

บทที่ 4

ตามพรลิงค์

รัฐศูนย์กลางของพุทธศาสนาบนคาบสมุทรไทย ในพุทธศตวรรษที่ 17 - 19

พัฒนาการของพุทธศาสนาในรัฐตามพรลิงค์

นับตั้งแต่ราวพุทธศตวรรษที่ 1 เป็นต้นมา การค้าในระบบเครือข่ายทางการค้าที่โยงใยอยู่ระหว่างตะวันออกกับตะวันตกที่พาดผ่านคาบสมุทรไทยได้ขยายออกไปอย่างกว้างขวางยิ่งขึ้นทุกที การค้าดังกล่าวนี้ได้นำมาซึ่งพัฒนาการครั้งสำคัญของคาบสมุทรไทย โดยเฉพาะพัฒนาการทางด้านระบบความเชื่อ เนื่องจากได้นำระบบความเชื่อที่สำคัญของอินเดียมาเผยแพร่บนคาบสมุทรแห่งนี้ตั้งแต่ระยะแรกที่ปรากฏการค้าดังกล่าว ในช่วงระยะเวลาระหว่างราวกลางพุทธศตวรรษที่ 2 หรือกลางพุทธศตวรรษที่ 3 เป็นต้นมาจนถึงพุทธศตวรรษที่ 8 ได้มีการค้นพบโบราณวัตถุประเภทประติมากรรมที่มีความคล้ายคลึงกันกับสัญลักษณ์รุ่นต้นที่มีการใช้ร่วมกันทั้งในศาสนาพราหมณ์และในพุทธศาสนาก่อนที่จะมีการสร้างสรรค์รูปเคารพของพระพุทธรูปเจ้าชายมุนีในรูปมนุษย์ขึ้นมาเป็นจำนวนมากบนคาบสมุทรแห่งนี้ ประติมากรรมเหล่านี้มีความคล้ายคลึงกันกับประติมากรรมที่ค้นพบในศูนย์กลางทางพุทธศาสนาที่ร่วมสมัยกันในประเทศอินเดียหลายแห่ง¹

ครั้นในระหว่างราวพุทธศตวรรษที่ 9 - 10 ได้ปรากฏพุทธศาสนา ลัทธิหินยานขึ้นในชุมชนโบราณหลายแห่งบนคาบสมุทรไทย โดยลัทธิหินยานที่ปรากฏขึ้นนี้ได้รับอิทธิพลจากศูนย์กลางทางการค้าและศูนย์กลางของพุทธศาสนาที่สำคัญที่ตั้งอยู่ในบริเวณชายฝั่งภาคตะวันออกเฉียงใต้ของอินเดีย คือ อมราวดี ซึ่งได้ส่งผลให้ปรากฏพระพุทธรูปรุ่นแรกในศิลปะแบบอมราวดีและพระพุทธรูปที่รับอิทธิพลจากศิลปะดังกล่าวขึ้นเป็นจำนวนมากในคาบสมุทรแห่งนี้ พร้อมกันกับการปรากฏอิทธิพลของศาสนาพราหมณ์ขึ้นเป็นครั้งแรกในคาบสมุทรแห่งนี้ โดยได้มีการค้นพบประติมากรรมของพระวิษณุศิวาขึ้นภายในคาบสมุทรแห่งนี้หลายองค์เช่นกัน

¹ ปรีชา นุ่นสุข, รายงานการวิจัย เรื่อง ประวัติศาสตร์พุทธศาสนาในคาบสมุทรภาคใต้ของประเทศไทย (กรุงเทพมหานคร : คณะกรรมการวิจัยการศึกษา การศาสนา และการวัฒนธรรม กระทรวงศึกษาธิการ , 2543) , หน้า 108 - 182.

ล่วงมาถึงช่วงระยะเวลาระหว่างราวพุทธศตวรรษที่ 11 - 19 อันเป็นช่วงระยะเวลาที่ พุทธศาสนาได้สถาปนาลงอย่างหนักแน่นและมั่นคงในรัฐตามพรลิงค์แล้ว สามารถที่จะจัดแบ่ง พัฒนาการของพุทธศาสนาในรัฐนี้ออกได้อย่างกว้าง ๆ เป็นสองสมัย คือ สมัยแรก พุทธศาสนา ภายใต้ระบบมณฑลของลัทธิไสวนิกาย ซึ่งปรากฏขึ้นในระหว่างราวพุทธศตวรรษที่ 11 - 16 และสมัยที่สอง พุทธศาสนา ลัทธิลังกาวงศ์ ซึ่งปรากฏขึ้นในระหว่างราวพุทธศตวรรษที่ 17 - 19

พุทธศาสนาภายใต้ระบบมณฑลของลัทธิไสวนิกายในรัฐตามพรลิงค์

ในระหว่างราวพุทธศตวรรษที่ 11 - 16 อันเป็นระยะเวลาที่ระบบมณฑลของศาสนา พราหมณ์ ลัทธิไสวนิกาย กำลังรุ่งโรจน์อยู่ในรัฐตามพรลิงค์นั้น พุทธศาสนาก็ยังคงมีพัฒนาการ สืบเนื่องอยู่ภายในรัฐแห่งนี้ แม้ว่าหลักฐานทางโบราณคดีที่ค้นพบในขณะนี้จะแสดงให้เห็นว่า ใน ระยะเวลาดังกล่าวนี้ พุทธศาสนาไม่อาจจะที่จะมีบทบาทอย่างโดดเด่นภายในรัฐแห่งนี้เทียบเท่ากัน ได้กับศาสนาพราหมณ์ ลัทธิไสวนิกายก็ตาม แต่พุทธศาสนาก็มีบทบาทอย่างสำคัญในการเป็น ปัจจัยเกื้อหนุนให้ระบบมณฑลของรัฐตามพรลิงค์มีความแข็งแกร่ง มั่งคั่ง และมั่นคงยิ่งขึ้น จึงได้ มีการค้นพบหลักฐานทางโบราณคดีจำนวนไม่น้อยที่สะท้อนให้เห็นว่า ในระยะเวลานี้พุทธศาสนา ได้อยู่อย่างผสมกลมกลืนภายใต้ระบบมณฑลของศาสนาพราหมณ์ ลัทธิไสวนิกายของรัฐตามพร ลิงค์ โดยในช่วงระยะเวลาระหว่างราวพุทธศตวรรษที่ 11 - 16 นี้ ได้ปรากฏลัทธิที่สำคัญของพุทธ ศาสนาขึ้นในรัฐตามพรลิงค์สองลัทธิ คือ ลัทธิแรก ได้แก่ พุทธศาสนา ลัทธิหินยาน นิกายเถร วาท ได้ปรากฏขึ้นในระหว่างราวพุทธศตวรรษที่ 11 - 16 และลัทธิที่สอง ได้แก่ พุทธศาสนา ลัทธิมหายาน ได้ปรากฏขึ้นในระหว่างราวพุทธศตวรรษที่ 13 - 16 โดยรุ่งโรจน์สูงสุดในระหว่าง ราวกลางพุทธศตวรรษที่ 14 ถึงกลางพุทธศตวรรษที่ 15

1. นิกายเถรวาทในรัฐตามพรลิงค์

พุทธศาสนา ลัทธิหินยาน นิกายเถรวาท นับเป็นนิกายที่สำคัญที่สุดนิกายหนึ่ง ถือกัน ว่านิกายนี้เป็นพุทธศาสนา ลัทธิดั้งเดิม ซึ่งตรงตามคำสอนแต่แรกของพระพุทธองค์ เป็นนิกายที่ใช้ ภาษาบาลีเป็นหลัก นับถือพระพุทธเจ้าศากยมนูนี้เป็นพระพุทธเจ้าแต่เพียงพระองค์เดียว²

² หม่อมเจ้าสุภัทรรักษา ติกกุล , ศิลปะในประเทศไทย (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรม ศาสตร์, 2538), หน้า 55.

ในราวปี พ.ศ. 160 พุทธศาสนาได้เกิดการแตกออกเป็นนิกาย โดยในครั้งแรกมีสองนิกาย คือ นิกายเถรวาทหรือนิกายสรวีรวาท และนิกายมหาสังฆิกะ สำหรับนิกายเถรวาทนั้น เป็นนิกายที่เชื่อว่าตนได้รักษาพระธรรมคำสั่งสอนและพระวินัยทั้งหมดของพระพุทธเจ้าไว้ได้อย่างถูกต้องแท้จริง โดยการเน้นหนักในด้านค่านิยมของชีวิตในทางวัด (Monastic Life) สำหรับการบรรลุโพธิญาณหรือการตรัสรู้ของตนเอง และอำนาจหน้าที่ของบรรดาพระภิกษุสงฆ์ในชุมชนพุทธศาสนา อย่างไรก็ตาม นิกายนี้ก็ต้องประสบกับปัญหาที่สำคัญในราวปี พ.ศ. 263 อันเนื่องมาจากการแยกออกไปเป็นนิกายย่อยอีกนิกายหนึ่ง โดยนิกายย่อยที่แตกแยกออกไปนี้มีชื่อว่า “ปุกถลวาทิน” (Pudgalavadin) ซึ่งมีความหมายว่า ผู้นิยมความเป็นส่วนตัว เฉพาะตัว หรือด้วยตัวเอง ซึ่งเป็นนิกายที่ได้มีความเชื่อถือเพิ่มเติมเข้าไปอีกด้านหนึ่งว่า มีการดำรงอยู่ของบุคคลคนหนึ่งหรือความมีตัวตนอย่างหนึ่ง ซึ่งเป็นผู้ที่ไม่เหมือนกันกับขันธห้าและไม่แตกต่างกันกับขันธห้า แต่บุคคลนั้นยังไม่เป็นที่รู้จักกัน ไม่ได้สิงอยู่ในร่างคนอื่น และยังไม่เข้าสู่นิพพาน ในอีกด้านหนึ่งนิกายนี้ยังกล่าวด้วยว่าขันธห้าที่ได้ประกอบกันเข้าเป็นบุคคลนั้น ก่อนข้างที่จะเป็นรูปพรรณสัณฐานที่ไม่มีความจริงยั่งยืนอย่างแท้จริง ในพระสูตรต่าง ๆ ได้มีการรวบรวมข้อความไว้เป็นจำนวนมากที่สามารถที่จะนำมาอ้างอิงทรงสนะข้างต้นนี้ได้ดี สำหรับบุคคลตามความรู้สึกนึกคิดของนิกายนี้ ก่อนข้างที่จะมีความคล้ายคลึงกันกับวิญญาณตามที่มีการกล่าวไว้ในพระธรรมคำสั่งสอนในระยะเริ่มแรก ซึ่งมีการสิงอยู่ในร่างกายและเข้าสู่นิพพาน ยิ่งกว่านั้น คัมภีร์ที่แสดงให้เห็นเกี่ยวกับลัทธิปรัชญาที่ว่าด้วยความไม่มีตัวตนหรืออนาตมัน (Anatman) ล้วนแล้วแต่ยังมีความเคลือบคลุมหรือกำกวมทั้งสิ้น คัมภีร์เหล่านี้ได้ปฏิเสธคำกล่าวที่ว่าขันธหนึ่งขันธใดของขันธห้า คือ ความมีตัวตนหรือบุคคลหรืออาตมัน (Atman) และด้วยเหตุนี้จึงได้สรุปไว้ว่าขันธทั้งห้าเมื่อมารวมกันเข้าแล้วก็ไม่ได้เป็นอาตมัน นิกายนี้ได้กล่าวว่าคุณคคลหรือตัวตนกับขันธห้าก็เหมือนกันกับไฟกับเชื้อเพลิง ไม่ได้เป็นสิ่งเดียวกันหรือไม่ได้แตกต่างกัน บางทีบุคคลหรือตัวตนเป็นมากกว่าขันธห้า โดยอาจจะเป็นได้ทั้งการเป็นสิ่งที่นิรันดรหรือไม่มีที่สิ้นสุดและไม่มีเงื่อนไข ซึ่งเป็นพระสนะที่ยึดหลักศาสนาอย่างหนึ่ง³

บรรดาคณะอาจารย์ในทางพระอภิธรรมของนิกายเถรวาทได้แสดงให้เห็นว่า ธรรมะหรือธรรมชาติ (Elements) ล้วนแล้วแต่เป็นความจริงหรือ “วัสดุ” (Vastu) หรือเป็นสิ่งที่มิตัวตนจับต้องได้หรือทวิพย์ (Dravya) ในขณะที่บุคคลหรือตัวตนหรือร่างกายเป็นเพียงชื่อที่สมมุติขึ้น โดยนิกายปุกถลวาทินได้ปฏิเสธสิ่งดังกล่าว โดยมีความเห็นขัดแย้งกับความเห็นที่ว่าไม่ว่าจะเป็นธรรมะ

³ Richard H. Robinson and Willard L. Johnson , **The Buddhist religion : A historical introduction** (California : Wadsworth Publishing Company , 1982) , p. 42.

หรือบุคคลหรือตัวตนต่างก็เป็นสิ่งที่จริงหรือ “วัตถุ” แล้วได้ยืนยันให้เห็นว่าทั้งสองอย่างนี้ได้ดำรงอยู่ในฐานะของชื่อที่สมมุติขึ้นมา ด้วยเหตุนี้จึงเป็นอย่างเดียวกันกับวัตถุต่าง ๆ ที่รู้จักกันและพูดถึงกันโดยทั่วไป ซึ่งเป็นสภาพเดียวกันกับที่ลัทธิมหายานได้นำมาใช้ในระยะหลังลงมา⁴

ประเพณีของนิกายเถรวาทได้เน้นหนักให้นิพพานมีความสำคัญเหนือกว่าสิ่งอื่น ๆ ทั้งหมด รวมทั้งได้ปฏิเสธที่จะยอมรับว่าสิ่งดังกล่าวนี้มีอยู่โดยทั่วไปในสังสาระ (Samsara) แม้แต่ในกรณีที่พระสูตรไม่น้อยได้ใช้สัญลักษณ์ในทางโลกสำหรับการแสดงให้เห็นว่ามีอยู่โดยทั่วไปในทุกหนทุกแห่งเสมือนไฟและมหาสมุทร การเสด็จดับขันธปรินิพพานของพระตถาคตนั้น เหมือนกันกับไฟที่ได้ดับสนิทลงแล้ว ศาสนิกชนของพระพุทธเจ้าโคตมะมีความเชื่อว่าไฟเป็นธาตุที่ไม่สามารถจะทำลายให้ความสว่างโชติช่วงหรือความร้อนสูญหายไปได้ แต่เฉพาะในกรณีที่มีเชื้อเพลิงต่าง ๆ นิพพานเป็นทางเลือกกระหว่างการเกิดใหม่กับ “การกลับบ้าน” ไปสู่แหล่งที่มาอันลึกลับ วรรณคดีในศาสนาพราหมณ์ได้แสดงให้เห็นว่า มหาสมุทรเป็นแหล่งเก็บกักน้ำ จากแหล่งเก็บกักน้ำแห่งนี้จะก่อให้เกิดสายธารต่าง ๆ ที่เป็นที่เกิดของสิ่งมีชีวิตต่าง ๆ และเป็นสถานที่ซึ่งสิ่งที่มีชีวิตเหล่านั้นจะกลับไปอีกเมื่อได้รับการปลดปล่อยให้กลับไป ดังนั้น พระตถาคตจึงได้ทรงเข้าไปสู่ดินแดนแห่งนิพพานแห่งนี้ จึงทรงเป็นผู้ที่มีความฉลาดอย่างลึกลับพิศดารเหนือกว่าผู้ที่ฉลาดอย่างลึกลับพิศดารที่สุด (เหมือนกับไฟ) และทรงมีความยิ่งใหญ่เหนือกว่าผู้ที่มีความยิ่งใหญ่ที่สุด (เหมือนมหาสมุทร) จึงยิ่งใหญ่กว่าสิ่งที่ได้มีการยืนยันไว้อย่างแน่ชัดเกี่ยวกับตัวตนหรืออาตมันและจุดศูนย์กลางแห่งจักรวาลหรือพรหมัน (Brahman) ในอุปนิษัต (Upanisad) ในศาสนาพราหมณ์⁵

ครั้นในราวปี พ.ศ. 293 นิกายเถรวาทได้เกิดการแตกออกเป็นนิกายย่อยอีกครั้งหนึ่ง โดยในครั้งนี้มีนิกายย่อยที่แตกออกไปสองนิกาย คือ นิกายวิภยวาท (Vibhajyavada) และนิกายสรรวาสติวาท (Sarvastivada) แต่นิกายเถรวาทก็ยังคงเป็นนิกายที่สำคัญในเวลานั้น เนื่องจากพระเจ้าอโศกมหาราชได้ทรงเผยแพร่นิกายนี้อย่างจริงจัง โดยในปี พ.ศ. 283 พระองค์ได้ทรงกรีธาทัพไปตีแคว้นกอลิงคะ (Kalinga) ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือของอินเดีย เนื่องจากเป็นบริเวณเดียวที่ยังไม่ยอมอยู่ใต้อำนาจของพระองค์ การรบครั้งนั้นได้ก่อให้เกิดการนองเลือดและเสียหายอย่างมาก ทำให้พระองค์ทรงเสียพระทัยมาก จึงทรงเริ่มค้นศึกษาธรรมะของนิกายต่าง ๆ หลายนิกาย แล้วทรงหันมานับถือพุทธศาสนา แล้วทรงยกเลิกกิจกรรมของพระเจ้าแผ่นดินหลายอย่าง โดยเฉพาะการเสด็จออกไปล่าสัตว์ เนื่องจากกิจกรรมดังกล่าวผิดศีลข้อแรกที่ย้ำห้ามการฆ่าสัตว์ พระองค์

⁴ Ibid., p. 44.

⁵ Ibid.

เสด็จไปเยี่ยมเยียนพระภิกษุสงฆ์อย่างสม่ำเสมอ และทรงใช้เวลาส่วนหนึ่งสำหรับการปฏิบัติธรรมอย่างฆราวาสผู้หนึ่ง พระองค์ทรงเริ่มต้นการใช้ชีวิตอย่างชาวพุทธคนหนึ่งด้วยการเสด็จไปจาริกแสวงบุญที่โพธิคยา (Bodhgaya) อันเป็นสถานที่ทรงตรัสรู้ของพระพุทธเจ้า โดยได้ปรากฏตำนานที่กล่าวว่าในครั้งนั้นพระองค์ได้ทรงสร้างสถูปไว้ที่นั่นหลายองค์ พระองค์เสด็จไปสารนาถ อันเป็นสถานที่ประทานปฐมเทศนาของพระพุทธเจ้า และเสด็จไปกุสินคร (Kusinagara) อันเป็นสถานที่เสด็จดับขันธปรินิพพานของพระพุทธเจ้าศากยมุนี ในบริเวณดังกล่าวนี้ ในปี พ.ศ. 290 พระองค์ได้ทรงมีรับสั่งให้มีการสร้างสถูปขึ้นมาเพื่อการอุทิศถวายสำหรับพระอดีตพุทธเจ้าที่ทรงพระนามว่ากนกมุนี (Kanakamuni) โดยศิลาจารึกที่ได้มีการกล่าวถึงพระราชกรณียกิจดังกล่าวของพระองค์ นับเป็นหลักฐานที่สามารถกำหนดอายุได้ที่มีความเก่าแก่มากที่สุดสำหรับการแสดงให้เห็นถึงลัทธิความเชื่อเกี่ยวกับบรรดาพระพุทธเจ้าองค์อื่น ๆ ที่เคยทรงมีพระชนมชีพมาในอดีตก่อนที่จะถึงพระพุทธเจ้าโคตมะ ด้วยเหตุที่พระมเหสีพระองค์แรกของพระเจ้าอโศกมหาราชทรงถือกำเนิดที่เมืองวิทิสวา (Vidisa) พระเจ้าอโศกมหาราชจึงทรงอุปถัมภ์การสร้างสถูปที่มีความเก่าแก่มากที่สุดบนภูเขาแห่งหนึ่งใกล้กันกับเมืองสาญจี อันนับได้ว่าเป็นศาสนสถานที่มีความกว้างขวางมากที่สุดและสวยงามที่สุดในบรรดาสถานที่ศักดิ์สิทธิ์ที่เนื่องในพุทธศาสนายุคต้นทั้งปวงในประเทศอินเดีย นอกจากนี้ยังปรากฏในตำนานว่าพระองค์ได้ทรงสร้างสถูปขึ้นจำนวน 84,000 องค์ ภายหลังจากที่พระองค์ทรงปราบแคว้นกลิงคะได้เป็นที่เรียบร้อยแล้วปี พระองค์ได้ทรงประกาศนโยบายใหม่บางประการ ซึ่งเป็นนโยบายที่เน้นการปกครองโดยอาศัยกระบวนการสันติวิธีของธรรมะ อันเป็นวิธีการที่พระองค์เลือกใช้ให้อยู่เหนือการปกครองโดยอาศัยกระบวนการทางการทหาร พระองค์ทรงมีชุดของพระบรมราชโองการชุดหนึ่ง ซึ่งประกอบด้วยพระบรมราชโองการ 14 ฉบับ สำหรับใช้ในการสลักลงบนหินทั่วทั้งพระราชอาณาจักรของพระองค์ รวมทั้งได้ทรงอบรมสั่งสอนให้ข้าราชการของพระองค์อ่านพระบรมราชโองการนี้สำหรับประชาชนในวันนักขัตฤกษ์ทุกวัน ภายหลังจากนั้นสิบสามปีพระองค์ได้ทรงออกพระบรมราชโองการตามมาอีก 7 ฉบับ โดยพระบรมราชโองการเหล่านี้ได้มีการสลักไว้บนเสาที่ทำด้วยหินที่มีการขัดอย่างงดงาม ศิลาจารึกดังกล่าวเป็นหลักฐานที่มีความเก่าแก่มากที่สุดสำหรับคำประพันธ์ที่ประพันธ์ขึ้นโดยผู้นับถือพุทธศาสนาที่เป็นฆราวาสคนหนึ่ง พระองค์ทรงโปรดฯ ให้มีการเพิ่มคณะสงฆ์ให้มากยิ่งขึ้น ส่งผลให้มีการเสาะแสวงหาสมาชิกใหม่เพื่อเข้ามาสู่คณะสงฆ์อย่างกว้างขวางและจริงจัง รวมทั้งได้แสดงให้เห็นถึงกฎหรืออสังการที่สำคัญบางประการว่า การปรากฏขึ้น การดำรงอยู่ และความรุ่งโรจน์ของพุทธศาสนานั้น แท้จริง

แล้วมักจะขึ้นอยู่กับความสามารถของศาสนานี้ในอันที่จะสร้างสรรค์ให้เกิดการให้ความช่วยเหลือจากบรรดาผู้ปกครองทั้งหมด⁶

สำหรับพระเจ้าอโศกมหาราชเองนั้น สิ่งที่พระองค์ทรงกระทำในการยอมรับนับถือพุทธศาสนา เป็นการผสมผสานกันบางประการของความเชื่อมั่นส่วนพระองค์กับพระสติปัญญาอันเฉลียวฉลาดในทางการเมือง ในรูปแบบของความเรียบง่ายและความเป็นส่วนพระองค์ของบรรดาพระบรมราชโองการดังกล่าวนี้ ได้แสดงให้เห็นถึงว่าพระองค์ทรงตรงไปตรงมา ปราศจากความเสแสร้ง และทรงตั้งพระทัยจริงเกี่ยวกับความผาสุกของอาณาประชาราษฎร์ของพระองค์ รวมไปถึงถึงอาณาประชาราษฎร์ในอาณาจักรเพื่อนบ้านทั้งหมด อันแสดงให้เห็นได้อย่างเด่นชัดยิ่งกว่าบรรดาประกาศของพระเจ้าแผ่นดินในโลกโบราณพระองค์อื่น ๆ ที่เคยปรากฏ พระองค์ทรงสืบราชสมบัติโดยทรงทำนุบำรุงให้ราชอาณาจักรของพระองค์เป็นรัฐที่แข็งแกร่งด้วยระบบราชการรัฐหนึ่ง ซึ่งไม่แต่เพียงจะเป็นรัฐที่มีความแข็งแกร่งในทางการค้า การอุตสาหกรรม และการเกษตรเพียงเท่านั้น หากแต่ยังหมายรวมไปถึงความแข็งแกร่งในทางการเป็นผู้รับจ้างด้วย โดยรัฐบาลกลางได้ทำหน้าที่ส่งเสริมให้เกิดความเข้มแข็งแก่สมาคมต่าง ๆ ทางด้านศิลปหัตถกรรมและโรงงานอุตสาหกรรมด้านช่างฝีมือ ตลอดจนความเพิ่มพูนยิ่งขึ้นของการค้าระหว่างภูมิภาค ด้วยเหตุนี้บรรดาช่างฝีมือและพ่อค้าที่มีความสนใจ จึงมีความผูกพันกันอย่างแน่นแฟ้นกับรัฐโมริยะ โดยเฉพาะการสนับสนุนช่วยเหลือพุทธศาสนา ดังนั้น ในการทรงให้ความอุปถัมภ์และการให้ความช่วยเหลือพุทธศาสนาของพระเจ้าอโศกมหาราช จึงมีความแข็งแกร่งด้วยการผนึกกันเข้าอย่างเหนียวแน่นอย่างแท้จริงของชั้นต่าง ๆ ที่เป็นฆราวาส แต่ยังคงได้ทรงมีความพยายามอย่างจริงจังเช่นเดียวกันในอันที่จะสร้างสะพานเชื่อมอ่าวที่ขวางกั้นอยู่ระหว่างรัฐกับประชาชนทั้งหมดของพระองค์ สำหรับการทรงบรรลุความสำเร็จดังกล่าวนี้ พระองค์ได้ทรงค้นพบยุทธวิธีในการใช้ตัวอักษรเป็นเครื่องมืออย่างง่าย ๆ ในการแบ่งเบาภาระ เนื่องจากเป็นการนำเครื่องมืออย่างง่าย ๆ มาใช้ประโยชน์สำหรับการติดต่อสื่อสาร อันเป็นทางสายกลางสำหรับการเผยแพร่สิ่งที่กล่าวนั้น⁷

ธรรมะที่พระเจ้าอโศกมหาราชได้ทรงยกขึ้นมาใช้ในพระบรมราชโองการที่มีการสลักไว้บนหินที่กล่าวนั้น ล้วนแล้วแต่เป็นแก่นอย่างง่าย ๆ ของขนบธรรมเนียมประเพณีของศาสนาที่ชนทั้งหลายนับถือ และศาสนาของเหล่าโยคี โดยไม่ได้มีการเน้นหนักเป็นพิเศษที่พระธรรมคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้าแต่เพียงอย่างเดียว พระเจ้าอโศกมหาราชได้ทรงประกาศไว้ว่า พระองค์ทรงเคารพ

⁶ Ibid., pp. 46 – 47.

⁷ Ibid., p. 47.

และทรงบริจาคทานสำหรับโยคีและเจ้าของบ้านของนิกายต่าง ๆ ทุกนิกาย พระองค์ทรงตรัสว่า พระราชประสงค์ของพระองค์ คือ ความเจริญเติบโตของหลักธรรมที่สำคัญในศาสนาของนิกายต่าง ๆ ทุกนิกาย ซึ่งมีความหมายว่าไม่แต่เพียงเฉพาะการสรรเสริญศาสนาของพระองค์แต่เพียงศาสนาเดียว และไม่ใ้ดูหมิ่นศาสนาอื่น ๆ พระองค์ทรงแนะนำว่าลัทธิต่าง ๆ ที่มีความแตกต่างกันสามารถที่จะฟังและเรียนรู้จากลัทธิอีกลัทธิหนึ่งได้ ธรรมะที่มีความหมายสำหรับพระองค์เป็นอย่างยิ่ง คือ บารมีธรรมสี่ประการแรก อันได้แก่ ทาน ศีล ขันติ และวิริยะ โดยพระองค์ไม่ได้ตรัสใด ๆ เกี่ยวกับสมาธิหรือปัญญา อันเป็นประเด็นที่โดยปกติแล้วมักจะไม่ได้มีความเกี่ยวข้องกับฆราวาสโดยทั่วไป พระบรมราชโองการของพระองค์ทรงสนับสนุนความตั้งใจที่จะเชื่อฟังและเคารพบิดามารดาของบุคคลแต่ละคน ครูอาจารย์ และผู้อาวุโสอื่น ๆ , มีความเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ต่อเครือญาติ คนรู้จักคุ้นเคย และบุคคลในทางศาสนา, ละเว้นจากการฆ่าสัตว์ , ความรู้จักประมาณตนในด้านการเก็บหอมรอมริบและด้านการใช้จ่ายทรัพย์สินเงินทอง และมีความเมตตากรุณาฆ่าทาสและคนรับใช้สำหรับอาณาประชาราษฎร์ของพระองค์ พระองค์ได้ทรงมีพระราชประสงค์ที่จะให้มีคุณภาพทางด้านจิตใจในการควบคุมตนเอง ความกตัญญูรู้คุณ ความจงรักภักดี ความเมตตากรุณา และความซื่อสัตย์สุจริต โดยพระองค์ได้ทรงวางขั้นตอนต่าง ๆ ไว้อย่างแน่ชัดจำเพาะเจาะจงในชีวิตส่วนพระองค์สำหรับการปฏิบัติตามโครงการที่พระองค์ทรงวางไว้ สำหรับอาณาประชาราษฎร์ของพระองค์ พระองค์ได้ทรงตั้งโอสถศาลาและสวนสมุนไพรขึ้นเป็นจำนวนมาก รวมทั้งได้พัฒนาถนนหลวงสำหรับการเดินทางท่องเที่ยวหลายสาย พระองค์ทรงมีพระราชประสงค์ที่จะให้ประชาชนมีการเดินทางท่องเที่ยวที่เหนือขึ้นไปกว่าการเดินทางท่องเที่ยวเพื่อความรื่นรมย์ คือ ให้การเดินทางนั้นถูกแทนที่ด้วยการเดินทางท่องเที่ยวทางธรรมะ มีการเดินทางไปเยือนสถานที่ศักดิ์สิทธิ์แห่งต่าง ๆ มีการให้ความรู้แก่ประชาชนเกี่ยวกับศาสนาและอายุของสถานที่นั้น ๆ ตลอดจนมีการบรรยายหรือสนทนากับประชาชนในประเทศเกี่ยวกับขนบธรรมเนียมและประเพณีในทางศีลธรรม อย่างไรก็ตามก็ได้ปรากฏสิ่งหนึ่งที่ถูกมองข้ามไปอย่างเด่นชัด เมื่อได้มีการศึกษาเปรียบเทียบกันกับอารยธรรมอื่น ๆ ที่ร่วมสมัยกัน เมื่อพิจารณาจากสิ่งที่ปรากฏอยู่ในบัญชีรายชื่อของผลงานชั้นเลิศของพระองค์ คือ พระองค์ไม่ได้ทรงสถาปนาโรงเรียน วิทยาลัย และงานวิชาการ⁸

ถึงแม้ว่าพระบรมราชโองการของพระเจ้าอโศกมหาราชจะไม่ได้มีจุดมุ่งหมายที่จะมอบพระธรรมของพระพุทธเจ้าไว้ให้แก่คณะสงฆ์อย่างจำเพาะเจาะจงก็ตาม แต่พระบรมราชโองการนั้นก็มีส่วนใหญ่ในการสั่งสอนพระธรรมของพระพุทธเจ้าที่เป็นประโยชน์ต่อคณะสงฆ์เป็นอย่างยิ่ง รวมทั้งยังปรากฏขนบธรรมเนียมประเพณีในทางพุทธศาสนาเป็นจำนวนมาก นอกจากนี้

⁸ Ibid., pp. 47 – 48.

พระองค์ยังทรงจัดส่งพระราชโอรสของพระองค์ คือ พระมหินท์ (Mahinda) พระราชธิดา คือ พระนางสังฆมิตตา (Sanghamitta) ไปยังประเทศศรีลังกา ในฐานะของผู้เดินทางไปเผยแผ่พุทธศาสนาในต่างประเทศ แต่ทั้งสองพระองค์ได้เสด็จไปยังศรีลังกาในฐานะที่ทรงเป็นพระภิกษุและภิกษุณีมากกว่าที่จะเสด็จไปในฐานะของเจ้าชายและเจ้าหญิง⁹

อย่างไรก็ดี พระธรรมคำสั่งสอนที่ปรากฏอยู่ในพระบรมราชโองการของพระเจ้าอโศกมหาราชนั้น ไม่ได้มีอยู่แต่เพียงแค่หลักแห่งจรรยาของมนุษย์เพียงเท่านั้น หากแต่ยังปรากฏว่าพระองค์ได้ทรงเพิ่มเติมเข้าไปด้วยว่า พระองค์ได้ทรงกระทำให้เหล่าเทพเจ้าเข้ามาปะทะสังสรรค์กันกับมนุษย์อย่างที่ว่าเหล่าเทพเจ้าไม่เคยทำมาก่อนเลย ซึ่งสิ่งดังกล่าวนี้อาจจะมีความหมายว่า โดยอาศัยการถวายสิ่งของเพื่อการเลื่อมใสศรัทธาที่มีความศักดิ์สิทธิ์และเหล่าเทพเจ้า และโดยอาศัยการส่งเสริมเผยแผ่ธรรมะ ทำให้พระองค์ทรงสามารถที่จะอ่อนน้อมหรือวิญญานได้ แล้วทรงเชิญให้ผีเหล่านั้นลงสู่แท่นบูชาและบ้านเรือนของประชาชนของพระองค์ได้ พระองค์ทรงสนับสนุนให้ศาสนาแสดงให้ประชาชนเห็นถึงภาพจำลองของสรวงสวรรค์พร้อมด้วยภาพของเหล่าเทพเจ้า โดยการแสดงให้เห็นว่าการปฏิบัติธรรมะด้วยความอุตสาหะอย่างใจจดใจจ่อและไม่ละลด จะทำให้ประชาชนเหล่านั้นสามารถที่จะบรรลุความสำเร็จในชีวิตในสรวงสวรรค์ได้อย่างไร¹⁰

พระบรมราชโองการของพระองค์ฉบับหนึ่งได้กล่าวไว้ว่า ในปี พ.ศ. 287 และ 288 พระองค์ได้ทรงจัดส่งทูตทางธรรมะไปยังบรรดาผู้ปกครองของกรีกประจำซีเรีย (Syria) อียิปต์ (Egypt) มาซิโดเนีย (Macedonia) ซีเรเน (Cyrene) และอีปรัส (Epyrus) ในทำนองเดียวกันกับที่ได้ทรงจัดส่งไปยังดินแดนทมิฬ (Tamil) ในภาคใต้ของประเทศอินเดีย บรรดาผู้เดินทางไปสอนศาสนาในต่างประเทศของพระองค์ไม่ได้หลงเหลือร่องรอยแห่งความเลื่อมใสใด ๆ ไว้ในโลกแห่งเมดิเตอร์เรเนียน แต่คณะผู้สอนศาสนาเหล่านั้นได้ประสบความสำเร็จในบางระดับในบริเวณที่ใกล้บ้านเกิดเมืองนอนมากกว่า ศิลาจารึกที่ใช้สองภาษากันหลักหนึ่ง ซึ่งใช้ภาษากรีก-อรามาอิก (Geek-Aramaic) ของพระเจ้าอโศกมหาราชที่กันดาหาร (Kandahar) ในอัฟกานิสถานได้บันทึกถึงการวัดที่พระองค์ทรงใช้สำหรับการ “ทำคนให้มีความเคร่งครัดในศาสนามากยิ่งขึ้น” และสรุปไว้ว่า “การปฏิบัติในแนวทางดังกล่าวนี้ ในระหว่างชีวิตในปัจจุบันของพวกเขาและในการดำรงอยู่ในอนาคตของพวกเขา พวกเขาจะมีชีวิตที่ดีกว่าและจะมีความสุขร่วมกันมากยิ่งขึ้นในทุกสิ่งทุกอย่าง” อย่างไรก็ดี พระเจ้าอโศกมหาราชได้ทรงปฏิบัติตามขนบธรรมเนียมประเพณีในทางพระ

⁹ Ibid., p. 48.

¹⁰ Ibid.

พุทธศาสนามากกว่าที่กล่าวมานี้เป็นอย่างมาก สามารถที่จะพิจารณาได้ว่าพระองค์ทรงเป็นบุคคลที่ สองที่สถาปนาศาสนา¹¹ นับตั้งแต่ที่ได้ปรากฏตัวอย่างจากการที่พระองค์ได้ทรงสถาปนารัฐแห่ง พุทธศาสนาแห่งนี้ของพระองค์ โดยการจำลองแบบมาจากอิทธิพลของพุทธศาสนา ตลอดจนการ อุทิศถวายพระองค์เองเป็นฆราวาสในพุทธศาสนา หลังจากนั้นพุทธศาสนาไม่เคยลืมพระเจ้าแผ่นดิน ผู้ทรงเครื่องครัดและทรงเอาพระทัยจดจ่อในพุทธศาสนาพระองค์นี้ พระองค์ทรงปกครองประเทศของ พระองค์ในฐานะของพระเจ้าแผ่นดินแห่งพุทธศาสนาพระองค์หนึ่ง รวมทั้งยังทรงดำรงพระชนมชีพ ตามรูปแบบของวิถีชีวิตของฆราวาสที่นับถือพุทธศาสนาคนหนึ่ง โดยทรงดำเนินรอยตามพระธรรม ของพระพุทธเจ้าอย่างเคร่งครัด ด้วยเหตุนี้ เกี่ยวคู่กันกับคณะสงฆ์และอุคคคติในทางวัดของคณะ สงฆ์ จึงได้เกิดพัฒนาการของขนบธรรมเนียมประเพณีบางประการที่คู่ขนานกันขึ้นในรัฐแห่งนี้ โดย พระองค์ทรงมีพระราชประสงค์ที่จะให้ปรากฏความสำเร็จในการทรงใช้ธรรมะเป็นจุดหมายปลายทาง ภายในโครงสร้างในทางโลกของการเมืองการปกครองและสังคมอย่างแท้จริง¹¹

จากพัฒนาการของพุทธศาสนาที่มีความสัมพันธ์กันอย่างใกล้ชิดกับพัฒนาการของระบบ เครื่องมือทางการค้าของการค้านานาชาติที่รุ่งโรจน์ขึ้นโดยลำดับ ได้ส่งผลให้พุทธศาสนา ลัทธิ หินยาน นิกายเถรวาท ได้หลั่งไหลเข้าสู่รัฐตามพหุรงค์ในระหว่างราวพุทธศตวรรษที่ 11 – 16 สืบเนื่องต่อมาจากระยะก่อนหน้านี้นี้ โดยในระยะก่อนหน้านี้นี้ ลัทธิหินยาน ได้แพร่หลายในหลาย บริเวณของรัฐตามพหุรงค์แล้ว โดยในระหว่างราวพุทธศตวรรษที่ 13 – 16 ลัทธิหินยาน นิกายเถรวาท ได้แผ่ขยายไปในรัฐแห่งนี้ในบริเวณที่กว้างขวางมากยิ่งขึ้น โดยปรากฏขึ้นในชุมชนต่าง ๆ แทบจะทั่วทั้งคาบสมุทรไทย โดยมีชุมชนโบราณที่เป็นศูนย์กลางของพุทธศาสนานิกายนี้ภายในรัฐ แห่งนี้อย่างน้อยสามชุมชน คือ เมืองโบราณนครศรีธรรมราช อำเภอเมือง จังหวัด นครศรีธรรมราช เมืองโบราณไชยา อำเภอไชยา จังหวัดสุราษฎร์ธานี และเมืองโบราณสทิงพระ อำเภอสทิงพระ จังหวัดสงขลา

การปรากฏขึ้นของนิกายเถรวาทดังกล่าวนี้ ได้นำมาสู่การสร้างสรรค์ศิลปกรรมที่เนื่อง ในพุทธศาสนานิกายนี้หลายประเภท โดยศิลปกรรมดังกล่าวได้ปรากฏขึ้นอย่างหนาแน่นในบริเวณ ชุมชนโบราณที่เป็นศูนย์กลางของพุทธศาสนาดังกล่าวและชุมชนบริวารที่ตั้งอยู่รายรอบชุมชน โบราณเหล่านั้น ศิลปกรรมที่สร้างสรรค์ขึ้นในพุทธศาสนานิกายเถรวาทส่วนใหญ่ได้รับอิทธิพล จากศิลปะอินเดีย โดยเฉพาะศิลปะอินเดียแบบคุปตะที่ได้เข้ามาสู่คาบสมุทรแห่งนี้ตั้งแต่ระยะก่อน

¹¹ Ibid.

หน้านี้¹² ซึ่งเป็นปรากฏการณ์ที่มีความคล้ายคลึงกันกับที่ได้ปรากฏขึ้นในบริเวณใกล้เคียงหลายแห่งในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ โดยเฉพาะในบริเวณลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาหรือภาคกลางของประเทศไทย ซึ่งได้มีการเรียกศิลปะแบบนี้ว่า “ศิลปะแบบทวารวดี”¹³

ถึงแม้ว่าโบราณสถานที่อยู่ในนิกายเถรวาทที่ยังคงหลงเหลืออยู่บนคาบสมุทรภาคใต้ของประเทศไทยจะมีอยู่แต่เพียงเล็กน้อย แต่โบราณสถานเหล่านั้นก็มีความโดดเด่นเป็นเอกลักษณ์เฉพาะตัวของศิลปะบนคาบสมุทรแห่งนี้ อย่างกรณีของการปรับปรุงดัดแปลงถ้ำที่เกิดขึ้นเองตามธรรมชาติ เป็นศาสนสถานเนื่องในพุทธศาสนา โดยการประดับตกแต่งถ้ำเหล่านั้นด้วยภาพของพระพุทธรูป สถูป และอาคารด้วยดินดิบที่เจดิสถานหรือถ้ำคูหา อำเภอกาญจนดิษฐ์ จังหวัดสุราษฎร์ธานี ซึ่งไม่เคยปรากฏการค้นพบมาก่อนในประเทศไทย เป็นต้น¹⁴ ส่วนโบราณวัตถุที่ค้นพบในขณะนี้ ส่วนใหญ่เป็นโบราณวัตถุที่มีความคล้ายคลึงกับโบราณวัตถุในศิลปะแบบทวารวดีที่ค้นพบในภาคกลางของประเทศไทย โบราณวัตถุที่สำคัญ ได้แก่ พระพุทธรูป ธรรมจักร พระพิมพ์ และประติมากรรมประดับสถาปัตยกรรม สำหรับสถาปัตยกรรมที่สำคัญที่ยังคงปรากฏอยู่สามารถที่จะแบ่งออกได้เป็นสองประเภท คือ

ประเภทแรก ได้แก่ สถูป ในแหล่งโบราณคดีควนสราญรัมย์ บ้านบนควน หมู่ที่ 3 ตำบลท่าข้าม อำเภอบ้านนา จังหวัดสุราษฎร์ธานี ได้มีการขุดค้นทางโบราณคดีพบฐานของสถูปที่มีอายุอยู่ในระหว่างราวพุทธศตวรรษที่ 13 – 15 องค์หนึ่ง เป็นสถูปที่มีส่วนฐานก่ออิฐ รูปสี่เหลี่ยมมีฐานซ้อนกันขึ้นไปเป็นชั้น ๆ แต่ยังคงหลงเหลืออยู่เพียงเล็กน้อย เพราะชาวบ้านได้ขุดเอาอิฐจากสถูปแห่งนี้และโบราณสถานอื่น ๆ ในแหล่งโบราณคดีแห่งนี้ไปถมทางรถไฟมาเป็นเวลานานแล้ว จากลักษณะของฐานของสถูปที่ยังคงหลงเหลืออยู่และลายบัวที่ใช้ประดับตกแต่งส่วนที่ใช้ประดิษฐานพระพุทธรูปที่ขุดค้นพบในสถูปแห่งนี้ สันนิษฐานว่าเป็นส่วนฐานของสถูปที่มีลักษณะใกล้เคียงกันกับสถาปัตยกรรมในศิลปะแบบทวารวดี

¹² ปรีชา นุ่นสุข, ประวัติศาสตร์ศิลปะ เล่ม 6 : ศิลปะในประเทศไทย ศิลปะแบบทวารวดี (นครศรีธรรมราช : โปรแกรมวัฒนธรรมศึกษา และโครงการตำราและเอกสารทางวิชาการ วิทยาลัยครุ นครศรีธรรมราช, 2535), หน้า 101 – 120.

¹³ Los Angeles County Museum of Art, *Light of Asia : Buddha Sakyamuni in Asian art* (Seattle and London : University of Washington Press, 1984), pp. 19, 150 and 161.

¹⁴ ปรีชา นุ่นสุข, “แหล่งโบราณคดีถ้ำคูหา อำเภอกาญจนดิษฐ์ จังหวัดสุราษฎร์ธานี,” เมืองโบราณ 25 (กรกฎาคม – กันยายน 2542) : 49 – 65.

ประเภทที่สอง ได้แก่ เจดีย์สถาน ในสมัยนิกายเถรวาทของรัฐตามพรลิงค์ ยังคงปรากฏวัฒนธรรมการตัดแปลงถ้ำที่เกิดขึ้นเองตามธรรมชาติเป็นศาสนสถานต่อเนื่องในพุทธศาสนาเช่นเดียวกันกับในระยะเวลาที่ผ่านมา แต่ในสมัยนี้ได้มีการปรับแต่งถ้ำหรือเจดีย์สถานดังกล่าวอย่างประณีตบรรจงยิ่งขึ้น ดังที่ได้ปรากฏขึ้นที่แหล่งโบราณคดีถ้ำคูหา อำเภอกาญจนดิษฐ์ จังหวัดสุราษฎร์ธานี (ภาพที่ 17) ซึ่งได้มีการประดับตกแต่งถ้ำที่เกิดขึ้นเองตามธรรมชาติเป็นเจดีย์สถานต่อเนื่องในพุทธศาสนา โดยการปั้นภาพด้วยดินดิบประดับเต็มทั้งผืนของเพดานถ้ำ รวมทั้งในบริเวณซอกหลืบของถ้ำมีการปั้นพระพุทธรูปประทับนั่งห้อยพระบาท พระพุทธรูปในปางอื่น ๆ และสถูปไว้เป็นจำนวนมาก ประติมากรรมเหล่านี้ได้รับการสร้างสรรค์ขึ้นด้วยอิทธิพลของศิลปะแบบคุปตะและอิทธิพลของศิลปะแบบปาละของอินเดีย และบางส่วนได้รับอิทธิพลจากศิลปะจีน จากการศึกษาเปรียบเทียบรูปแบบทางศิลปะ อาจจะกล่าวได้ว่าการสร้างสรรค์ศิลปะกรรมด้วยดินดิบในเจดีย์สถานแห่งนี้ได้เริ่มปรากฏขึ้นตั้งแต่ราวปลายพุทธศตวรรษที่ 12 หรือต้นพุทธศตวรรษที่ 13 แล้วได้มีการสร้างสรรค์สืบเนื่องต่อมาจนกระทั่งถึงพุทธศตวรรษที่ 15 ส่วนภายในถ้ำมีการสร้างพระพุทธรูปด้วยปูนปั้นและหินทรายไว้เป็นจำนวนมากเช่นเดียวกัน พระพุทธรูปดังกล่าวมีอยู่หลายปางรวมทั้งพระพุทธรูปไสยาสน์ พระพุทธรูปเหล่านี้ได้มีการสร้างสรรค์อย่างต่อเนื่องกันมาตราบจนกระทั่งปัจจุบันนี้¹⁵

นอกจากในรัฐตามพรลิงค์จะปรากฏโบราณสถานต่อเนื่องในพุทธศาสนานิกายเถรวาทจำนวนหลายแห่งดังกล่าวแล้ว ยังมีการค้นพบโบราณวัตถุที่สำคัญต่อเนื่องในนิกายดังกล่าวเป็นจำนวนมากด้วย โดยโบราณวัตถุเหล่านั้นสามารถที่จะจัดแบ่งออกได้อย่างกว้างๆ เป็นห้าประเภท คือ

ประเภทแรก ได้แก่ พระพุทธรูป ในช่วงที่นิกายเถรวาทได้ปรากฏขึ้นอย่างแพร่หลายบนคาบสมุทรไทย ได้มีการค้นพบประติมากรรมของพระพุทธรูปจำนวนไม่น้อย พระพุทธรูปส่วนใหญ่เป็นพระพุทธรูปที่สลักเป็นประติมากรรมลอยตัวและสลักด้วยหิน โดยสามารถที่จะจัดแบ่งพระพุทธรูปเหล่านั้นออกได้เป็น 3 กลุ่ม คือ กลุ่มแรก พระพุทธรูปประทับนั่ง ทรงแสดงปางสมาธิ เป็นพระพุทธรูปที่ประทับนั่งขัดสมาธิราบ พระหัตถ์ทั้งสองข้างทรงวางซ้อนกันบนพระเพลา (ตัก) ในลักษณะที่ทรงกระทำสมาธิ ทรงครองจีวรแบบห่มเฉียง จีวรพาดผ่านเหนือพระอังสาซ้าย จีวรราบเรียบไม่มีริ้ว การสลักจีวรตรงตำแหน่งที่เป็นขอบของจีวรทุกแห่ง สลักแต่เพียงให้เห็นเป็นเส้นที่บางเบา ทรงลิมพระเนตร ฝิพระโอษฐ์มีขนาดใหญ่ มุมของพระโอษฐ์ทั้งสองด้าน

¹⁵ ปรีชา นุ่นสุข, “แหล่งโบราณคดีถ้ำคูหา อำเภอกาญจนดิษฐ์ จังหวัดสุราษฎร์ธานี,” เมืองโบราณ 25 (กรกฎาคม - กันยายน 2542) : 49 - 65.

ตัวขึ้นด้านบนเล็กน้อย จึงทำให้ดูราวกับว่าทรงแย้มพระสรวลเล็กน้อย พระเกศาเป็นขมวดขนาดใหญ่ที่ราบเรียบ พระอุษณิษะนูนขึ้นเพียงเล็กน้อยเช่นเดียวกัน พระพุทธรูปแบบนี้ได้มีการค้นพบในบริเวณกว้างในผืนแผ่นดินใหญ่ของเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ คือ ในรัฐตามพรลิงค์ ประเทศกัมพูชา และประเทศพม่า เป็นพระพุทธรูปที่ได้รับการสร้างสรรค์ขึ้นในราวพุทธศตวรรษที่ 13-14¹⁶ ในรัฐตามพรลิงค์ในขณะนี้ได้มีการค้นพบพระพุทธรูปกลุ่มนี้ที่วัดพระบรมธาตุไชยาราชวรวิหาร อำเภอไชยา จังหวัดสุราษฎร์ธานี องค์กรหนึ่ง¹⁷ และอีกองค์กรหนึ่งค้นพบที่บริเวณแหล่งโบราณคดีพังแฟม บ้านจ๊ะทิงพระ อำเภอสติงพระ จังหวัดสงขลา¹⁸ พระพุทธรูปกลุ่มนี้ได้แสดงให้เห็นถึงฝีมือช่างอันโดดเด่นของชนพื้นเมืองดั้งเดิมในท้องถิ่นในยุคต้นได้เป็นอย่างดี สำหรับต้นแบบของพระพุทธรูปแบบนี้คงจะมีที่มาจากแหล่งหนึ่งแหล่งใดในสองแหล่งนี้ คือ ประเทศอินเดียหรือไม่กี่ประเทศศรีลังกา จากการศึกษาเปรียบเทียบรูปแบบทางศิลปะระหว่างพระพุทธรูปเหล่านี้กับพระพุทธรูปในศิลปะแบบอนูราชปุระของศรีลังกาหลายองค์¹⁹ ได้แสดงให้เห็นว่าพระพุทธรูปเหล่านี้มีความคล้ายคลึงกันกับพระพุทธรูปของศรีลังกาที่กล่าวนี้หลายประการ อันหมายรวมถึงตำแหน่งและลักษณะการวางพระบาทและพระหัตถ์ การทรงจ้องพระเนตรมาทางเบื้องหน้า การทรงมีพระอุษณิษะต่ำ และพระหัตถ์ทรงมีขนาดใหญ่ อันเป็นการแสดงให้เห็นว่า ถ้าหากว่าพระพุทธรูปจากอนูราชปุระที่กล่าวนี้จะไม่ได้เป็นแหล่งที่มาของพระพุทธรูปที่ค้นพบในรัฐตามพรลิงค์กลุ่มนี้ ก็จะต้องสันนิษฐานว่าทั้งพระพุทธรูปของสิงหลและพระพุทธรูปของรัฐตามพรลิงค์ที่กล่าวนี้จะต้องมีการพัฒนาขึ้นมาจากต้นกำเนิดแห่งเดียวกันแห่งหนึ่งในประเทศอินเดีย²⁰ ครั้นในราวกลางพุทธศตวรรษที่ 14 ถึงราวกลางพุทธศตวรรษที่ 15 การสร้างสรรค์พระพุทธรูปประทับนั่งปางสมาธิของรัฐตามพรลิงค์ได้รับอิทธิพลจากรูปแบบทางศิลปะของภาคใต้ของประเทศอินเดีย คือ ตระกูลช่างนาคปฏินัม (Nagapattinam) ซึ่งมีลักษณะที่สำคัญ คือ แสดงให้เห็นถึงการทรงกระทำสมาธิอันลึกซึ้ง พระเนตรทรงมองลงทางเบื้องล่าง เม็ดพระศกเป็นรูปก้นหอยและมีขนาดใหญ่ พระอุษณิษะต่ำและมียอดเป็นรูปเปลวเพลิง และประทับนั่งขัดสมาธิราบ ดังที่ปรากฏตัวอย่างจากพระพุทธรูปสำริดจากอำเภอสติง

¹⁶ Los Angeles County Museum of Art, *Light of Asia : Buddha Sakyamuni in Asian art*, Fig. 99.

¹⁷ See Piriya Krairiksh, *Art in Peninsular Thailand prior to the fourteenth century A.D.* (Bangkok : The Fine Arts Department, 1980), Pl. 17.

¹⁸ *Ibid.*, Pl. 19.

¹⁹ See Los Angeles County Museum of Art, *Light of Asia : Buddha Sakyamuni in Asian art*, Pls. 80, 89 and 101.

²⁰ *Ibid.*, p. 215.

พระ จังหวัดสงขลา ปัจจุบันจัดแสดง ณ พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ สงขลา²¹ และพระพุทธรูปจากแหล่งโบราณคดีเกาะคอเขา อำเภอคูระบุรี จังหวัดพังงา แต่องค์ที่ค้นพบในแหล่งโบราณคดีเกาะคอเขาอยู่ในสภาพชำรุดมาก และประทับนั่งขัดสมาธิเพชร²² กลุ่มที่สอง พระพุทธรูปประทับยืน ทรงแสดงปางประทานธรรมหรือวิตรรกมูทราทั้งสองพระหัตถ์ พระพุทธรูปในกลุ่มนี้ได้มีการค้นพบเป็นจำนวนมากในศิลปะแบบทวารวดีในบริเวณลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา เป็นพระพุทธรูปที่ทรงครองจีวรแบบห่มคลุม จีวรราบเรียบและแนบลำพระองค์ (แนบเนื้อ) ส่วนของพระองค์โดยภาพรวมมักจะทำขึ้นในทรวดทรงที่เป็นรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า โดยการแสดงให้เห็นรูปทรงสี่เหลี่ยมดังกล่าวชัดเจนขึ้นจากขอบของจีวรทางด้านล่าง พระอุระและพระอังสากว้าง พระพุทธรูปแบบนี้มีความแตกต่างออกไปจากพระพุทธรูปในศิลปะอินเดียทั้งหมด เนื่องจากมองจากทางด้านหน้าจะมีลักษณะแข็ง จากลักษณะของพระพักตร์ อาทิ พระขนงยาวต่อกันเป็นรูปปีกกา พระเนตรนูนขึ้นมา พระปรางมีโหนกในแนวสูง พระนาสิกแบนและมีขนาดใหญ่ และฝัพระโอษฐ์กว้าง เป็นต้น ล้วนแต่แสดงให้เห็นถึงว่าเป็นผลงานการสร้างสรรค์ของชนพื้นเมืองดั้งเดิมในท้องถิ่นทั้งสิ้น ส่วนพระเกศาเป็นขมวดขนาดใหญ่และแบนราบ พระพุทธรูปในกลุ่มนี้บางองค์มีขนาดสูงมาก แต่นับว่าเป็นที่น่าเสียดายที่ได้ปรากฏว่า พระพุทธรูปเหล่านี้ส่วนใหญ่พระหัตถ์ที่ยื่นออกมาทางด้านหน้าได้หักหายไป อันอาจจะเนื่องมาจากสาเหตุที่สำคัญสองประการ คือ ประการแรก เพราะความเปราะบางแตกหักง่ายของส่วนพระหัตถ์ที่ยื่นออกไป และประการที่สอง ได้มีประเพณีนิยมในการสลักพระพุทธรูปเหล่านี้ โดยการสลักส่วนลำพระองค์กับส่วนของพระหัตถ์แยกจากกัน แล้วนำส่วนพระหัตถ์มาต่อเติมทีหลัง โดยใช้เดือยเป็นตัวเชื่อมระหว่างส่วนของพระองค์กับพระหัตถ์ โดยอาศัยระบบการเจาะรูเข้าไปทั้งสองส่วน แล้วใช้เดือยสวมเข้าไปในรูที่เจาะนั้น (Mortise – and – Tenon System) พระหัตถ์ทั้งสองข้างของพระพุทธรูปเหล่านี้ทรงยกขึ้นมาในระดับพระอุระ แล้วทรงแสดงปางที่เหมือนกันทั้งสองพระหัตถ์ คือ ปางประทานธรรมหรือวิตรรกมูทรา ซึ่งการทรงแสดงปางในลักษณะนี้ไม่เป็นที่รู้จักมักคุ้นกันในประเทศอินเดีย รวมทั้งไม่เคยมีการค้นพบพระพุทธรูปในรูปแบบนี้เช่นกันในประเทศอินเดีย แต่เป็นที่แพร่หลายมากในประเทศไทยในพุทธศตวรรษที่ 13 ในปัจจุบันนี้ยังไม่เป็นที่กระจ่างชัดว่าปางนี้เป็นสัญลักษณ์ที่มีความหมายที่แท้จริงอย่างไรในระยเวลานั้น ถึงแม้ว่าในระยะหลังลงมาจะมีการอ้างอิงว่า หมายถึงการเสด็จกลับลง

²¹ See Piriya Krairiksh, *Art in Peninsular Thailand prior to the fourteenth century A.D.*, Pl. 54.

²² คู สถาบันทักษิณคดีศึกษา, สารานุกรมวัฒนธรรมภาคใต้ พุทธศักราช 2529 3 (2529) : 1221 (ภาพบนซ้าย).

มาจากสรวงสุวรรณคีรีชั้นดาวดึงส์ของพระพุทธองค์²³ หรือการแสดงความคิดเห็นว่าพระพุทธรูปกลุ่มนี้เป็นรูปเคารพของพระพุทธเจ้าอมิตาภะ (Amitabha) ในพุทธศาสนาเถรวาทนิกายสุขาวัดที่ได้รับอิทธิพลมาจากประเทศจีน²⁴ ก็ตาม ในปัจจุบันนี้ได้มีการค้นพบพระพุทธรูปในกลุ่มนี้ในชุมชนโบราณต่าง ๆ ในรัฐตามพรลิงค์จำนวนหลายองค์ อาทิ พระพุทธรูปจากวัดใหญ่ (ร้าง) ตำบลนาเรียง อำเภอพรหมคีรี จังหวัดนครศรีธรรมราช (ภาพที่ 16) ปัจจุบันย้ายมาประดิษฐาน ณ วิหารโพธิ์ลังกา วัดพระมหาธาตุวรมหาวิหาร อำเภอเมือง จังหวัดนครศรีธรรมราช²⁵ และพระพุทธรูปจากบ้านท่าอุแท อำเภอกาญจนดิษฐ์ จังหวัดสุราษฎร์ธานี ปัจจุบันจัดแสดง ณ พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติไชยา อำเภอไชยา จังหวัดสุราษฎร์ธานี²⁶ เป็นต้น นอกจากนี้ในชุมชนโบราณหลายแห่งในรัฐตามพรลิงค์หรือคาบสมุทรมุขไทยในขณะนี้ ได้มีการค้นพบส่วนองค์ของพระพุทธรูปที่สลักด้วยหินหลายองค์ที่ได้รับการสร้างสรรค์ขึ้นในรูปแบบทางศิลปะและระยะเวลาเดียวกันกับพระพุทธรูปประทับยืนปางประทานธรรมทั้งสองพระหัตถ์ที่ได้กล่าวมา แต่พระพุทธรูปเหล่านั้นอยู่ในสภาพชำรุด โดยพระหัตถ์ทั้งสองได้หักหายไป จึงไม่ทราบอย่างแน่ชัดว่าพระหัตถ์ทรงแสดงปางอะไร แต่อาจจะเป็นไปได้ที่ในชั้นต้นพระพุทธรูปเหล่านั้นอาจจะทรงแสดงปางประทานธรรมทั้งสองพระหัตถ์เช่นเดียวกัน อาทิ พระพุทธรูปจากวัดแก้ว (วัดรัตนาราม) อำเภอไชยา จังหวัดสุราษฎร์ธานี ปัจจุบันจัดแสดง ณ พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ ไชยา²⁷ และพระพุทธรูปจากวัดห้วยยาน (ร้าง) หรือวัดควโรทยาน ตำบลมะม่วงสองต้น อำเภอพระพรหม (แต่เดิมอยู่ในอำเภอเมือง) จังหวัดนครศรีธรรมราช ปัจจุบันจัดแสดง ณ พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ นครศรีธรรมราช อำเภอเมือง จังหวัดนครศรีธรรมราช²⁸ เป็นต้น กลุ่มที่สาม พระพุทธรูปประทับนั่ง ทรงแสดงปางสมาธิ มีนาคปรก เป็นพระพุทธรูปที่สลักด้วยหิน ประทับนั่งบนขนคานนาค ภายใต้เศียรนาค บนแผ่นหลังนอกจากจะสลักเป็นพญานาคและเศียรนาคแล้ว ที่ด้านข้างของพระพุทธรูปทั้งสองด้าน

²³ Los Angeles County Museum of Art, *Light of Asia : Buddha Sakyamuni in Asian art*, Pl. 102 (a).

²⁴ ปิริยะ ไกรฤกษ์, “การปรับเปลี่ยนยุคสมัยของพุทธศิลป์ในประเทศไทย,” เมืองโบราณ 25 (เมษายน – มิถุนายน 2542) : 11 – 12 และ 16.

²⁵ ปรีชา นุ่นสุข, ประวัติศาสตร์นครศรีธรรมราช (นครศรีธรรมราช : สำนักศิลปะและวัฒนธรรม สถาบันราชภัฏนครศรีธรรมราช, 2540), หน้า 256 – 257.

²⁶ See Piriya Krainiksh, *Art in Peninsular Thailand prior to the fourteenth century A.D.*, Pl. 21.

²⁷ Ibid., Pl. 20.

²⁸ ดู กรมศิลปากร, นำชมพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ นครศรีธรรมราช (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์อมรินทร์การพิมพ์, 2529), รูปที่ 40.

ได้สลักเป็นภาพของสถูปทรงกลมด้านละองค์ พระพุทธรูปประทับนั่ง ปางสมาธิ โดยทรงขัดสมาธิราบอย่างหลวม ๆ ตามแบบพระพุทธรูปในศิลปะแบบอมราวดีของอินเดีย ทรงครองจีวรห่มเฉียง โดยปกติพระพุทธรูปในลักษณะดังกล่าวมักจะมีชายจีวรสั้นอยู่เหนือพระอังสาซ้าย ซึ่งชายจีวรในลักษณะดังกล่าวได้เริ่มปรากฏขึ้นเป็นครั้งแรกในศิลปะอินเดียแบบคุปตะตอนปลายและสมัยหลังคุปตะ ซึ่งได้เจริญรุ่งเรืองขึ้นในอินเดียในราวพุทธศตวรรษที่ 11-13 แต่พระพุทธรูปกลุ่มนี้ที่ค้นพบในรัฐตามพรลิงค์มีขอบจีวรต่อลงมาจากชายจีวรดังกล่าวเหนือพระอังสาซ้าย พาดผ่านข้อพระหัตถ์และพระโสณิ์ด้านซ้าย อันเป็นการแสดงให้เห็นถึงอิทธิพลของศิลปะอินเดียแบบปาละ ซึ่งได้เจริญรุ่งเรืองขึ้นในอินเดียในพุทธศตวรรษที่ 14-17 อีกด้วย จากรูปแบบทางศิลปะดังกล่าวจึงอาจจะกำหนดได้ว่า พระพุทธรูปในกลุ่มที่ค้นพบในรัฐตามพรลิงค์มีอายุอยู่ในระหว่างราวพุทธศตวรรษที่ 13-15 ดังตัวอย่างของพระพุทธรูปที่ค้นพบในวิหารโพธิ์ลังกา วัดพระมหาธาตุวรมหาวิหาร อำเภอเมือง จังหวัดนครศรีธรรมราช²⁹ ในสมัยที่พุทธศาสนา ลัทธิหินยาน นิกายเถรวาท ได้เจริญรุ่งเรืองในรัฐตามพรลิงค์นี้ นอกจากจะมีการค้นพบพระพุทธรูปทั้งสามกลุ่มที่กล่าวมาแล้ว ยังมีการค้นพบพระพุทธรูปที่อยู่ในสภาพชำรุด โดยยังคงเหลืออยู่เฉพาะส่วนของพระเศียรด้วย ดังตัวอย่างของพระเศียรของพระพุทธรูปที่สลักด้วยหินที่ได้มีการค้นพบจากวัดพระพรหม อำเภอท่าฉาง จังหวัดสุราษฎร์ธานี ปัจจุบันจัดแสดง ณ พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ ไซยา³⁰ เป็นต้น นอกจากนี้จากร่องรอยของรูปแบบทางศิลปะที่ยังคงปรากฏอยู่ อาจจะเป็นไปได้ที่จะปรากฏว่าในระยะเวลานั้นอาจจะมีพระพุทธรูปอีกกลุ่มหนึ่งปรากฏขึ้นด้วย คือ กลุ่มของพระพุทธรูปไสยาสน์ แต่ด้วยเหตุที่พระพุทธรูปเหล่านี้ได้ผ่านการบูรณะต่อเนื่องกันมาหลายครั้งด้วยช่วงระยะเวลาที่ยาวนาน ทำให้รูปแบบทางศิลปะที่สร้างขึ้นในขั้นต้นได้เลือนหายไปโดยลำดับ จนกลายเป็นอุปสรรคที่สำคัญสำหรับการศึกษาค้นคว้ารูปแบบดั้งเดิมได้ อย่างกรณีของพระพุทธรูปไสยาสน์ ณ ถ้ำใหญ่ ตำบลประสัก อำเภอท่าชนะ จังหวัดสุราษฎร์ธานี เป็นต้น

ประเภทที่สอง ได้แก่ พระพิมพ์ ในแหล่งโบราณคดีหลายแห่งของรัฐตามพรลิงค์ โดยเฉพาะแหล่งโบราณคดีที่เป็นเจดีย์สถาน ได้มีการค้นพบพระพิมพ์ของนิกายหินยานหลายแบบ เช่น พระพิมพ์รูปสี่เหลี่ยม รูปพระพุทธรูปเจ้าศากยมุนี ประทับยืน ดินเผา ขนาดสูง 13.50 เซนติเมตร มีอายุประมาณครั้งแรกของพุทธศตวรรษที่ 12 ค้นพบที่เจดีย์สถานในแหล่งโบราณคดีเขานาบน้ำ อำเภอเมือง จังหวัดกระบี่ และพระพิมพ์รูปไข่ รูปพระพุทธรูปเจ้าศากยมุนี ประทับนั่ง

²⁹ ปรีชา นุ่นสุข, ประวัติศาสตร์นครศรีธรรมราช, หน้า 257.

³⁰ See Piriya Krairiksh, *Art in Peninsular Thailand prior to the fourteenth century A.D.*, Pl. 22.

ดินเผา อายุประมาณครึ่งแรกของพุทธศตวรรษที่ 14 ค้นพบที่แหล่งโบราณคดีควนสราญรมย์ อำเภอพนมพิณ จังหวัดสุราษฎร์ธานี เป็นต้น³¹

ประเภทที่สาม ได้แก่ สถูปจำลอง ในแหล่งโบราณคดีบางแห่งของรัฐตามพรลิงค์ ได้มีการค้นพบสถูปจำลองของนิกายหินยานบางแบบ อย่างกรณีของแหล่งโบราณคดีควนสราญรมย์ที่กล่าวมาได้มีการค้นพบสถูปจำลองดินเผา รูปประฆังคว่ำ ไม่มีลวดลายใด ประดับ องค์ระฆังมีขนาดใหญ่ มียอดแหลมโผล่ขึ้นมาจากองค์ระฆังเพียงเล็กน้อย คล้ายคลึงกันกับสถูปในศิลปะแบบคุปตะ มีอายุอยู่ในราวพุทธศตวรรษที่ 11 – 12³²

ประเภทที่สี่ ได้แก่ ธรรมจักร ในปัจจุบันนี้ได้มีการค้นพบธรรมจักรในชุมชนโบราณในรัฐตามพรลิงค์จำนวนไม่กี่ปื้น และแต่ละชิ้นก็มีรูปแบบแตกต่างกันออกไป ดังตัวอย่างของธรรมจักรที่มีรูปแบบที่สำคัญดังนี้ คือ แบบแรก ธรรมจักรขอบเป็นหยัก เป็นธรรมจักรที่ทำด้วยดินเผา และนับเป็นธรรมจักรที่ทำด้วยดินเผาเพียงชิ้นเดียวที่ค้นพบในประเทศไทยในขณะนี้ ค้นพบในสภาพที่ชำรุด เป็นธรรมจักรรูปทรงกลม ขอบด้านนอกเป็นหยักไปโดยรอบ ถัดเข้ามาเป็นเส้นขอบและลายลูกประคำเรียงกันไปเป็นรูปทรงกลมตามทรงกลมของแนวขอบธรรมจักร ถัดเข้ามาเป็นส่วนของซี่ เป็นประติมากรรมลอยตัว มีอายุราวพุทธศตวรรษที่ 13 ค้นพบที่วัดมเหยงคณ์ อำเภอท่าเสา จังหวัดนครศรีธรรมราช ปัจจุบันจัดแสดง ณ พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ นครศรีธรรมราช³³ และแบบที่สอง ธรรมจักรขอบทรงกลมสลักลวดลาย เป็นธรรมจักรที่สลักด้วยหิน มีสภาพชำรุด เป็นธรรมจักรที่มีการสลักเป็นประติมากรรมลอยตัว ขอบด้านนอกเป็นรูปทรงกลม มีการสลักลวดลายพรรณพฤกษาประดับทั้งที่ขอบล้อและซี่ล้อ ภาพสลักเช่นนี้มีความคล้ายคลึงกันกับภาพสลักบนธรรมจักรหลายชิ้นที่ค้นพบในภาคกลางของประเทศไทย และสร้างขึ้นในราวพุทธศตวรรษที่ 13 ธรรมจักรชิ้นนี้ได้มีการค้นพบที่ตำบลทุ่ง อำเภอไชยา จังหวัดสุราษฎร์ธานี ปัจจุบันจัดแสดง ณ พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ ไชยา³⁴

³¹ ปรีชา นุ่นสุข, รายงานการวิจัย เรื่อง การศึกษาวิจัยแหล่งโบราณคดีในภาคใต้ของประเทศไทย (กรุงเทพมหานคร : สำนักงานคณะกรรมการวิจัยแห่งชาติ, 2540) หน้า 223 และ 297.

³² เรื่องเดียวกัน, หน้า 297.

³³ See Piriya Krairiksh, *Art in Peninsular Thailand prior to the fourteenth century A.D.*, Pl. 25.

³⁴ See Piriya Krairiksh, *Art in Peninsular Thailand Prior to the Fourteenth Century A.D.* Pl.

ประเภทที่ห้า ได้แก่ อัฐดินเผา นอกจากในศาสนสถานที่ตั้งในพุทธศาสนาที่มีอายุอยู่ในสมัยนิกายเถรวาทที่ค้นพบในชุมชนโบราณในรัฐแห่งนี้จะมีการค้นพบโบราณวัตถุที่ตั้งในพุทธศาสนาเป็นจำนวนมากแล้ว ยังปรากฏอัฐดินเผาซึ่งเป็นวัสดุหลักในการสร้างศาสนสถานเหล่านี้กระจัดกระจายอยู่โดยทั่วไปอีกด้วย อัฐเหล่านี้เป็นอัฐเนื้อหยาบ เนื้อผสมเคลือบ และมีหลายรูปแบบและหลายขนาด อาทิ ในแหล่งโบราณคดีควนสราญรมย์ที่กล่าวมาได้มีการค้นพบอัฐดินเผาหลายแบบ คือ แบบแรก อัฐรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า มีสภาพสมบูรณ์ มีขนาดกว้าง 16 เซนติเมตร ยาว 32 เซนติเมตร หนา 8 เซนติเมตร หรือขนาดกว้าง 18 เซนติเมตร ยาว 37 เซนติเมตร หนา 8 เซนติเมตร หรือขนาดกว้าง 19 เซนติเมตร ยาว 38 เซนติเมตร หนา 8 เซนติเมตร แบบที่สอง อัฐที่มีการตัดมุมด้านบนออกทั้งสองข้าง จนกลายเป็นแผ่นอัฐที่มีบ่า มีสภาพชำรุด ขนาดกว้าง 25 เซนติเมตร สูง 18 เซนติเมตร แบบที่สาม อัฐรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัส ขนาดกว้างด้านละ 18 เซนติเมตร หนา 9 เซนติเมตร ด้านหนึ่งทำเป็นเคียวรูปทรงกลมยื่นออกไป เคียวยาวประมาณ 18 เซนติเมตร มีสภาพสมบูรณ์ แบบที่สี่ อัฐรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า ขนาดกว้าง 16 เซนติเมตร ยาว 31 เซนติเมตร หนา 8 เซนติเมตร ด้านหนึ่งทำเป็นเคียวรูปทรงกลมยื่นออกไป เคียวยาวประมาณ 8 เซนติเมตร มีสภาพสมบูรณ์ แบบที่ห้า อัฐรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า ขนาดกว้าง 18 เซนติเมตร ยาว 38 เซนติเมตร หนา 9 เซนติเมตร มุมด้านหนึ่งทำเป็นร่องรูปสามเหลี่ยม มีสภาพชำรุด

จากหลักฐานทางโบราณคดีที่มีอายุอยู่ในระหว่างราวพุทธศตวรรษที่ 11 - 16 ที่ค้นพบภายในรัฐตามพรลิงค์ในขณะนี้ที่กล่าวมา ผู้วิจัยมีความเห็นว่าได้สะท้อนให้เห็นพัฒนาการของพุทธศาสนา ลัทธิหินยาน นิกายเถรวาทภายในรัฐตามพรลิงค์ในระยะเวลาดังกล่าวที่ประการ คือ ประการแรก ด้านความสำคัญ พุทธศาสนานิกายนี้ได้แพร่กระจายไปในบริเวณกว้างของรัฐตามพรลิงค์ โดยได้ปรากฏขึ้นภายในระบบมณฑลของลัทธิไศวนิกายแทบจะทุกมณฑล อันเป็นการแสดงให้เห็นว่าถึงแม้ว่าศาสนาพราหมณ์ ลัทธิไศวนิกาย จะเป็นศาสนาที่โดดเด่นที่สุดภายในรัฐ แต่ศาสนาพุทธ ลัทธิหินยาน นิกายเถรวาทก็ยังคงมีบทบาทอยู่ในชุมชนต่าง ๆ ภายในรัฐ แม้ว่าพุทธศาสนานิกายนี้ไม่อาจจะมีความสำคัญเทียบเท่ากันได้กับลัทธิไศวนิกาย ซึ่งเป็นลัทธิที่รุ่งโรจน์ที่สุดของรัฐก็ตาม ประการที่สอง ด้านลักษณะของการแพร่กระจาย แม้ว่าพุทธศาสนานิกายนี้จะแพร่กระจายไปปรากฏอยู่ภายในระบบมณฑลของลัทธิไศวนิกายของรัฐแทบจะทุกมณฑล แต่ก็ปรากฏหลักฐานทางโบราณคดีที่แสดงให้เห็นว่า อัตราส่วนของความหนักแน่นของการแพร่กระจายในแต่ละมณฑลไม่เท่าเทียมกัน กล่าวคือ ในมณฑลที่ปรากฏหลักฐานทางโบราณคดีที่แสดงให้เห็นว่าเป็นมณฑลหลักหรือมณฑลที่สำคัญที่สุดแห่งรัฐ โดยเฉพาะมณฑลแห่งราชธานี คือ ตัวเมืองโบราณนครศรีธรรมราช ซึ่งเป็นมณฑลที่เป็นศูนย์กลางแห่งรัฐ ได้ปรากฏหลักฐานทางโบราณคดีที่เกี่ยวข้องกันกับพุทธศาสนานิกายนี้แต่เพียงเบาบาง ในขณะที่ในมณฑลที่มี

ความสำคัญในระดับรองลงไปหรือมณฑลที่อยู่ห่างไกลจากศูนย์กลางของมณฑลแห่งราชธานีจะปรากฏหลักฐานทางโบราณคดีของพุทธศาสนานิกายนี้หนาแน่นมากขึ้น ซึ่งกรณีเช่นนี้สามารถที่จะมองเห็นได้อย่างชัดเจนจากการที่ได้ปรากฏว่าภายในมณฑลของลัทธิไสวนิกายในราชธานีของรัฐ ได้มีการค้นพบพระพุทธรูปในวัฒนธรรมของนิกายเถรวาทแต่เพียงองค์เดียวเท่านั้น คือ พระพุทธรูปนาคปรก ณ วัดพระมหาธาตุวรมหาวิหาร อำเภอเมือง จังหวัดนครศรีธรรมราช ซึ่งมีอายุอยู่ในระหว่างราวพุทธศตวรรษที่ 13 – 16 และไม่ปรากฏการค้นพบหลักฐานของโบราณสถานของนิกายนี้ภายในมณฑลแห่งราชธานีแต่อย่างใด ส่วนพระพุทธรูปในนิกายนี้อีกบางส่วนที่ค้นพบในบริเวณใกล้ราชธานีแห่งนี้ ได้ค้นพบในชุมชนโบราณที่ตั้งอยู่ในมณฑลอื่น ๆ ที่ตั้งอยู่ภายนอกบริเวณสันทรายเก่านครศรีธรรมราช หรืออีกนัยหนึ่ง คือ ตั้งอยู่ภายนอกมณฑลแห่งราชธานีของลัทธิไสวนิกาย โดยตั้งอยู่ห่างจากสันทรายเก่าดังกล่าวไม่มากนัก เช่น ชุมชนโบราณที่วัดหัวบ้าน (ร้าง) ในอำเภอเมือง และชุมชนโบราณที่วัดใหญ่ (ร้าง) ในอำเภอยะนิง จังหวัดนครศรีธรรมราช เป็นต้น ซึ่งเป็นชุมชนโบราณที่อยู่ในมณฑลคลองท่อนและมณฑลคลองโมคลานตามลำดับ และเป็นชุมชนโบราณที่มีการค้นพบพระพุทธรูปของนิกายเถรวาทที่มีอายุอยู่ในพุทธศตวรรษที่ 13 – 16 เช่นเดียวกัน ในขณะที่เดียวกันในมณฑลแม่น้ำตาปี ซึ่งเป็นมณฑลที่อยู่ห่างจากราชธานีมากขึ้นก็ปรากฏหลักฐานทางโบราณคดีที่เนื่องในนิกายเถรวาทมากยิ่งขึ้น ซึ่งปรากฏการณ์เช่นนี้อาจจะชี้ให้เห็นว่า ในระหว่างราวพุทธศตวรรษที่ 11 – 16 พุทธศาสนา นิกายเถรวาท ได้พยายามอย่างเต็มที่ที่จะแสดงบทบาทในรัฐตามพรมลิ่งเคียงคู่กันกับลัทธิไสวนิกาย โดยสามารถที่จะแสดงบทบาทได้อย่างโดดเด่นมากขึ้นในบริเวณที่ห่างไกลจากมณฑลแห่งราชธานีหรืออิทธิพลของลัทธิไสวนิกายภายในรัฐเจือจางกว่าในราชธานี แต่อย่างไรก็ดี หลักฐานทางโบราณคดีที่เกี่ยวข้องกับนิกายเถรวาทในระยะนี้ที่ค้นพบภายในรัฐก็ปรากฏขึ้นในลักษณะของการแพร่กระจายอย่างกระจัดกระจาย ไม่ได้รวมกันอยู่เป็นกลุ่มก้อนอย่างเป็นปึกแผ่น อย่างที่ปรากฏในกรณีของหลักฐานทางโบราณคดีที่เนื่องในลัทธิไสวนิกายแต่อย่างใด อันอาจจะสะท้อนให้เห็นว่า ในระยะเวลาภายในรัฐแห่งนี้ไม่ได้ปรากฏชุมชนชาวพุทธที่มีขนาดใหญ่เป็นเอกเทศภายในรัฐแต่อย่างใดเช่นเดียวกัน หากจะมีอยู่บ้างก็เป็นเพียงชุมชนเล็ก ๆ หรือกลุ่มศาสนิกชนกลุ่มเล็กกลุ่มน้อยที่แอบอิงและกลมกลืนอย่างกระจัดกระจายอยู่ภายในระบบมณฑลของลัทธิไสวนิกายในมณฑลต่าง ๆ เท่านั้น ประการที่สาม ด้านการสนับสนุนจากรัฐ ศิลาจารึกหลักที่ 27 ซึ่งเป็นศิลาจารึกที่สำคัญที่สุดหลักหนึ่งของรัฐตามพรมลิ่ง ซึ่งมีการสลักขึ้นในราวพุทธศตวรรษที่ 12 และค้นพบภายในมณฑลแห่งราชธานีของรัฐ คือ ค้นพบที่วัดมเหยงคณ์ อำเภอเมือง จังหวัดนครศรีธรรมราช ได้แสดงให้เห็นว่าในระบอบเวลานั้น แม้ว่า “คณะพราหมณ์ของพระอศมมหาตบัน” จะสถาปนาผู้นำแห่งรัฐตามพรมลิ่งขึ้นเป็นเทพ – กษัตริย์ตามระบบการปกครองของลัทธิไสวนิกายเป็นที่เรียบ

รื้อแล้ว แต่เทพ - กษัตริย์แห่งรัฐก็ยังคงทรงสนับสนุนพุทธศาสนานิกายเถรวาทอย่างจริงจัง โดยพระองค์ได้ทรงโปรดฯ ให้มีการทำนุบำรุงพุทธศาสนาในหลายกรณี เช่น ทรงโปรดฯ ให้มีการสร้างพระระเบียง ห้างอาหาร และอุโบสถาคาร ให้มีการจัดอาหารสำหรับการถวายคณะสงฆ์ ให้มีการประกอบพิธีกรรมทางศาสนา ให้มีการศึกษาเล่าเรียน ให้มีการถวายเครื่องบูชา และให้มีการปฏิบัติพระธรรม เป็นต้น อันเป็นการชี้ให้เห็นว่ารัฐได้ส่งเสริมพุทธศาสนาให้สามารถดำรงอยู่ภายในรัฐได้อย่างผสมกลมกลืนกับศาสนาพราหมณ์ ซึ่งเป็นศาสนาหลักแห่งรัฐ โดยพุทธศาสนาสามารถที่จะปฏิบัติศาสนกิจต่าง ๆ ได้อย่างครบถ้วน หลักฐานทางโบราณคดีชิ้นนี้ จึงอาจจะเป็นหลักฐานที่สำคัญที่สุดชิ้นหนึ่งที่สะท้อนให้เห็นสถานภาพที่แท้จริงของพุทธศาสนาภายใต้ระบบมณฑลของรัฐตามพรลิงค์ รวมทั้งยังอาจจะสะท้อนให้เห็นว่าภายใต้การสนับสนุนของรัฐและเทพ - กษัตริย์ดังกล่าวนี้ ได้ส่งผลให้พุทธศาสนาสามารถที่จะมีพัฒนาการต่อมาได้อย่างสืบเนื่องและยั่งยืนภายในรัฐแห่งนี้ โดยตลอดช่วงระยะเวลาอันยาวนานที่รัฐแห่งนี้ได้รุ่งโรจน์ขึ้นภายใต้ระบบมณฑลของลัทธิไศวนิกาย และประการสุดท้าย ด้านความสัมพันธ์กับต่างแดน จากหลักฐานทางโบราณคดีที่เนื่องในพุทธศาสนา นิกายเถรวาทที่มีอายุอยู่ในระหว่างราวพุทธศตวรรษที่ 11 - 16 ที่ค้นพบภายในรัฐตามพรลิงค์ที่กล่าวมาได้แสดงให้เห็นว่า นอกจากพุทธศาสนาภายในรัฐจะได้รับอิทธิพลทางศิลปกรรมจากอินเดียในฐานะของเมืองแม่ของพุทธศาสนาแล้ว ยังปรากฏศิลปกรรมที่สำคัญจำนวนมากไม่น้อยที่มีความสัมพันธ์กันกับศิลปกรรมในศิลปะแบบทวารวดีที่แพร่หลายในบริเวณลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา อันเป็นการสะท้อนให้เห็นถึงความสัมพันธ์กันในทางวัฒนธรรมระหว่างรัฐตามพรลิงค์กับรัฐอื่น ๆ ในบริเวณลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาในระบอบเวลานั้นได้เป็นอย่างดี โดยความสัมพันธ์ดังกล่าวนี้ ได้ส่งผลให้มีการแพร่กระจาย ถ้ายโอน และแลกเปลี่ยนจาริต ประเพณีทางศิลปะและวัฒนธรรมระหว่างกัน อันอาจจะเป็นผลสืบเนื่องมาจากการติดต่อสัมพันธ์กันในทางการค้า การจาริกแสวงบุญ และการเผยแผ่พุทธศาสนาของพุทธศาสนิกชนระหว่างรัฐเหล่านี้ ซึ่งเป็นกิจกรรมที่สำคัญที่พุทธศาสนิกชนในรัฐเหล่านี้ได้ดำเนินการมาโดยตลอด

2. ลัทธิมหายานในรัฐตามพรลิงค์

ในขณะที่พุทธศาสนา ลัทธิหินยาน นิกายเถรวาท กำลังดำรงอยู่และมีบทบาทอยู่ภายในรัฐตามพรลิงค์ในระหว่างราวพุทธศตวรรษที่ 11 - 16 นั้น ได้ปรากฏอิทธิพลของพุทธศาสนาอีกลัทธิหนึ่งขึ้นในรัฐแห่งนี้ในระบอบเวลาดังกล่าวด้วยเช่นกัน คือ พุทธศาสนา ลัทธิมหายาน โดยลัทธินี้ได้ปรากฏขึ้นในรัฐแห่งนี้ในระหว่างราวพุทธศตวรรษที่ 13 - 16 และได้เผยแผ่เข้ามาสู่รัฐตามพรลิงค์อันเนื่องมาจากความรุ่งโรจน์ขึ้นของระบบเครือข่ายทางการค้าของการค้านานาชาติเช่นเดียวกัน

นับตั้งแต่ราวกลางพุทธศตวรรษที่ 5 ถึงกลางพุทธศตวรรษที่ 7 ในประเทศอินเดียได้เกิดความเคลื่อนไหวของขบวนการบางกลุ่มขึ้นในพุทธศาสนา โดยกลุ่มของผู้เคลื่อนไหวเรียกตัวเองว่า “ลัทธิมหายาน” ซึ่งมีความหมายว่าพาหนะอันยิ่งใหญ่หรือแนวทางอันยิ่งใหญ่ โดยคำว่า “ยานะ” (Yana) มีความหมายว่าการไป หรือทางเดิน หรือการเดินทาง หรือพาหนะ อันเป็นความหมายที่เป็นไปในทางตรงกันข้ามกันกับคำว่า “หินยาน” ซึ่งมีความหมายว่าพาหนะอันคับแคบหรือพาหนะอันต่ำต้อย อันที่จริงแล้วคำว่า “หินยาน” ได้ถือกำเนิดขึ้นจากชื่อชื่อหนึ่งของผู้นับถือลัทธิมหายานได้ตั้งขึ้น เพื่อใช้เรียกในเชิงดูถูกเหยียดหยามว่าต่ำต้อย โดยชื่อที่ตั้งขึ้นนี้ผู้นับถือลัทธิมหายานได้ใช้สำหรับเรียกบุคคลทั้งมวลที่เป็นผู้ที่ไม่ยอมรับบรรดาพระสูตรใหม่ และคำสอนใหม่ของพวกตน ด้วยเหตุที่กลุ่มของผู้ไม่ยอมรับลัทธิใหม่ดังกล่าวเป็นกลุ่มของผู้อนุรักษ์นิยม จึงแสดงออกต่อการใส่ร้ายป้ายสีและโฆษณาชวนเชื่อของผู้นับถือลัทธิมหายานด้วยการเจียบเฉย รวมทั้งกลุ่มดังกล่าวก็ไม่ได้คิดค้นหาชื่อใด ๆ มาใช้สำหรับเรียกพวกตนอย่างที่คุณับถือลัทธิมหายานกระทำด้วย ครั้นในระยะหลังลงมานักวิชาการสมัยใหม่ที่เป็นชาวยุโรป ชาวจีน และชาวอินเดียได้ตั้งชื่อให้แก่กลุ่มผู้ไม่ยอมรับลัทธิใหม่นั้น ตามชื่อที่ฝ่ายตรงกันข้ามได้หยิบยื่นให้แก่พวกเขาตามที่กล่าวนั้น คือชื่อว่า “หินยาน” แม้ว่าจะปราศจากการแสดงนัยใด ๆ ให้เห็นว่าจะมีความต่ำต้อยใด ๆ และนักวิชาการเหล่านั้นก็ตั้งขึ้นโดยปราศจากการแสดงนัยให้เห็นว่าจะเป็นการดูถูกเหยียดหยามใด ๆ เช่นเดียวกัน ผู้นับถือลัทธิเถรวาทรุ่นใหม่ไม่นิยมชมชอบที่จะให้เรียกตนเองว่าผู้นับถือลัทธิหินยาน แต่ไม่เคยมีกระแสธารของชื่อเฉพาะอื่นใด ที่จะระบุชัดและจำเพาะเจาะจงเท่ากับคำนี้ ที่ใช้สำหรับการเรียกกลุ่มของนิกายทั้งหมดกลุ่มหนึ่งที่ได้รุ่งโรจน์ขึ้นมาในช่วงระยะเวลาระหว่างพุทธศตวรรษที่ 1-4 การใช้อย่างต่อเนื่องกันมาอย่างยาวนาน อาจจะทำให้ภาพแห่งคำดูหมิ่นถ่มถุยให้เกิดความเสียหายลงได้ และเป็นการอธิบายเพิ่มเติมให้เห็นถึงความหมายที่แท้จริงของชื่อนี้ได้เป็นอย่างดี ปราศฎการณณ์เช่นนี้ได้เกิดขึ้นไม่น้อย แม้แต่ในระยะหลังลงมา อย่างชื่อนิกายแควกเกอร์ (Quaker) นิกายมอร์มอน (Mormon) และแม้แต่ชื่อของผู้นับถือศาสนาที่ใช้ว่า “คริสเตียน” (Christian) ก็ได้มีการเริ่มต้นขึ้นของการใช้ที่มีความคล้ายคลึงกัน คือ ได้ตั้งขึ้นจากชื่อที่ฝ่ายตรงข้ามใช้สำหรับการเรียกในเชิงดูถูกเหยียดหยามเช่นเดียวกัน³⁵

ลัทธิมหายานได้กล่าวว่าลัทธินี้ได้ยึดมั่นอยู่ในพระโพธิสัตว์ (Bodhisattva) ซึ่งจะนำไปสู่ความเป็นพระพุทธรเจ้า โดยพระพุทธรเจ้าหมายถึงผู้สูงสุดหรือผู้ทรงตรัสรู้ที่เพียบพร้อมสมบูรณ์แล้ว ซึ่งสามารถที่จะกล่าวได้ว่าเป็น “หนทางที่ยิ่งใหญ่ที่สุด” (The Great Course) ตามความหมายของ

³⁵ Richard H. Robinson and Willard L. Johnson, *The Buddhist religion : A historical introduction*, p. 65.

ชื่อของลัทธิของตน ในขณะที่ลัทธิหินยานอันเป็นยานที่คับแคบ (The Inferior Course) ตามความหมายของชื่อของลัทธินั้น ได้นำไปสู่แต่เพียงแค่การเป็นพระอรหันต์เท่านั้น จากหลักฐานที่ปรากฏอยู่ในขณะนี้ได้แสดงให้เห็นว่า ลัทธิมหายานได้รุ่งโรจน์ขึ้นภายในนิกายย่อยต่าง ๆ บางนิกายของนิกายมหาสังฆิกะ โดยลัทธิมหายานได้เริ่มต้นขึ้นเป็นครั้งแรกจากการดูหมิ่นเหยียดหยามพระอรหันต์ แล้วได้ยืนยันคำสั่งสอนและลัทธิของตน ซึ่งคำสั่งสอนนี้ในระยะหลังลงมาได้กลับกลายเป็นรูปแบบเป็นลัทธิที่เรียกว่า “หนทางที่ยิ่งใหญ่” หรือ “มหายาน” โดยลัทธินี้มีหลักธรรมที่สำคัญหลายประการ อาทิ หลักธรรมที่แสดงให้เห็นว่าปรากฏการณ์ต่าง ๆ ล้วนแล้วแต่เป็นมายา (Illusory) และสูญยะ (Empty) หรือหลักธรรมที่แสดงให้เห็นว่าพระพุทธเจ้าที่แท้จริงนั้นทรงเป็นผู้เหนือความเป็นมนุษย์ธรรมดา (Transmundane) และหลักธรรมที่ว่าพระพุทธเจ้าองค์ปัจจุบันนั้นค่อนข้างที่จะเป็นการปรากฏร่างขึ้นมาครั้งหนึ่งของพระองค์ เป็นต้น³⁶

อันแท้ที่จริงแล้วปรัชญาความคิดที่ว่าพระโพธิสัตว์จะทรงเป็นพระพุทธเจ้าในอนาคตนั้น เป็นปรัชญาความคิดที่ได้เป็นที่ยอมรับกันในบรรดานิกายรุ่นต้นของพุทธศาสนาทุกนิกาย แต่การประดิษฐ์คิดค้นขึ้นมาใหม่ของลัทธิมหายานก็คือการที่ได้ประกาศว่า หนทางแห่งพระโพธิสัตว์ได้เปิดกว้างไว้สำหรับทุกคน สำหรับการเตรียมตัดเส้นทางตามแผนผัง เพื่อเป็นทางเดินสายหนึ่งในการที่จะเดินทางไปสู่ความปรารถนาที่จะก้าวขึ้นไปสู่การเป็นพระโพธิสัตว์สำหรับผู้นับถือลัทธินี้ทุกคน รวมทั้งลัทธิมหายานยังได้มีความคิดริเริ่มในการสร้างสรรค์คำสั่งสอนและลัทธิความเชื่อขึ้นมาใหม่บางประการเกี่ยวกับบรรดาพระโพธิสัตว์บางกลุ่มที่เป็นผู้อยู่เหนือความเป็นมนุษย์ (Superhuman Bodhisattva) ตลอดจนบรรดาพระพุทธเจ้าบางกลุ่มที่ทรงเป็นพระพุทธเจ้าแห่งจักรวาล (Cosmic Buddha) โดยพระโพธิสัตว์และพระพุทธเจ้ากลุ่มนี้จะทรงตอบสนองต่อคำร้องขอที่กล่าวมาทั้งหมดของเหล่าสาวกทั้งปวงผู้มีความซื่อสัตย์จงรักภักดีต่อพระองค์³⁷

ในปัจจุบันนี้ยังมีความมืดมนและคลุมเครือรายล้อมอยู่โดยรอบจุดกำเนิดของลัทธิมหายาน จนไม่อาจจะทราบได้ว่าอันแท้ที่จริงแล้วลัทธินี้ได้รุ่งโรจน์ขึ้นเป็นครั้งแรกในสถานที่แห่งใด แต่ดูเหมือนว่าบริเวณต่าง ๆ ที่อาจจะมีความเป็นไปได้มากที่สุด ได้แก่ ดินแดนหลายแห่งอันเป็นสถานที่ซึ่งนิกายมหาสังฆิกะได้เคยมีความเข้มแข็งมาก่อน คือ ดินแดนที่ตั้งอยู่ในอาณานิคมและคันธาระ บรรดานักวิชาการเป็นจำนวนมากมีความคิดเห็นว่าอิทธิพลของศิลปะอิหร่าน (Iranian) และศิลปะเฮลเลน (Hellenistic) ได้แสดงบทบาทอย่างสำคัญที่สุด จนกลายเป็นส่วนสำคัญในการ

³⁶ Ibid.

³⁷ Ibid., pp. 65 – 66.

ทำให้เกิดความนิยมชมชอบในลัทธิมหายาน ดังนั้น ดินแดนที่ปรากฏอิทธิพลของลัทธิดังกล่าว จึงมีฐานะเป็นสถานที่เกิดของลัทธินี้ ดินแดนดังกล่าว ได้แก่ ภาคตะวันตกเฉียงเหนือของประเทศ อินเดีย ถึงแม้ว่าสามารถที่จะพิจารณาได้ว่าบรรดาพระภิกษุสงฆ์ได้เป็นผู้เดินทางจาริกไปยังดินแดนต่าง ๆ ด้วยระยะทางที่ไกลแสนไกลและกว้างขวางมากของอินเดีย และเป็นผู้ออกอาศัยได้อย่างอิสระและไม่มีข้อจำกัดในฐานะของแขกในอารามต่าง ๆ ของบรรดานิกายทั้งหมดก็ตาม แต่ปรัชญาความคิดของลัทธิมหายานรุ่นต้นไม่เป็นที่น่าสงสัยเลยว่า ได้แพร่กระจายไปอย่างรวดเร็ว โดยตลอดดินแดนทั้งหมดในประเทศอินเดีย ยิ่งกว่านั้น ฆราวาสส่วนใหญ่เป็นผู้ที่ไม่ได้ผูกติดอยู่กับการนับถือนิกายหนึ่งนิกายใดโดยเฉพาะ ตลอดจนในฐานะที่ลัทธิมหายานได้พัฒนาขึ้นในท่ามกลางฆราวาสเหล่านั้น ในทำนองเดียวกันกับที่ได้พัฒนาขึ้นในท่ามกลางบรรดาพระภิกษุสงฆ์เหล่านั้น ทำให้ดูเหมือนว่าจะเป็นไปได้ในทำนองที่ว่า ลัทธิมหายานได้เกิดการวิวัฒนาการขึ้นมาในบริเวณต่าง ๆ หลายบริเวณ อันเป็นบริเวณที่ห่างไกลออกไปจากจุดที่เป็นสถานที่ซึ่งลัทธินี้ได้รุ่งโรจน์ขึ้นเป็นครั้งแรก³⁸

คำว่า “มหายาน” เป็นคำที่มีความหมายว่าแนวทางหรือยานหรือจรรยารของพระโพธิสัตว์ โดยพระสูตรรุ่นต้นของลัทธิมหายานเป็นจำนวนมากที่ได้มีการประพันธ์ขึ้นในช่วงก่อนพุทธศตวรรษที่ 7 ได้แสดงให้เห็นถึงความเรียบง่ายบางประการของแนวทางดังกล่าวนี้ ที่เริ่มต้นขึ้นด้วยการทำให้เกิดความคิดหรือแรงบันดาลใจในการที่จะไปถึงจุดสูงสุด คือ การตรัสรู้หรือการรู้แจ้งเห็นจริงอย่างสมบูรณ์แบบ และการฝึกฝนในการกระทำบารมีหกประการ จนกระทั่งไปถึงเป้าหมายดังกล่าว ครั้นในระหว่างราวกลางพุทธศตวรรษที่ 7 ถึงกลางพุทธศตวรรษที่ 9 ได้เกิดการเผยแผ่พระวินัยหรือคำสั่งสอนเกี่ยวกับลำดับขั้นหรือภูมิที่ตั้งของพระโพธิสัตว์ รวมทั้งได้มีการประดิษฐ์คิดค้นแบบแผนหรือหลักสูตรของแนวทางและลำดับขั้นดังกล่าวขึ้นด้วย นอกจากนี้ ลัทธิมหายานยังได้มีการประดิษฐ์คิดค้นบรรดาพระโพธิสัตว์ผู้ยิ่งใหญ่ขึ้นมาอีกเป็นจำนวนมากเรียกว่า “พระโพธิสัตว์แห่งสรวงสวรรค์” หรือ “พระโพธิสัตว์แห่งจักรวาล” (Celestial Bodhisattva) หรือ “พระผู้ยิ่งใหญ่” หรือ “พระมหาสัตว์” (Mahasattva) เพื่อใช้สำหรับการถวายเครื่องสักการะ การเคารพบูชา และการขอความกรุณาต่อพระองค์เพื่อลูแก่โทษในบาปของตน พระสูตรดอกบัวได้กล่าวพระนามของพระโพธิสัตว์เหล่านี้ไว้ 23 องค์ ส่วนพระสูตรวิมลกิริติได้กล่าวพระนามไว้ประมาณ 50 องค์ ในบรรดาพระโพธิสัตว์ที่มักจะได้รับกล่าวพระนามนั้น มีอยู่ 4 องค์ ที่ได้กลายกลายเป็นพระโพธิสัตว์ที่มีความสำคัญมาก คือ พระโพธิสัตว์มัญจุสรี (Manjusri) พระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร (Avalokitesvara) พระโพธิสัตว์มหาสตามปราปตะ (Mahasthamaprapta)

³⁸ Ibid., p. 68.

และพระโพธิสัตว์ไมเตรยะ (Maitreya) พระโพธิสัตว์ทั้งสองนี้ได้ปรากฏขึ้นในฐานะของผู้สนทนาที่สำคัญในพระสูตรของลัทธิมหายานเป็นจำนวนมาก โดยในพระสูตรเหล่านั้นพระองค์จะปรากฏขึ้นในรูปของมนุษย์และทรงสนทนากับบรรดาสาวกผู้ยิ่งใหญ่และพระพุทธรูปเจ้าสากยมุนี พระโพธิสัตว์เหล่านี้ไม่ปรากฏประวัติความเป็นมา รวมทั้งไม่ปรากฏหลักฐานที่แสดงให้เห็นว่ามีองค์หนึ่งองค์ใดที่ได้มีการอวตารลงมาเป็นมนุษย์ ในฐานะของวิบุรุษคนหนึ่ง ตลอดจนไม่มีพระสูตรใด ๆ ที่ปรากฏคำสั่งสอนเกี่ยวกับการอุทิศถวายสำหรับพระโพธิสัตว์เหล่านี้ องค์หนึ่งองค์ใดเลย จนกระทั่งถึงพุทธศตวรรษที่ 8 อันเป็นช่วงระยะเวลาที่ยาวนานถึงสามศตวรรษเต็ม ๆ ภายหลังจากที่บรรดาพระโพธิสัตว์แห่งจักรวาลเหล่านี้ได้เสด็จเข้ามาปรากฏอยู่ในบรรดาวรรณคดีทั้งหลาย หากจะกล่าวในทางพุทธศาสตร์อาจจะกล่าวได้ว่า หน้าที่แห่งการปรากฏขึ้นของพระโพธิสัตว์เหล่านี้ เพื่อใช้สำหรับการใช้สอยในลัทธิมหายาน เพื่อให้เป็นของคู่กันกับบรรดาพระอรหันต์ผู้ยิ่งใหญ่ในบรรดาพระสูตรที่เขียนขึ้นเป็นภาษาบาลี³⁹

สำหรับ “พระพุทธรูปเจ้า” นั้น ลัทธิมหายานได้แสดงให้เห็นว่า ได้ปรากฏหลักฐานที่แสดงให้เห็นถึงการสร้างรูปเคารพของพระพุทธรูปเจ้าสากยมุนีขึ้นสำหรับการเคารพสักการะนับตั้งแต่ช่วงระยะเวลาที่อยู่ในระหว่างที่พระพุทธรูปเจ้าสากยมุนียังทรงดำรงพระชนมชีพอยู่ พระองค์ทรงดำเนินผู้กระทำเช่นนั้น เนื่องจากเป็นการยึดมั่นในร่างกายของพระตถาคต แล้วทรงตรัสให้เลิกการยึดมั่นในร่างกายของพระองค์ แต่ให้แทนที่ด้วยการยึดมั่นในพระธรรมเป็นศูนย์กลาง โดยทรงมีปรัชญาความคิดว่า “ผู้ใดเห็นธรรม ผู้นั้นเห็นพระตถาคต” รวมทั้งพระองค์ยังทรงตรัสว่า “สาวุชนทั้งหลาย ผู้หลงใหลอยู่ในความอยากอย่างแรงกล้า ผู้ใดเห็นตถาคตโดยรูปร่างของตถาคต และเจริญรอยตามตถาคตโดยเสียงของตถาคต ผู้นั้นไม่รู้จักตถาคต” โดยปกติพระองค์จะไม่ทรงใช้ชื่อของพระองค์เองเป็นสรรพนามแทนพระองค์ แต่จะทรงใช้คำว่า “ตถาคต” แทน โดยคำว่า “ตถาคต” (Tathagata) เป็นคำที่มีความหมายว่า “พระองค์ผู้ทรงมาหรือไปในทางที่ถูกที่ควรและดีแล้ว” หรือ “พระองค์ผู้ทรงมาหรือไปแล้วในที่สุด (หรือมาหรือไปแล้วอย่างนั้น) บนเส้นทางของพระพุทธรูปเจ้าทั้งปวง” นับตั้งแต่ต้นมาแล้วที่ได้มีการยึดถือกันว่าพระพุทธรูปเจ้าทรงมีกายสองกาย คือ กายในทางกายภาพหรือร่างกายที่เรียกว่า “รูปร่าง” และกายในทางธรรมะที่เรียกว่า “ธรรมกาย” นอกจากนี้พระองค์ยังทรงสามารถที่จะเนรมิตให้เกิดร่างกายที่ไม่อาจจะคาดฝันขึ้นได้เรียกว่า “นิรมานกาย” โดยผ่านทางพลังอำนาจอันลึกลับของพระองค์ รวมทั้งยังทรงสามารถก่อให้เกิดร่างกายขึ้นในจิตใจที่เรียกว่า “มโนมายากาย” ที่สามารถเดินทางท่องเที่ยวไปสู่สุธรรมสวรรค์ชั้นต่าง ๆ ได้ การแสดงความซื่อสัตย์จงรักภักดีและเอาใจจดจ่อต่อธรรมะเป็นสิ่งที่ได้รับการสนับสนุนให้

³⁹ Ibid., pp. 74 – 79.

กระทำได้ แต่การแสดงความเคารพต่อร่างกาย (รูป) เป็นสิ่งที่ได้รับการดูหมิ่น ในฐานะที่เป็น พันธนาการทางกามสุนทรียะอย่างหนึ่ง⁴⁰

จักรวาลวิทยาของพุทธศาสนารุ่นต้นได้มีการจัดวางให้ระบบของโลกรวมหนึ่งระบบเรียกว่า “โลกธาตุ” (Lokadhatu) โดยประกอบกันขึ้นจากทวีปที่ตั้งอยู่บนพื้นดินสี่ทวีป เบื้องล่างของพื้นดินจัดให้เป็นที่ตั้งของนรกขุมต่าง ๆ เหนือขึ้นไปจากพื้นดินจัดให้เป็นที่ตั้งของสรวงสวรรค์ชั้นต่าง ๆ ครั้นในระยะหลังลงมาจักรวาลวิทยาดังกล่าวได้ก้าวเข้ามาสู่การยึดถือที่ว่าจักรวาลอยู่ จักรวาลหนึ่ง ซึ่งภายในจักรวาลนั้นมีพระพุทธเจ้าพระองค์หนึ่งทรงมีบทบาทอย่างสำคัญ จักรวาลนี้ประกอบด้วยโลกนับพันล้าน จึงมักจะเรียกกันว่า “จักรวาลพันล้าน” ในทิศทั้งสี่ของจักรวาลแห่งนี้ ยังมีจักรวาลต่าง ๆ ที่มีจำนวน “มากมายมหาศาลประดุจเม็ดทรายแห่งแม่น้ำคงคา” บางส่วนของจักรวาลเหล่านี้ แต่มิใช่ทั้งหมดเป็นดินแดนแห่งพระพุทธเจ้า ในจักรวาลของพระพุทธเจ้าเหล่านี้แต่ละจักรวาลจะมีพระศากยบุตรองค์หนึ่งทรงอาศัยอยู่และทรงสั่งสอนพระธรรม ดินแดนหรือจักรวาลของพระพุทธเจ้าเหล่านี้มีความแตกต่างออกไปจากสรวงสวรรค์ของเหล่าเทพเจ้าทั้งหมดตรงที่ว่า ดินแดนเหล่านั้นล้วนแล้วแต่ทรงคุ้มครองโดยพระพุทธเจ้าองค์หนึ่ง ด้วยเหตุนี้ ผู้อยู่อาศัยในดินแดนเหล่านั้นจึงสามารถที่จะประพฤติปฏิบัติตามแนวทางของธรรมะ โดยการสร้างกุศลและฝึกฝนในทางปัญญา ส่วนในสรวงสวรรค์ของเหล่าเทพเจ้านั้น ผู้ที่จะไม่กลับมาเกิดอีกจะบรรลุความเป็นพระอรหันต์แต่เพียงแก่การผ่านความมีวิฤภาวะในทางการสร้างบุญกุศลก่อน อย่างเดียวกันกับมนุษย์คนหนึ่ง แต่คุณลักษณะอันโดดเด่นเป็นพิเศษหลายประการของดินแดนของพระพุทธเจ้าแห่งจักรวาลเหล่านี้มีความคล้ายคลึงกันเป็นอย่างดีกับบรรดาสรวงสวรรค์ของเหล่าเทพเจ้าที่กล่าวมานั้น บรรดาผู้อยู่อาศัยในดินแดนทั้งสอง คือ ทั้งในสรวงสวรรค์ของเหล่าเทพเจ้าและในดินแดนของพระพุทธเจ้าจะเป็นอิสระจากการเป็นกรรมกรหรือการตรากตรำทำงาน และบรรดาสิ่งที่มีความจำเป็นสำหรับการดำรงชีวิตจะมาสู่ประชากรเหล่านี้ได้อย่างง่ายดาย เพียงแต่ประชากรเหล่านี้แสดงความปรารถนาอยากได้ โดยการตั้งจิตอธิษฐานเท่านั้น ส่วนความปรารถนาในทางเพศจะมีการบรรเทาให้เบาบางลงหรือมีการกำจัดให้หมดสิ้นไปโดยสิ้นเชิง รวมทั้งการเกิดจะเกิดขึ้นโดยปราศจากการร่วมประเวณีหรือการมีครรภ์⁴¹

นอกจากนี้ลัทธิมหายานยังมีนิกายที่สำคัญอีกนิกายหนึ่ง คือ นิกายตันตระ (Tantra) ซึ่งเป็นนิกายที่เป็นลัทธิความเชื่ออันลึกลับ มนุษย์ไม่สามารถเข้าใจได้ และเป็นระบบความเชื่อที่ไม่

⁴⁰ Ibid., pp. 83 – 84.

⁴¹ Ibid., pp. 84-85.

อาจจะได้แย้งได้ นิกายตันตระของพุทธศาสนาเป็นนิกายที่ได้มีการผสมผสานกันเข้ากับความคิดที่
โดยความคิดที่นั้นได้มาผสมกันเข้ากับพื้นฐานบางส่วนของพุทธศาสนาอย่างชัดเจน โดยมีขนบ
ธรรมเนียมประเพณีอย่างอื่นอีกหลายอย่างที่ไม่ได้มีพื้นฐานของพุทธศาสนา ลัทธิตันตระเป็นลัทธิที่
มีความคล้ายคลึงกันกับลัทธิโยคะ (Yoga) และลัทธิภักติ (Bhakti) ซึ่งเป็นลัทธิที่ถือในความเชื่อ
สัจจังรักภักดีและการอุทิศถวายเป็นหลักใหญ่ เป็นรูปแบบของศาสนาร่วมของอินเดียศาสนาหนึ่ง
โดยการที่ศาสนาของอินเดียหลายศาสนารวมกันเข้าเป็นระบบความเชื่ออย่างหนึ่งซึ่งเรียกว่า
“ตันตระ” จึงไม่ได้มีการจำกัดอยู่แต่เพียงแค่การเป็นศาสนาหนึ่งศาสนาใดของอินเดียแต่เพียง
ศาสนาเดียว ด้วยเหตุนี้จึงมีทั้งลัทธิตันตระของศาสนาฮินดู (Hindu Tantrism) และลัทธิตันตระ
ของศาสนาเชนหรือศาสนาไชนะ (Jain Tantrism) ในทำนองเดียวกันกับที่ลัทธิโยคะและลัทธิภักติ
ได้กลายเป็นส่วนหนึ่งของศาสนาทั้งสามของอินเดีย⁴²

คุณลักษณะอันโดดเด่นเป็นพิเศษอีกอย่างหนึ่งของพุทธศาสนา คือ “มณฑล” (Mandala)
หรือวงกลมอันลึกลับ คุณลักษณะหลายประการของมณฑลได้มีการสืบสมุฏฐานมาจาก
สถาปัตยกรรมที่เนื่องในศาสนาที่ริอายุอยู่ในรุ่นแรก ๆ ที่เรียกว่าสถูป ศาสนสถานดังกล่าวนี้ใน
ครั้งแรกสุดเป็นสถาปัตยกรรมที่มีรั้วล้อมรอบ โดยรั้วดังกล่าวได้สร้างขึ้นเพื่อแยกบริเวณที่เป็นเขต
ศักดิ์สิทธิ์กับบริเวณที่เป็นเขตสำหรับฆราวาสออกจากกัน สถาปัตยกรรมในลักษณะดังกล่าวนี้ได้
ขยายออกไปจนกลายเป็นภาพจำลองของจักรวาล เมื่อได้เกิดมีการประดิษฐ์คิดค้นพระพุทธรูปขึ้น
ใช้เป็นรูปเคารพในพุทธศาสนาแล้ว ในราวกลางพุทธศตวรรษที่ 7 พระพุทธรูปเหล่านั้นได้รับการ
ประดิษฐ์ฐานไว้บนสถูปหรือในจุดที่เป็นทิศสำคัญทั้งสี่ทิศหรือในบริเวณลานที่รายล้อมอยู่โดยรอบ
สถูป ในที่สุดศาสนสถานดังกล่าวได้กลับกลายเป็น “มณฑล” ที่มีสามมิติรูปแบบหนึ่งไปในที่
ที่สุด ส่วนนวัตกรรมสำหรับนิกายตันตระ คือ การพลิกผันการสร้างสรรคัมณฑลเข้าไปสู่ “การ
กระทำให้เป็นจริง” ซึ่งเป็นพิธีกรรมอย่างหนึ่งที่ผู้กระทำพิธีจะกลับกลายเป็นผู้อัญเชิญเหล่าเทพเจ้า
ลงมาสู่พิธีได้ บางทีการกระทำสมาธิของนิกายโยคจาร ซึ่งเป็นนิกายที่มีความเชื่อชาญาณและเน้น
หนักเป็นพิเศษในการค้นหาอย่างละเอียดเกี่ยวกับสถานะต่าง ๆ ของการกระทำสมาธิจะเป็นผู้พัฒนา
กระบวนการที่ก่อให้เกิดความสะกดอย่างสำคัญขึ้น⁴³

ด้วยเหตุที่มนตร์เป็นส่วนที่มีความสำคัญเป็นอย่างยิ่งสำหรับการกระทำสมาธิของลัทธิ
ตันตระ ดังนั้น ลัทธิตันตระทั้งเป็นส่วนของนิกายตันตระของพุทธศาสนา และนิกายตันตระของ

⁴² Ibid., p. 91.

⁴³ Ibid., p. 93.

ลัทธิติวณิกาย จึงได้ยอมรับในการใช้ชื่อว่า “มนตรยาน” (Mantrayana) ซึ่งมีความหมายว่ามีมนตร์เป็นเครื่องนำทางหรือแนวทางแห่งมนตร์ เพื่อแสดงให้เห็นว่าได้มีการใช้มนตร์เป็น “ยาน” หรือเป็น “พาหนะ” อย่างหนึ่ง อันเป็นการสอดคล้องกันกับที่นิกายนี้มีหลักการที่จะใช้มนตร์เป็นหนทางที่แน่ชัดสำหรับการเดินทางไปสู่การปลดปล่อยวิญญาณให้รอดพ้นจากอบายมุข ศัพท์เฉพาะคำว่า “มนตร์” หรือ “มนฺตระ” (Mantra) ได้มีการใช้เป็นครั้งแรกในคัมภีร์พระเวทที่เขียนเป็นภาษาสันสกฤต เพื่อใช้เป็นชื่อของร้อยกรองประเภทหนึ่ง โดยจำเพาะเจาะจงถึงร้อยกรองที่มนุษย์ได้ใช้สำหรับการวิงวอนหรือการเรียกหาเทพเจ้าองค์หนึ่งหรือสำหรับการอัญเชิญเหล่าเทพเจ้าจากที่อันห่างไกลให้เข้ามาสู่ยัญญี สำหรับบุคคลที่ต้องการให้ประสบความสำเร็จในการเรียกร้อยกรองต้องการให้เทพเจ้าเหล่านั้นปรากฏขึ้น นับตั้งแต่ที่ได้ปรากฏขึ้นเป็นครั้งแรกเป็นต้นมานมนตร์ไม่ได้เป็นคำสวด แต่ได้เป็นเครื่องมือหรืออุปกรณ์แห่งจิตอย่างหนึ่ง อันเป็นความหมายในเชิงนิรุกติศาสตร์ ซึ่งเมื่อได้มีการใช้โดยการเปล่งเสียงหรือการพูดออกมาจะส่งอิทธิพลต่อพลังอำนาจของจักรวาล⁴⁴

ในราวต้นพุทธศตวรรษที่ 13 ถึงกลางพุทธศตวรรษที่ 13 ได้ปรากฏหลักฐานทางโบราณคดีที่แสดงให้เห็นถึงการเริ่มปรากฏขึ้นของพุทธศาสนา ลัทธิมหายานในรัฐตามพรลิงค์แห่งนี้เป็นหลักฐานทางโบราณคดีดังกล่าว คือ ประติมากรรมรูปเคารพของพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร อิทธิพลของศิลปะอินเดีย กระจุกช่างสารนาถ มีอายุอยู่ในราวต้นพุทธศตวรรษที่ 13 สลักด้วยศิลาขนาดสูง 114 เซนติเมตร ค้นพบที่วัดศาลาหิง (วัดชยาราม) อำเภอไชยา จังหวัดสุราษฎร์ธานี ปัจจุบันจัดแสดง ณ พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ พระนคร (ภาพที่ 18) ประติมากรรมชิ้นนี้จัดได้ว่าเป็นประติมากรรมของพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรที่สลักด้วยศิลาที่มีความเก่าแก่มากที่สุดที่ค้นพบในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ในขณะนี้ พระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรองค์นี้ประทับยืนในท่าเอียงคนหรือตรีกังค์ ทรงนุ่งผ้าโสทรครอบพระโสณี ที่ขอบผ้าด้านบนมีเข็มขัดที่ทำด้วยเชือกเส้นหนึ่งคาดทับเอาไว้ที่บริเวณโดยรอบบันพระองค์ ส่วนปลายของเชือกมีการผูกไว้และห้อยลงมาทางด้านข้างของพระโสณีด้านซ้าย ทรงมุ่นพระเกศาขึ้นไปเป็นทรงสูง ทางด้านหน้าของมุ่นพระเกศามีพระอมิตาภะหรือพระพุทธรูปเจ้าแห่งแสงสว่างอันไม่มีที่สิ้นสุดประดับอยู่องค์หนึ่ง พระพุทธรูปเจ้าอมิตาภะทรงประทับนั่งสมาธิ และทรงเป็นจุดกำเนิดของพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร พระองค์จึงประทับอยู่เหนือชฎามงกุฎหรือชฎามุกุฎหรือชฎามุกุฎ (Jatamukuta) ของพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร พระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรองค์นี้ทรงสวมัชฌัญญูปวีต (Yajnopavita) ที่ทำด้วยหนังกวางที่มีสัญลักษณ์รูปหัวกวางปรากฏอยู่ โดยัชฌัญญูปวีตดังกล่าวคาดอยู่เหนือพระอังสาซ้าย ประติมากรรมชิ้นนี้มี

⁴⁴ Ibid., p. 93.

ความคล้ายคลึงกันเป็นอย่างดีกับศิลปะอินเดียแบบคุปตะ ซึ่งเป็นรูปแบบทางศิลปะที่รุ่งเรืองขึ้นในประเทศอินเดียในระหว่างพุทธศตวรรษที่ 9-11 โดยเฉพาะความคล้ายคลึงกันกับศิลปะแบบคุปตะที่มีการสร้างสรรค์ขึ้นในตระกูลช่างสารนาถ จากลักษณะของชฎามงกุฏ การประทับยืนในท่าตรีกังค์ และลักษณะของการทรงนุ่งผ้าโสร่งที่มีเข็มขัดที่มีลักษณะเป็นเชือกเส้นหนึ่งที่มีการผูกเป็นปมไว้ทางด้านข้างของพระโสณิ์ด้านซ้ายของประติมากรรมชิ้นนี้ สามารถที่จะนำไปเปรียบเทียบกับได้กับประติมากรรมของพระโพธิสัตว์องค์หนึ่งที่ได้มีการค้นพบที่สารนาถ⁴⁵ นอกจากนี้จากการที่มีพื้นผิวอันราบเรียบกลมกลื่นของพระวรกายทุกส่วน นับเป็นคุณลักษณะอันโดดเด่นเป็นพิเศษประการหนึ่งของประติมากรรมในตระกูลช่างสารนาถ⁴⁶

ในระยะเวลาเดียวกันนี้ ได้มีการค้นพบพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรองค์หนึ่ง ซึ่งสันนิษฐานว่าค้นพบในรัฐตามพราลึงค์เช่นเดียวกัน คือ ค้นพบที่แหล่งโบราณคดีควนสราญรมย์ อำเภอบึงสามพัน จังหวัดสุราษฎร์ธานี โดยเป็นประติมากรรมที่ได้รับอิทธิพลศิลปะอินเดียแบบปัลลวะ ทำด้วยสำริด ปัจจุบันจัดแสดง ณ พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ สมเด็จพระนารายณ์ จังหวัดลพบุรี ซึ่งเป็นประติมากรรมที่จัดได้ว่าเป็นประติมากรรมของพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรที่ทำด้วยสำริดที่มีความเก่าแก่มากที่สุดในประเทศไทย พระหัตถ์ขวาทรงแสดงวิตรรกุมุทรา พระหัตถ์ซ้ายทรงแสดงปางที่ทรงถือสิ่งของประจำพระองค์หรือกฏุกหัสตะ (Katakahasta) ซึ่งในขณะนี้สิ่งของที่พระองค์ทรงถือได้สูญหายไปแล้ว อาจจะเป็นไปได้เป็นอย่างดีที่สิ่งของดังกล่าวนี้ คือ หม้อน้ำของโยคีที่เรียกว่า “กัมณฑล” (Kamandalu) พระองค์ทรงสวมสายศักดิ์สิทธิ์ที่เรียกว่า “ยัชโญปวีต” ซึ่งเป็นสายศักดิ์สิทธิ์ที่เนื่องในศาสนาพราหมณ์ ที่เป็นสัญลักษณ์ของการเกิดสองหนหรือ “ทวิชาติ” โดยพระองค์ทรงสวมในฐานะที่เป็นผ้าคลุมไหล่ พระเกศาของพระองค์ทรงจัดไว้ในรูปของทรงผมที่ได้รับการรวบกันเข้าในรูปแบบที่มีลักษณะเป็นมงกุฎรูปแบบหนึ่งที่เรียกว่าชฎามงกุฏ ในจุดกึ่งกลางของชฎามงกุฎดังกล่าวได้ปรากฏภาพของพระพุทธรูปองค์หนึ่งประทับอยู่เป็นพระพุทธรูปประทับนั่งปางสมาธิที่ทรงพระนามว่าพระพุทธรูปเจ้าอมิตาภะ พระพุทธรูปเจ้าพระองค์นี้ทรงเป็นพระพุทธรูปที่ทรงอยู่เหนือความเข้าใจของมนุษย์ และทรงเป็นพระพุทธรูปประจำหนึ่งในสี่ของสวรรค์ด้านทิศตะวันตก บริเวณไรพระเกศาของพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรองค์นี้มีการประดับไว้ด้วยแถบรูปครึ่งวงกลมสองแถบ โดยแต่ละแถบอยู่ทางด้านข้างของพระเกศาแต่ละด้าน ประติมากรรมชิ้นนี้มีรูปแบบทางศิลปะที่มีความสัมพันธ์กันอย่างใกล้ชิดกับประติมากรรม

⁴⁵ See F.O. Oertel, "Excavation at Sarnath", *Archaeological Survey of India* (1904-1905): Pl.28 d.

⁴⁶ Piriya Krairiksh, *The sacred image : Sculptures from Thailand* (Koln : Museum fur Ostasiatische Kunst, 1979), pp. 80-81.

พระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรอีกองค์หนึ่งที่สร้างสรรค์ขึ้นในสมัยปัลลวะตอนต้นที่ได้มีการค้นพบจากบริเวณลุ่มแม่น้ำกฤษณา ปัจจุบันจัดแสดง ณ พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติวิคตอเรียและอัลเบอร์ต ในกรุงลอนดอน ประเทศอังกฤษ⁴⁷ ซึ่งประติมากรรมจากภาคใต้ของประเทศอินเดียที่กล่าวนี้ ได้รับการพิจารณาว่าเป็นประติมากรรมของพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรที่มีความเก่าแก่มากที่สุดชิ้นหนึ่งที่เป็นที่รู้จักมักคุ้นกันที่ได้ปรากฏขึ้นในภาคใต้ของประเทศไทย⁴⁸

ประติมากรรมที่ค้นพบในรัฐตามพรลิงค์ที่กล่าวนี้ ได้แสดงให้เห็นถึงความสัมพันธ์อันใกล้ชิดระหว่างศูนย์กลางทางพุทธศาสนาลัทธิมหายานในบริเวณสارانาดและภาคใต้ของประเทศไทยกับบริเวณอ่าวบ้านดอน และได้แสดงให้เห็นว่าในราวต้นพุทธศตวรรษที่ 13 ถึงกลางพุทธศตวรรษที่ 13 นั้น พุทธศาสนาลัทธิมหายาน ได้เริ่มแพร่กระจายขึ้นในรัฐตามพรลิงค์ โดยในระยะแรกนี้ได้ปรากฏขึ้นแต่เฉพาะในบริเวณอ่าวบ้านดอน และปรากฏหลักฐานทางโบราณคดีที่เนื่องในลัทธิมหายานในปริมาณน้อยมาก ในขณะที่ทั้งศาสนาพุทธลัทธิหินยานและศาสนาพราหมณ์ที่ได้ปรากฏและรุ่งโรจน์ขึ้นในรัฐตามพรลิงค์มาในระยะก่อนหน้านี้นี้ก็ยังคงรุ่งโรจน์อยู่ในมณฑลต่าง ๆ ในรัฐแห่งนี้ในช่วงระยะเวลาที่กล่าวนี้เช่นเดียวกัน ครั้นในระยะหลังลงมาลัทธิมหายานได้แพร่กระจายออกไปอย่างกว้างขวางในมณฑลต่าง ๆ รัฐตามพรลิงค์และรุ่งโรจน์ยิ่งขึ้นโดยลำดับ รวมทั้งจากหลักฐานทางโบราณคดีที่ค้นพบในขณะนี้ได้แสดงให้เห็นว่า ลัทธินี้ได้แทรกซึมไปทั่วทุกหัวระแหงของรัฐตามพรลิงค์ โดยลัทธินี้ได้เป็นที่นิยมของประชาชนโดยทั่วไปอย่างกว้างขวางและเจริญสืบเนื่องต่อมาในรัฐตามพรลิงค์จนกระทั่งถึงพุทธศตวรรษที่ 16

ในปี พ.ศ. 1214 พระภิกษุชาวจีนรูปหนึ่งที่มีชื่อว่าอี-จิงหรืออี-ซิง (I - ching, or I-Tsing) ได้เดินทางจากประเทศจีนโดยทางเรือเพื่อไปจาริกแสวงบุญในประเทศไทย โดยได้ศึกษาอยู่ในประเทศไทยและเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ในระหว่างปี พ.ศ. 1214 - 1238 ในการเดินทางของท่านในครั้งนี้ ท่านได้บันทึกเรื่องราวเกี่ยวกับดินแดนต่าง ๆ ไว้ไม่น้อย โดยเฉพาะดินแดนที่สันนิษฐานว่าตั้งอยู่บนคาบสมุทรไทยด้วย โดยท่านได้ชี้ให้เห็นว่าในดินแดนดังกล่าวพุทธศาสนา ลัทธิมหายานเจริญรุ่งเรืองมาก ท่านได้ใช้เวลาถึงหกเดือนเพื่อการศึกษาศัพท์วิทยาหรือไวยากรณ์ภาษาสันสกฤตที่ดินแดนแห่งนี้ก่อนที่จะเดินทางเข้าไปสู่ประเทศไทย นอกจากนี้ท่านยังได้กล่าวว่า เป็นดินแดนแห่งผู้คงแก่เรียนในลัทธิมหายาน เป็นดินแดนที่มีพระภิกษุสงฆ์อยู่มากกว่าหนึ่งพันรูป พระสงฆ์เหล่านั้นล้วนแต่ฝึกฝนอบรมตามกฎของพุทธศาสนาที่มีความถูกต้องอย่างแท้จริงอย่าง

⁴⁷ See C. Sivaramamurti, *South Indian bronzes* (New Delhi : 1963), Pl. 2 b.

⁴⁸ Piriya Krairiksh, *The sacred image : Sculptures from Thailand* pp. 78 - 79.

ที่ปฏิบัติกันในประเทศอินเดีย และมีพระภิกษุสงฆ์ชาวจีนอีกเป็นจำนวนมากที่ได้เดินทางไปจาริกแสวงบุญในประเทศอินเดีย โดยเดินทางผ่านดินแดนดังกล่าวนี้ ซึ่งในเวลานั้นในบริเวณนี้มีเมืองที่สำคัญหลายเมือง เช่น เมืองโฟ-ซีห์ (Fo – shih) ที่มีจะสันนิษฐานกันว่าเป็นศูนย์กลางของอาณาจักรแห่งหนึ่งที่เรียกกันว่า “ศรีวิชัย” (Sri Vijaya) เป็นต้น⁴⁹

จากการหลั่งไหลไปมาระหว่างจีนกับอินเดียของบรรดาพระภิกษุสงฆ์ชาวจีนผู้เดินทางไปจาริกแสวงบุญในประเทศอินเดีย โดยมีคาบสมุทรมไทยเป็นเส้นทางผ่านในช่วงระยะเวลาอันเป็นช่วงที่การค้าของจีนในระบบเครือข่ายทางการค้านานาชาติของเส้นทางสายนี้กำลังรุ่งโรจน์อย่างเต็มที่ ภายใต้การสนับสนุนอย่างจริงจังของราชวงศ์ถังของจีน คงจะส่งผลกระทบต่อพัฒนาการของพุทธศาสนาของคาบสมุทรมไทยหลายประการ โดยเฉพาะการเป็นเครื่องกระตุ้นให้พุทธศาสนาเถรวาทนิยมหายานแพร่กระจายบนคาบสมุทรมแห่งนี้อย่างรวดเร็วและทั่วถึงยิ่งขึ้น อันเนื่องมาจากการนำลัทธินี้จากอินเดียมาเผยแพร่บนคาบสมุทรมแห่งนี้ และการนำลัทธินี้จากประเทศจีน ซึ่งในระยะเวลาที่ลัทธิหายานกำลังรุ่งเรืองมากในประเทศจีนมาเผยแพร่บนคาบสมุทรมแห่งนี้ โดยในระยะเวลานี้ได้ปรากฏอิทธิพลของศิลปะจีนขึ้นในศิลปกรรมที่เนื่องในพุทธศาสนาบนคาบสมุทรมไทยไม่น้อย⁵⁰ รวมทั้งได้มีการค้นพบประติมากรรมของพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรหรือเจ้าแม่กวนอิมหรือกวนหยินที่สร้างสรรค์ขึ้นในศิลปะจีนสมัยราชวงศ์ถังในคาบสมุทรมแห่งนี้หลายชิ้นด้วย⁵¹ ในขณะที่เดียวกันกับที่หลักฐานทางโบราณคดีที่ค้นพบเป็นจำนวนมากบนคาบสมุทรมแห่งนี้ได้แสดงให้เห็นว่า ในสมัยราชวงศ์ถังเมืองท่าหรือสถานีแวะพักสินค้าหลายแห่งบนคาบสมุทรมแห่งนี้เป็นเมืองท่าที่สำคัญของราชวงศ์ถัง โดยเฉพาะเมืองท่าที่ชุมชนโบราณแหลมโพธิ อำเภอลำไญ จัหวัดสุราษฎร์ธานี เมืองท่าที่ชุมชนโบราณเกาะคอเขา อำเภอกูระบุรี จัหวัดพังงา และเมืองท่าที่ชุมชนโบราณบ้านท่าเรือ อำเภอมือง จัหวัดนครศรีธรรมราช⁵²

⁴⁹ Paul Wheatley, *The Golden Khersonese : Studies in the historical geography of the Malay Peninsula before A.D. 1500* (Kuala Lumpur : University of Malaya Press, 1966), pp. 41-45.

⁵⁰ ปรีชา นุ่นสุข, “แหล่งโบราณคดีถ้ำคูหา อำเภอกาญจนดิษฐ์ จัหวัดสุราษฎร์ธานี,” เมืองโบราณ 25 (กรกฎาคม – กันยายน 2542) : 49-65.

⁵¹ คูณัญญภัทร จันทวิช, เครื่องถ้วยจีนที่พบจากแหล่งโบราณคดีในประเทศไทย (กรุงเทพมหานคร : กรมศิลปากร, 2529), รูปที่ 2.

⁵² ปรีชา นุ่นสุข, รายงานการวิจัย เรื่อง การศึกษาวิจัยแหล่งโบราณคดีในภาคใต้ของประเทศไทย, หน้า 283-287, 348-352 และ 363 – 373.

ครั้นในปี พ.ศ. 1318 ศิลาจารึกหลักที่ 23 หรือศิลาจารึกวัดเสมาเมือง ซึ่งค้นพบที่วัดเสมาเมือง (คู่แฝดกับวัดเสมาชัย) ภายในเขตเมืองโบราณนครศรีธรรมราช ตำบลในเมือง อำเภอเมือง จังหวัดนครศรีธรรมราช สลักด้วยอักษรหลังปัลลวะ ภาษาสันสกฤต ได้แสดงให้เห็นว่าพระเจ้ากรุงศรีวิชัยทรงเป็นพระเจ้าแผ่นดินที่อุปถัมภ์พุทธศาสนาลัทธิมหายาน ได้ทรงสร้างปราสาทอิฐสามหลังสำหรับการบูชาพระโพธิสัตว์เจ้าผู้ถือดอกบัว (คือ ปทุมปาณีหรือปัทมปาณี) พระผู้ผจญพระยามาร และพระโพธิสัตว์เจ้าผู้ถือวชิระ (คือ วัชรปาณี)⁵³ ถึงแม้ว่าในปัจจุบันนี้จะไม่ปรากฏสลูปลในบริเวณที่ได้มีการค้นพบศิลาจารึกหลักนี้ เพราะได้เคยมีการทำลายโบราณสถานในบริเวณนี้กันมาด้วยระยะเวลาอันยาวนานก็ตาม แต่ในบริเวณนี้ก็ยังคงปรากฏว่าร่องรอยของโบราณสถานในรูปแบบต่าง ๆ อยู่เป็นจำนวนมาก รวมทั้งจากรายงานการสำรวจทางโบราณคดีในราวกลางพุทธศตวรรษที่ 25 ได้ปรากฏรายงานว่าในเวลานั้นในบริเวณนี้มีสลูปลปรากฏอยู่ในสภาพที่ปรักหักพังไม่น้อยกว่า 50 องค์⁵⁴

ศิลาจารึกหลักนี้นอกจากจะเป็นหลักฐานที่สำคัญที่แสดงให้เห็นว่าในระบอบเวลานั้นลัทธิมหายานได้สถาปนาลงอย่างมั่นคงในมณฑลของราชธานีของรัฐตามพรลิงค์ภายใต้การอุปถัมภ์ของพระเจ้าแผ่นดินแห่งกรุงศรีวิชัยแล้ว ยังสะท้อนให้เห็นว่าในระบอบเวลานั้น ศาสนาและระบบความเชื่อบนคาบสมุทรมหานทีมีความผสมกลมกลืนกันอย่างแนบแน่นระหว่างศาสนาพราหมณ์และลัทธิมหายานอีกด้วย นอกจากนี้ยังปรากฏว่าด้วยเหตุที่ศิลาจารึกหลักนี้ได้แสดงให้เห็นว่านครศรีธรรมราชเป็นศูนย์กลางแห่งหนึ่งของสมาพันธรัฐ “ศรีวิชัย” อย่างน้อยที่สุดก็ในช่วงระยะเวลาที่มีการสลักศิลาจารึกนี้และสมาพันธรัฐศรีวิชัยเป็นสมาพันธรัฐที่มีลัทธิมหายานเป็นลัทธิที่โดดเด่นของรัฐ จึงมักจะเรียกศิลปกรรมที่เนื่องในลัทธิมหายานที่ได้ปรากฏขึ้นบนคาบสมุทรมหานทีในช่วงระยะเวลาดังกล่าวไว้ว่า “ศิลปะแบบศรีวิชัย”

สถาปัตยกรรมที่สำคัญในศิลปะแบบศรีวิชัยที่ยังคงปรากฏอยู่ในปัจจุบันนี้ ได้แก่ สลูปลและเจดีย์สถาน โดยเจดีย์สถานนั้น ยังคงมีการสืบเนื่องวัฒนธรรมที่ปรากฏขึ้นในระยะเวลาที่ผ่านมา คือ วัฒนธรรมการใช้ถ้ำหรือคูหาที่เกิดขึ้นเองตามธรรมชาติเป็นเจดีย์สถานเนื่องในพุทธศาสนา

⁵³ ยอร์ช เซเดส์, ประชุมศิลาจารึกภาคที่ 2 : จารึกทวารวดี ศรีวิชัย ละโว้ (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, 2504), หน้า 21-40 และ 59-66.

⁵⁴ See M.L. de Lajonquiere, “Le domain archeologique du Siam,” *Bulletin de la Commission Archeologique de l’Indochine* (1909) : 188-262.

See M.L. de Lajonquiere, “Essai d’inventaire archeologique du Siam,” *Bulletin de la Commission Archeologique de l’Indochine* (1909-1912) : 19-181.

โดยการปรับปรุงหรือตกแต่งถ้ำหรือคูหาเหล่านั้นให้เหมาะสมสำหรับการเป็นศาสนสถานต่อเนื่องใน พุทธศาสนา และในช่วงระยะเวลานี้การใช้ถ้ำเป็นเจดีย์สถานดังกล่าวบนคาบสมุทรมหานทีได้ขยาย ตัวออกไปอย่างกว้างขวางยิ่งขึ้น ส่วนสถูปในศิลปะแบบศรีวิชัยนั้น ถึงแม้ว่าจะปรากฏขึ้นอย่าง กว้างขวางทั่วทั้งคาบสมุทรมหานทีก็ตาม แต่ที่หลงเหลืออยู่ในปัจจุบันนี้ล้วนแล้วแต่อยู่ในสภาพที่ชำรุด ทรุดโทรม สถูปในศิลปะแบบนี้ส่วนใหญ่ได้รับอิทธิพลจากศิลปะแบบปาละที่เจริญรุ่งเรืองขึ้นใน บริเวณภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศอินเดีย เป็นสถูปที่มีฐานเป็นรูปสี่เหลี่ยม เนื้อส่วน ฐานขึ้นไปเป็นรูปจำลองของอาคารทรงมณฑปรูปสี่เหลี่ยม มีซุ้มทั้งสี่ด้าน เนื้อส่วนอาคารขึ้นไป เป็นส่วนยอดของสถูป ซึ่งทำเป็นสถูปรูปทรงกลมที่มียอดแหลมขึ้นไป สถูปดังกล่าวนี้บางแห่งมี ขนาดใหญ่มาก โดยส่วนซุ้มและห้องภายในส่วนอาคารทรงมณฑปของสถูปนั้นเป็นที่ประดิษฐาน รูปเคารพที่สำคัญในลัทธิมหายาน โดยมีรูปแบบศิลปะที่คล้ายคลึงกันกับศาสนสถานหลายแห่งใน ภาคกลางของเกาะชวา ประเทศอินโดนีเซีย และศาสนสถานในเมืองโบราณหลายแห่งในประเทศ เวียดนามที่ได้มีการสร้างสรรค์ขึ้นในช่วงระยะเวลาที่ร่วมสมัยกันหรือใกล้เคียงกัน โดยสถูปที่สร้าง ขึ้นในระยะแรก คือ ในราวพุทธศตวรรษที่ 14-15 เป็นสถูปที่ได้รับอิทธิพลจากศิลปะแบบปาละ และศิลปะที่ปรากฏขึ้นในประเทศใกล้เคียง ส่วนสถูปที่ได้รับอิทธิพลจากศิลปะแบบศรีวิชัยที่สร้าง ขึ้นในระยะหลัง คือ ในราวพุทธศตวรรษที่ 16-19 เป็นสถูปที่มีพัฒนาการจากสถูปที่สร้างขึ้นใน ระยะแรกไปสู่สถูปที่ได้รับการดัดแปลงให้มีรูปแบบทางศิลปะเป็นของท้องถิ่นมากยิ่งขึ้น⁵⁵

ส่วนประติมากรรมก็เช่นเดียวกัน คือ ประติมากรรมที่สร้างสรรค์ขึ้นในระยะแรกที่มีอายุ อยู่ในระหว่างราวพุทธศตวรรษที่ 13-15 ส่วนใหญ่เป็นประติมากรรมที่ได้รับอิทธิพลทางด้านรูป แบบทางศิลปะจากศิลปะแบบปาละของอินเดีย ประติมากรรมที่สำคัญ ได้แก่ ประติมากรรมลอยตัว ของบรรดาพระโพธิสัตว์ที่สร้างสรรค์ขึ้นด้วยสำริดและพระพิมพ์ดินดิบ ส่วนประติมากรรมที่สร้าง สรรค์ขึ้นในระยะหลัง คือ ในราวพุทธศตวรรษที่ 16-19 เป็นประติมากรรมที่มีพัฒนาการมาจาก ประติมากรรมที่สร้างขึ้นในระยะแรกไปสู่ประติมากรรมที่ได้รับการดัดแปลงให้มีรูปแบบทางศิลปะ เป็นของท้องถิ่นมากยิ่งขึ้น ประติมากรรมที่สำคัญของลัทธิมหายานที่ค้นพบภายในรัฐแห่งนี้ ได้แก่ ประติมากรรมของพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร พระโพธิสัตว์ปัทมปาณี พระโพธิสัตว์เมตไตรย พระ

⁵⁵ ปรีชา นุ่นสุข, รายงานการวิจัย เรื่อง การศึกษาวิจัยแหล่งโบราณคดีในภาคใต้ของประเทศไทย, หน้า 311-403.

พุทธเจ้าอภัยโยภยะ นางศัมมิตรา พระวัชรโพธิสัตว์ นางจุนหา และเหวัชระ (ภาคหนึ่งของพระโพธิสัตว์วัชรสัตว์)⁵⁶

ในส่วนของสถาปัตยกรรมนั้น ในปัจจุบันนี้ยังคงมีสถาปัตยกรรมที่สำคัญของลัทธิมหายานปรากฏอยู่ในมณฑลต่าง ๆ ของรัฐตามพรลิงค์หลายแห่ง โดยยังคงปรากฏอยู่ทั้งสองประเภท คือ

ประเภทแรก สถูป ในขณะที่ลัทธิมหายานได้ปรากฏขึ้นในระบบมณฑลของรัฐตามพรลิงค์ได้ปรากฏรูปแบบทางศิลปะของสถูปที่เนื่องในลัทธิมหายานขึ้นในราวพุทธศตวรรษที่ 14 - 15 เป็นสถูปที่ได้รับอิทธิพลจากศิลปะแบบปาละของอินเดีย เป็นสถูปที่มีแผนผังเป็นรูปกากบาท ตั้งอยู่บนส่วนฐานที่อาจจะมีเพียงชั้นเดียวหรือซ้อนกันหลายชั้น เนื้อส่วนฐานขึ้นไปเป็นส่วนองค์ของสถูปเป็นรูปมณฑปและมีซุ้มทั้งสี่ด้าน เนื้อส่วนองค์ของสถูปนี้ขึ้นไปเป็นส่วนยอด ซึ่งทำเป็นสถูปทรงกลม สถูปที่สำคัญในศิลปะแบบนี้ยังคงปรากฏอยู่หลายแห่ง อาทิ แห่งแรก สถูปวัดพระมหาธาตุวรมหาวิหาร เป็นสถูปที่ตั้งอยู่ทางทิศตะวันออกของพระบรมธาตุเจดีย์นครศรีธรรมราชตรงบริเวณประตูทางเข้าของระเบียงของวัดพระมหาธาตุวรมหาวิหาร ในเขตเทศบาลนครนครศรีธรรมราช ตำบลในเมือง อำเภอเมือง จังหวัดนครศรีธรรมราช (ภาพที่ 21) เป็นสถูปที่มีส่วนฐานเป็นรูปสี่เหลี่ยม ฐานส่วนใหญ่ฝังอยู่ในพื้นดิน เนื้อขึ้นมาเป็นส่วนมณฑปของสถูป มีมุขยื่นออกมาทั้งสี่ด้าน เนื้อมุขขึ้นไปมีสถูปทรงกลมขนาดเล็กประดับอยู่มุขละองค์ ส่วนตรงกลางเป็นส่วนยอดที่สูงขึ้นไปเป็นสถูปทรงลังกาที่มีฐานเป็นรูปบัวหงาย สถูปองค์นี้มีรูปแบบทางศิลปะคล้ายคลึงกันกับจันทิกาสัน (Kalasan) ในชวาภาคกลาง ประเทศอินโดนีเซีย ที่ได้รับการสร้างสรรค์ขึ้นในราวพุทธศตวรรษที่ 14 และสถูปมิเชิน เอ 1 (Mi Son AI) ที่ดงเคื่อง ประเทศเวียดนาม ที่สร้างขึ้นเมื่อราวปลายพุทธศตวรรษที่ 15 จึงสันนิษฐานว่าสถูปในวัดพระมหาธาตุวรมหาวิหารองค์นี้ได้รับการสร้างสรรค์ขึ้นในระหว่างราวพุทธศตวรรษที่ 14-15⁵⁷ แห่งที่สอง สถูปวัดพระบรมธาตุไชยาราชวรวิหาร ตำบลเวียง อำเภอไชยา จังหวัดสุราษฎร์ธานี เป็นสถูปที่มักจะเรียกกันโดยทั่วไปว่า “พระบรมธาตุไชยา” ในชั้นเดิมอาจจะมีการสร้างขึ้นในระยะเวลาเดียวกันกับสถูปในวัดแก้ว (หรือวัดรัตนาราม) ที่ตั้งอยู่ใกล้กันกับเมืองโบราณไชยา แต่ระยะหลังอาจจะมีการบูรณะหลายครั้ง จนรูปแบบได้เปลี่ยนแปลงไปมากก็เป็นได้โดยทั่วไปรูปทรงของสถูปองค์นี้มี

⁵⁶ เรื่องเดียวกัน.

⁵⁷ เรื่องเดียวกัน, หน้า 348.

ลักษณะใกล้เคียงกันกับสถาปัตยกรรมบางหลังที่ชาวภาคกลางที่มีรูปสลักไว้บนระเบียงที่สร้างขึ้นโดยรอบสถาปัตยกรรมในชวาภาคกลาง ประเทศอินโดนีเซีย แต่จากการที่พระบรมธาตุไชยาได้รับการซ่อมแซมอย่างมากมาย จนมีรายละเอียดเป็นจำนวนมากที่ไม่สามารถจะนำไปเปรียบเทียบกับได้กับสถาปัตยกรรมที่ชาวภาคกลางและสถาปัตยกรรมของจาม ในประเทศเวียดนาม แต่อย่างไรก็ดี โครงสร้างทางสถาปัตยกรรมของโบราณสถานแห่งนี้มีรูปแบบอย่างเดียวกันกับศาสนสถานของจาม จากรายงานในปี พ.ศ. 2439 ได้กล่าวว่าฐานเดิมของโบราณสถานแห่งนี้อยู่ลึกลงไปจากระดับผิวดิน 1.00 เมตร รวมทั้งจากปีดังกล่าวจนถึงปี พ.ศ. 2444 ได้มีการซ่อมแซมครั้งใหญ่ ในรายงานการซ่อมแซมของปี พ.ศ. 2439 ได้กล่าวว่า ได้ค้นพบหลักฐานของการซ่อมแซมโบราณสถานแห่งนี้หลายครั้งในอดีต⁵⁸ แห่งที่สาม สถูปวัดแก้วหรือวัดรัตนาราม ตำบลเสม็ด อำเภอไชยา จังหวัดสุราษฎร์ธานี เป็นสถูปที่อยู่ในสภาพชำรุดและได้รับการบูรณะแล้ว สถูปแห่งนี้สร้างด้วยอิฐ มีแผนผังเป็นรูปกากบาท ประกอบด้วยห้องโถงกลางและมีมุขอีก 4 ด้าน มุขด้านทิศตะวันออกเป็นทางนำไปสู่ห้องโถงกลาง เป็นสถูปที่ตั้งอยู่บนฐานรูปสี่เหลี่ยม มีบันไดทางขึ้นทางด้านทิศตะวันออกและทิศตะวันตก ผนังด้านนอกทำเป็นเสาคติดกับผนัง และมีร่องตลอดความยาวของเสา ชุ่มประตูด้านทิศใต้ยังคงอยู่ในสภาพดี และยังคงมีชุ่มจำลอง มียอดเป็นวงโค้งเล็ก ๆ ประดับอยู่ สันนิษฐานว่าคงจะมีทั้งสี่ด้าน สถูปองค์นี้มีความคล้ายคลึงกันกับสถาปัตยกรรมในต่างแดนหลายแห่ง โดยลักษณะที่สำคัญของสถูปแห่งนี้ คือ แผนผังเป็นรูปกากบาท ประกอบด้วยห้องโถงกลางและมุขทั้งสี่ด้าน มีลักษณะเหมือนกันกับจันทิกาละตัน ในชวาภาคกลาง ที่มีอายุอยู่ในระหว่างราว พ.ศ. 1333 – 1343 แต่ลักษณะของการตกแต่งภายนอกมีความคล้ายคลึงกันกับศิลปะจามอย่างชัดเจน รูปแบบของเสาที่มุขทางด้านทิศใต้และลักษณะของลวดบัวเปรียบเทียบกับได้กับปราสาทองค์กลางที่โพไฮ (Pho Hai) ในประเทศเวียดนาม ที่มีอายุอยู่ในราวปลายพุทธศตวรรษที่ 14 สำหรับที่ตั้งของชุ่มขนาดเล็กที่ต่อจากเสาที่มุขทางด้านทิศใต้และการตกแต่งผนังด้านนอกด้วยเสาจำลองนี้ มีลักษณะคล้ายกันกับปราสาทองค์รององค์หนึ่งที่มิเชิน เอ 1 ที่มีอายุอยู่ในราวกลางพุทธศตวรรษที่ 15 ด้วยเหตุนี้ ถึงแม้ว่าแผนผังของสถูปแห่งนี้จะมีลักษณะเหมือนกันกับสถาปัตยกรรมที่มีอายุอยู่ในช่วงครึ่งแรกของพุทธศตวรรษที่ 14 ในชวาภาคกลาง แต่ด้านนอกของ

⁵⁸ See Piriya Krairiksh, *Art in Peninsular Thailand prior to the fourteenth century A.D.*, p. 49.

See Michel Jacq-Hergoualc'h, Thiva Supajanya et Wichapan Krisanapol; "Une etape de la Route Maritime de la Soie la partie meridionale de l'Isthme de Kra au IXe Siecle," *Journal Asiatique* 286.1 (1998) : 301 – 304.

สถาปัตยกรรมก็คล้ายคลึงกันกับศิลปะจามในราวกลางพุทธศตวรรษที่ 15⁵⁹ และแห่งที่สี่ สถูปวัดหลง (ร้าง) ตำบลตลาด อำเภอไชยา จังหวัดสุราษฎร์ธานี เป็นสถูปที่อยู่ในสภาพชำรุดและได้รับการบูรณะแล้ว สถูปแห่งนี้สร้างด้วยอิฐ ส่วนฐานมีรูปแบบทางศิลปะเช่นเดียวกับสถูปวัดแก้วที่ได้กล่าวมา แต่ได้รับการบูรณะซ่อมแซมมาแล้วอย่างน้อย 2 ครั้งในราวพุทธศตวรรษที่ 17-18⁶⁰ สถูปองค์นี้สร้างโดยการก่ออิฐไม่สอปูน ขัดผิวหน้างานเรียบ แผ่นผังส่วนฐานเป็นรูปกากบาท มีซุ้มยื่นออกมาตามแนวทิศทั้งสี่ทิศละซุ้ม ฐานระหว่างซุ้มเป็นฐานย่อไม้สิบสอง ทางทิศตะวันออกเป็นซุ้มใหญ่ มีบันไดทางขึ้นสู่ห้องกลาง ส่วนซุ้มอื่นๆ ไม่มีทางเข้า⁶¹

ประเภทที่สอง เจดีย์สถาน ในขณะที่ลัทธิมหายานได้ปรากฏขึ้นในระบบมณฑลของรัฐตามพรลิงค์ในระหว่างราวพุทธศตวรรษที่ 13-16 วัฒนธรรมการใช้ถ้ำที่เกิดเองตามธรรมชาติในภูเขาหินปูนของคาบสมุทรไทยเป็นศาสนสถานเนื่องในพุทธศาสนาที่ได้ปรากฏขึ้นและมีการรักษาไว้เป็นอย่างดีมาในระบก่อนหน้า ยังคงเป็นวัฒนธรรมที่ได้รับการสืบทอดและรักษาไว้ให้สืบเนื่องต่อไป รวมทั้งยังปรากฏว่าเป็นวัฒนธรรมที่ได้แพร่กระจายออกไปอย่างกว้างขวางยิ่งกว่าในระยะที่ผ่านมาอีกด้วย

จากร่องรอยทางโบราณคดีที่ยังคงหลงเหลืออยู่ในขณะนี้ได้แสดงให้เห็นว่า เจดีย์สถานเหล่านั้นได้รับการปรับแต่งให้มีความเหมาะสมสำหรับการเป็นศาสนสถานเนื่องในพุทธศาสนา โดยหากเจดีย์สถานแห่งใดมีเพียงภูเขาเดียวก็มีการแบ่งสัดส่วนของเจดีย์สถานแห่งนั้นออกเป็นบริเวณที่ชัดเจน โดยมีบริเวณที่สำคัญ 3 บริเวณ คือ บริเวณแรก เป็นบริเวณสำหรับการประดิษฐานรูปเคารพ บริเวณนี้มักจะจัดไว้ให้ใกล้ชิดกับผนังถ้ำ ตั้งแต่ผนังด้านในสุดออกมาจนถึง

⁵⁹ See Piriya Krairiksh, *Art in Peninsular Thailand prior to the fourteenth century A.D.*, p. 49.

See Michel Jacq-Hergoualc'h, Thiva Supajanya et Wichapan Krisanapol, "Une etape de la Route Maritime de la Soie la partie meridionale de l' Isthme de Kra au IXe Siecle," *Journal Asiatique* 286.1 (1998) : 295 – 301.

⁶⁰ ดู ปรีชา นุ่นสุข, รายงานการวิจัย เรื่อง การศึกษาวิจัยแหล่งโบราณคดีในภาคใต้ของประเทศไทย, หน้า 397-398.

See Michel Jacq – Hergoualc'h, Thiva Supajanya et Wichapan Krisanapol , "Une etape de la Route Maritime de la Soie la partie meridionale de l' Isthme de Kra au IXe Siecle," *Journal Asiatique* 286.1 (1998): 295 – 301.

⁶¹ ปรีชา นุ่นสุข, รายงานการวิจัย เรื่อง การศึกษาวิจัยแหล่งโบราณคดีในภาคใต้ของประเทศไทย, หน้า 105-106 , 320 และ 410.

ผนังของปากถ้ำ โดยที่ผนังส่วนปลายสุดของถ้ำมักจะเป็นที่ประดิษฐานพระพุทธรูปไสยาสน์ขนาดใหญ่ ถัดออกมามักจะเป็นพระพุทธรูปปางอื่น ๆ และรูปเคารพอื่น ๆ ในพุทธศาสนา รูปเคารพเหล่านี้ส่วนใหญ่ทำด้วยดินดิบ ไม้ และปูนปั้น บริเวณที่สอง เป็นบริเวณสำหรับการประดิษฐานพระพิมพ์และสถูปจำลองขนาดเล็ก ซึ่งล้วนแล้วแต่เป็นโบราณวัตถุที่ทำด้วยดินดิบ ซึ่งส่วนใหญ่ค้นพบในบริเวณชอกหลืบที่อยู่ริมผนังหรือด้านหลังหรือใกล้ ๆ กันกับรูปเคารพที่กล่าวมาหรือบริเวณโดยรอบรูปเคารพเหล่านั้น และบริเวณที่สาม เป็นบริเวณที่โล่งที่ตั้งอยู่ในบริเวณตรงกลางของเจดีย์สถาน บริเวณนี้คงจะเป็นห้องโถงสำหรับพระสงฆ์และพุทธศาสนิกชนใช้สำหรับการประกอบพิธีกรรมทั้งหมด ส่วนในกรณีที่เจดีย์สถานแห่งใดประกอบด้วยคูหาที่ต่อเนื่องกันหลายคูหา อาจจะมีการแบ่งคูหาเหล่านั้นออกตามประโยชน์ใช้สอยอย่างจำเพาะเจาะจงยิ่งขึ้นก็เป็นได้ เช่น ใช้คูหาที่มีขนาดใหญ่ที่สุดเป็นที่ประดิษฐานรูปเคารพประธานและที่ประกอบพิธีกรรมหลักของคณะสงฆ์ ส่วนคูหาอื่น ๆ บางคูหาอาจจะเป็นที่ประดิษฐานรูปเคารพที่มีความศักดิ์สิทธิ์ลงมา บางคูหาอาจจะใช้ประดิษฐานพระพิมพ์ดินดิบและสถูปจำลองดินดิบ และบางคูหาอาจจะใช้เป็นกุฏิของพระสงฆ์ เป็นต้น

จากการสำรวจทางโบราณคดีในขณะนี้ ได้มีการค้นพบเจดีย์สถานในรัฐตามพรลิงค์แห่งนี้เป็นจำนวนมาก เจดีย์สถานเหล่านี้ชาวบ้านโดยทั่วไปมักจะเรียกว่า “ถ้ำ” หรือ “วัดถ้ำ” นำหน้าแล้วตามด้วยชื่อของถ้ำ เจดีย์สถานเหล่านี้ตั้งกระจายอยู่ในชุมชนโบราณต่าง ๆ ในมณฑลหลายแห่ง อาทิ⁶² แห่งแรก ถ้ำเขานาบน้ำ ตำบลปากน้ำ อำเภอเมือง จังหวัดกระบี่ แห่งที่สอง วัดถ้ำสิงขร บ้านนอกหรือบ้านถ้ำ หมู่ที่ 3 ตำบลถ้ำสิงขร อำเภอคีรีรัฐนิคม จังหวัดสุราษฎร์ธานี แห่งที่สาม ถ้ำพระ ตำบลคูหาสวรรค์ อำเภอเมือง จังหวัดพัทลุง แห่งที่สี่ ถ้ำเขาสาย ตำบลบางดี อำเภอห้วยยอด จังหวัดตรังแห่งที่ห้า ถ้ำวัดห่านหรือถ้ำวัดคีรีวิหาร หมู่ที่ 2 ตำบลเขากอบ อำเภอห้วยยอดจังหวัดตรัง แห่งที่หก ถ้ำเขาขาว ตำบลเขาขาว อำเภอห้วยยอด จังหวัดตรัง แห่งที่เจ็ด ถ้ำเขาชุมทอง ตำบลควนเกย อำเภอร่อนพิบูลย์ จังหวัดนครศรีธรรมราช แห่งที่แปด ถ้ำเขาอกทะลุหรือถ้ำพิมพ์ ตำบลคูหาสวรรค์ อำเภอเมือง จังหวัดพัทลุง แห่งที่เก้า ถ้ำเขาขรมหรือถ้ำขรมหรือถ้ำพระ บ้านหนองปลิง หมู่ที่ 1 ตำบลพรุพี อำเภอบ้านนาสาร จังหวัดสุราษฎร์ธานี และแห่งที่สิบ ถ้ำเขาแดง อำเภอร่อนพิบูลย์ จังหวัดนครศรีธรรมราช

สำหรับประติมากรรมของลัทธิมหายานที่ยังคงปรากฏอยู่ในมณฑลของรัฐตามพรลิงค์ในขณะนี้ อาจจะทำเนกออกได้เป็นเจ็ดประเภท คือ

⁶² เรื่องเดียวกัน, หน้า 311-403.

ประเภทแรก ได้แก่ ประติมากรรมลอยตัว ในขณะที่ลัทธิมหายานแพร่หลายในรัฐตามพรลิงค์ได้มีการค้นพบประติมากรรมลอยตัวของรูปเคารพของลัทธิมหายานเป็นจำนวนมาก รูปเคารพที่สำคัญเป็นรูปเคารพของพระพุทธเจ้าและพระโพธิสัตว์หลายองค์ อาทิ

องค์แรก พระพุทธเจ้าอภโยภยะ ซึ่งประดิษฐานไว้ที่ซุ้มทางทิศตะวันออกของสถูปวัดแก้ว อำเภอไชยา จังหวัดสุราษฎร์ธานี ทำด้วยศิลา มีอายุอยู่ในราวพุทธศตวรรษที่ 15 ถึงกลางพุทธศตวรรษที่ 16 ปัจจุบันย้ายไปจัดแสดง ณ พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ ไชยา พระพุทธเจ้าพระองค์นี้พระนามของพระองค์มีความหมายว่าพระผู้ไม่ทรงหวั่นไหว ทรงเป็นพระธยานิพุทธเจ้า (หมายถึงพระพุทธเจ้าแห่งจักรวาลหรือพระพุทธเจ้าองค์แรก อันเป็นพระพุทธเจ้าองค์สูงสุดในลัทธิมหายาน นิกายวัชรยาน ทรงเป็นผู้ให้กำเนิดโลกและพระพุทธเจ้าองค์อื่น ๆ) องค์หนึ่งในจำนวนห้าองค์ของนิกายวัชรยาน ทรงเป็นพระพุทธเจ้าที่ประทับอยู่ทางทิศตะวันออก ประทับนั่งปางมารวิชัยอยู่เหนืออาสนะรูปสิงห์หรือสิงหาสน์ โดยมีรูปสิงห์สลักอยู่ที่ด้านข้างของฐานข้างละตัว เบื้องหน้าของฐานมีวัชระประดับอยู่⁶³

องค์ที่สอง พระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร หลังจากที่ได้ปรากฏประติมากรรมศิลาของพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรขึ้นเป็นครั้งแรกในคาบสมุทรแห่งนี้ที่แหล่งโบราณคดีวัดศาลาทึง อำเภอไชยา จังหวัดสุราษฎร์ธานี เมื่อราวต้นพุทธศตวรรษที่ 13 ถึงกลางพุทธศตวรรษที่ 13 และประติมากรรมสำริดของพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรที่ค้นพบที่แหล่งโบราณคดีควนสุราษฎร์ อำเภอพุนพิน จังหวัดสุราษฎร์ธานี ที่มีอายุอยู่ในระยะเวลาเดียวกัน ดังได้กล่าวมาแล้ว บนคาบสมุทรแห่งนี้ได้ปรากฏรูปเคารพของพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรเป็นจำนวนมาก อาทิ

1) พระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร จากจังหวัดสุราษฎร์ธานี ศิลา มีอายุอยู่ในราวครึ่งแรกของพุทธศตวรรษที่ 13 ปัจจุบันจัดแสดง ณ พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ พระนคร⁶⁴

2) พระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร จากวัดพระบรมธาตุไชยาราชวรวิหาร อำเภอไชยา จังหวัดสุราษฎร์ธานี สำริด อยู่ในสภาพชำรุด เหลือเพียงครึ่งองค์ มีอายุอยู่ในราวพุทธศตวรรษที่ 14 ปัจจุบันจัดแสดง ณ พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ พระนคร⁶⁵ (ภาพที่ 19)

⁶³ See Piriya Krairiksh, *Art in Peninsular Thailand prior to the fourteenth century A.D.*, pp. 154-155.

⁶⁴ Ibid., pp. 114-115.

⁶⁵ Ibid., pp. 138-139.

3) พระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร จากวัดเจติยัมม อำเภอรอนดง จังหวัดสงขลา สำริด อยู่ในสภาพชำรุดเหลือเพียงครึ่งองค์ มีอายุอยู่ในราวครึ่งหลังของพุทธศตวรรษที่ 14 ปัจจุบันจัดแสดง ณ พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ สงขลา⁶⁶

4) พระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรแปดกร จากวัดพระบรมธาตุไชยาราชวรวิหาร อำเภอไชยา จังหวัดสุราษฎร์ธานี สำริด มีอายุอยู่ในราวพุทธศตวรรษที่ 14 ปัจจุบันจัดแสดง ณ พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ พระนคร⁶⁷

5) พระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร จากควนสราญรมย์ อำเภอพนมพิน จังหวัดสุราษฎร์ธานี สำริด มีอายุอยู่ในราวพุทธศตวรรษที่ 15 ปัจจุบันจัดแสดง ณ พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ กำแพงเพชร⁶⁸

6) พระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร จากวัดพระบรมธาตุไชยาราชวรวิหาร อำเภอไชยา จังหวัดสุราษฎร์ธานี สีลา มีอายุอยู่ในราวครึ่งแรกของพุทธศตวรรษที่ 15 ปัจจุบันจัดแสดง ณ พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ พระนคร⁶⁹

7) พระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรสี่กร จากแหล่งโบราณคดีวัดหนองบัว อำเภอเมือง จังหวัดนครศรีธรรมราช สำริด มีอายุอยู่ในราวพุทธศตวรรษที่ 14-15 ปัจจุบันจัดแสดง ณ พระวิหารเขียน วัดพระมหาธาตุวรมหาวิหาร อำเภอเมือง จังหวัดนครศรีธรรมราช⁷⁰

8) พระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรสี่กร จากวัดพระพร่ง ตำบลนาสาร อำเภอพระพรหม จังหวัดนครศรีธรรมราช สำริด มีอายุอยู่ในราวพุทธศตวรรษที่ 14-15 ปัจจุบันจัดแสดง ณ พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ นครศรีธรรมราช⁷¹

⁶⁶ Ibid., pp. 140-141.

⁶⁷ Ibid., pp. 142-143.

⁶⁸ Ibid., pp. 156-157.

⁶⁹ Ibid., pp. 158-159.

⁷⁰ ปรีชา นุ่นสุข. รายงานการวิจัย เรื่อง การศึกษาวิจัยแหล่งโบราณคดีในภาคใต้ของประเทศไทย, หน้า 356-357.

⁷¹ พิริยะ ไกรฤกษ์, แบบศิลปะในประเทศไทย คัดเลือกจากพิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ สาขาส่วนภูมิภาค (กรุงเทพมหานคร : กรมศิลปากร, 2520), หน้า 84-85.

9) พระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรสิบเอ็ดเศียร จากบ้านวัดขุ่น ตำบลวัดขุ่น อำเภอสิงหนคร จังหวัดสงขลา สำริด มีอายุอยู่ในราวพุทธศตวรรษที่ 16 ปัจจุบันจัดแสดง ณ พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ สงขลา⁷²

10) พระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร จากแหล่งโบราณคดีบ้านควนแร่ หมู่ที่ 1 ตำบลควนมะพร้าว อำเภอเมือง จังหวัดพัทลุง สำริด มีอายุอยู่ในพุทธศตวรรษที่ 13-14 ปัจจุบันจัดแสดง ณ พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ วัดมัสยิมาวาส อำเภอเมือง จังหวัดสงขลา⁷³

11) พระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร จากแหล่งโบราณคดีบ้านหนองหอย ตำบลวัดขุ่น อำเภอสิงหนคร จังหวัดสงขลา สำริด มีอายุอยู่ในราวพุทธศตวรรษที่ 15 ปัจจุบันจัดแสดง ณ พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ วัดมัสยิมาวาส อำเภอเมือง จังหวัดสงขลา⁷⁴

12) พระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรหรือพระโพธิสัตว์ปัทมปาณี ค้นพบจากบริเวณสวนนายพร้อม มุสิกพงศ์ บ้านวัดกลาง ตำบลกระดังงา อำเภอสตึงพระ จังหวัดสงขลา สำริด มีอายุอยู่ในราวพุทธศตวรรษที่ 15 ปัจจุบันจัดแสดง ณ พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ วัดมัสยิมาวาส อำเภอเมือง จังหวัดสงขลา⁷⁵

องค์ที่สาม พระโพธิสัตว์วัชรหรือพระวัชรโพธิสัตว์ ในรัฐตามพรลิงค์ ได้มีการค้นพบพระวัชรโพธิสัตว์องค์หนึ่ง ซึ่งสันนิษฐานว่าประติมากรรมชิ้นนี้คงจะเป็นส่วนหนึ่งของ “มณฑลละ” ที่สร้างขึ้นในรูปแบบของประติมากรรมที่เรียกว่า “วัชรธาตุมณฑล” โดยค้นพบที่ตำบลจะทิ้งพระ อำเภอสตึงพระ จังหวัดสงขลา เป็นประติมากรรมที่ทำด้วยสำริด มีอายุอยู่ในราวพุทธศตวรรษที่ 15 ปัจจุบันจัดแสดง ณ พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ สงขลา ประติมากรรมชิ้นนี้คงจะเป็นรูปของพระวัชรโพธิสัตว์องค์หนึ่งในจำนวน 16 องค์ ซึ่งห้อมล้อมอยู่โดยรอบพระชยานิพุทธรเจ้า 4 องค์ โดยพระชยานิพุทธรเจ้า 1 องค์ จะมีพระวัชรโพธิสัตว์ล้อมอยู่ 4 องค์ ตามแบบแผนของวัชรธาตุมณฑลในคติของพุทธศาสนา ลัทธิมหายาน นิกายวัชรยาน โดยในมณฑลละแบบที่กล่าวนี้้นนอกจากจะปรากฏประติมากรรมของพระวัชรโพธิสัตว์และพระชยานิพุทธรเจ้า 4 องค์แล้ว ภาพวัชรธาตุ

⁷² Piriya Krairiksh, *Art in Peninsular Thailand prior to the fourteenth century A.D.*, pp.202-203.

⁷³ ปรีชา นุ่นสุข, รายงานการวิจัย เรื่อง การศึกษาวิจัยแหล่งโบราณคดีในภาคใต้ของประเทศไทย, หน้า 377-378.

⁷⁴ เรื่องเดียวกัน, หน้า 386-387.

⁷⁵ Piriya Krairiksh, *Art in Peninsular Thailand prior to the fourteenth century A.D.*, pp. 176-

มณฑลยังประกอบด้วยรูปพระพุทธรูปเจ้ามหาไวโรจนะ พระมหาโพธิสัตว์ 16 องค์ พระโพธิสัตว์ บรรดานางตารา และเหล่าเทพอื่น ๆ ในนิยายชัรยานรวมทั้งสิ้นราว 1,061 องค์ โดยเคยมีการค้นพบกลุ่มประติมากรรมสำริด ในรูปแบบของมณฑลตะวันตกเฉียงใต้ที่เมืองงันจุก (Nganjuk) ในภาคตะวันออกเฉียงของเกาะชวาจำนวน 90 ชิ้น

ประติมากรรมของพระวัชรโพธิสัตว์ชิ้นนี้ประทับยืนย่อพระองค์ จนพระชานุตั้งฉากบน ปัทมาสน์ พระหัตถ์ทั้งสองข้างยกขึ้นเสมอพระอุทร ทรงเกล้าพระเกศาเป็นรูปชฎามงกุฎ ทรงสวม ศิราภรณ์และกะบังหน้า ทรงพระภูษาสั้นแก่พระชานุ โดยทิ้งชายผ้าให้ตกลงมาเป็นเส้นตรงจนถึง ปัทมาสน์ สำหรับผ้าคาดพระโสณิห้อยลงมาเป็นรูปวงโค้งอยู่ในบริเวณด้านหน้า และทรงผูกไว้ เป็นโบทางด้านข้าง ทรงมีเครื่องประดับหลายอย่าง คือ กุณฑล กรองศอ สังวาล ทับทรวง พาหุ รัต ทองพระกร และทองพระบาท อันเป็นประติมากรรมที่มีรูปแบบคล้ายคลึงกันกับ ประติมากรรมของพระวัชรโพธิสัตว์ในกลุ่มของประติมากรรมที่มีการค้นพบที่เมืองงันจุกที่ได้กล่าวมา⁷⁶

องค์ที่สี่ นางศยัมตาราหรือศยามตารา เทพธิดานี้ทรงเป็นนางตารา (ผู้ช่วยเหลือสรรพ สัตว์ให้ข้ามสังสารวัฏ) องค์หนึ่ง โดยทรงมีหน้าที่ปกป้องผู้มีศรัทธาต่อพระนางให้รอดพ้นจากสิ่ง ชั่วร้ายทั้งมวลในการดำเนินชีวิต ประติมากรรมของพระนางในรูปแบบที่มีสองกรนั้น พระหัตถ์ ขวาทรงแสดงปางประทานพร พระหัตถ์ซ้ายจะทรงถือดอกอุตุปลาสะ (ดอกบัวบานหรือสีน้ำเงิน ออมม่วง) ที่ก้านดอก โดยประทับในท่าลิตาสนะ (ท่านั่งถ่าลอง ขาข้างหนึ่งงอพับไว้ ส่วนอีกข้าง หนึ่งห้อยลงมายังแท่นที่รองรับ) บนปัทมาสน์ พระนางมีนามว่าศยัมตาราหรือศยามตารา (ผู้มีชัยชนะเหนือความชั่วร้าย) และทรงมีมนตร์ประจำพระองค์ มนต์ดังกล่าว คือ “โอม เตเร ตูตตารา สวาหะ” ซึ่งมักจะเชื่อกันว่ามีอำนาจยิ่งใหญ่กว่ามนต์ทั้งปวง พระนางทรงเป็นปรัชญาหรือ สัจยลักษณ์ของพลังที่กระตุ้นให้กระตือรือร้นของพระพุทธรูปเจ้าและพระโพธิสัตว์ เช่นเดียวกันกับ สักติในศาสนาพราหมณ์ของพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร ในรัฐตามพรลิงค์ได้มีการค้นพบ ประติมากรรมสำริดของเทพธิดานี้สององค์ คือ องค์แรก ค้นพบที่อำเภอสติงพระ จังหวัดสงขลา มีอายุอยู่ในราวพุทธศตวรรษที่ 15-16 ปัจจุบันจัดแสดง ณ พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ สงขลา เป็น เทพที่ประทับนั่งห้อยพระบาทขวามือบนปัทมาสน์ พระหัตถ์ขวาแสดงปางประทานพร พระหัตถ์ซ้าย ทรงถือดอกบัวสีน้ำเงิน ทรงมีประภามณฑลเป็นแผ่นรูปกลมและโปร่ง ซึ่งตกแต่งด้วยรูปเปลวไฟ และลายลูกประคำ ยอดเป็นฉัตร ประติมากรรมหล่อติดกับแผ่นหลัง อันเป็นการแสดงให้เห็นว่า

⁷⁶ Ibid., pp. 164-165.

เป็นอิทธิพลของศิลปะอินเดียแบบปาละ มีรูปแบบใกล้เคียงกันมากกับรูปนางดาราทที่พบที่นาลันทา เทพองค์นี้ทรงเกล้าพระเกศาเป็นรูปชฎามงกุฏ สวมกะบังหน้า พระภูษารัดด้วยปิ่นหนึ่ง ตกแต่งพระวรกายด้วยกษัตริย์ กรองศอ พาหุรัด สังกวาล และทองพระกร ส่วนองค์ที่สอง เป็นนางดาราทที่ทรงมีแปดกร ค้นพบที่บ้านหัวคู อำเภอไชยา จังหวัดสุราษฎร์ธานี เป็นประติมากรรมที่มีความสัมพันธ์กันอย่างใกล้ชิดกับศิลปะอินเดียในแคว้นเบงกอลภาคตะวันออก เป็นเทพที่ประทับนั่งในท่าลลิตาสนะเหนือปัทมาสน์ แผ่นหลังทำเป็นประภาวสิรูปวงกลม ซึ่งหล่ออยู่ติดกันกับประติมากรรมของเทพี รูปแบบของเทพองค์นี้มีความคล้ายคลึงกันกับประติมากรรมของนางดาราแปดกรทำด้วยสำริดจากแหล่งโบราณคดีทิปเพระ (Tippera) ที่ตั้งอยู่ใกล้กันกับเมืองโบราณไมนามาติ (Mainamati) ในประเทศบังกลาเทศในปัจจุบันนี้ ประติมากรรมชิ้นนี้มีอายุอยู่ในราวกลางพุทธศตวรรษที่ 15 ถึงกลางพุทธศตวรรษที่ 16 ปัจจุบันนี้จัดแสดง ณ พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติพระนคร⁷⁷

องค์ที่ห้า ท้าวขุมพล ท้าวขุมพลทรงเป็นเทพเจ้าแห่งความมั่งคั่งในพุทธศาสนาจึงมักจะมี การสร้างภาพของพระองค์ในรูปแบบของประติมากรรมสำริดและพระพิมพ์เป็นจำนวนมาก ประติมากรรมของพระองค์มักจะแสดงภาพเป็นบุรุษสองกร พระอุทรพลู้ย ประทับในท่าลลิตาสนะ ทรงมีพนักบัลลังก์เป็นรูปวาละ (สัตว์ผสมสิงห์) เหยียบอยู่เหนือศิระช้าง และมีสิริจักรอยู่เบื้องหลังพระเศียร พระองค์ทรงถือผลมะนาวในพระหัตถ์ขวา พระหัตถ์ซ้ายทรงบีบคอพังพอนให้ ภายอัญมณี อันเป็นลักษณะเฉพาะของพระองค์ พระบาทขวาทรงเตะหม้อที่มีทรัพย์อยู่ภายในให้เท ออกมา และมีไพบรจุทรัพย์สินวางเรียงรายอยู่หน้าบัลลังก์ของพระองค์ ในรัฐตามพรลิงค์ได้มีการค้นพบประติมากรรมลอยตัว ทำด้วยสำริดของพระองค์ชิ้นหนึ่งที่อำเภอสทิงพระ จังหวัดสงขลา เป็นประติมากรรมที่มีอายุอยู่ในราวครึ่งแรกของพุทธศตวรรษที่ 14 ปัจจุบันจัดแสดง ณ พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ วัดมณีมาวาส อำเภอเมือง จังหวัดสงขลา⁷⁸

ประเภทที่สอง ได้แก่ สถูปจำลอง ในขณะที่ลัทธิมหายานแพร่หลายในรัฐตามพรลิงค์ ได้มีการค้นพบ โบราณวัตถุที่ได้มีการสร้างขึ้นเพื่อการอุทิศถวายเนื่องในพุทธศาสนาเป็นจำนวนมาก โดยโบราณวัตถุดังกล่าวที่ค้นพบในรัฐแห่งนี้ในลัทธิมหายานมีความคล้ายคลึงกันเป็นอย่างยิ่งกับบรรดาโบราณวัตถุที่ได้มีการสร้างขึ้นด้วยวัตถุประสงค์อย่างเดียวกันที่ได้มีการค้นพบที่แหล่ง โบราณคดีพุทธคยาหรือโพธิคยา (Bodhgaya) ซึ่งตั้งอยู่ทางตอนใต้ของเมืองคยา (Gaya) ในแคว้น

⁷⁷ Ibid., pp. 160-161.

⁷⁸ Ibid., pp. 162-163.

พิหาร (Bihar) ประเทศอินเดีย สำหรับพุทธศาสนิกชนแล้ว โภชิตยาไม่ได้เป็นแต่เพียงแค่สถานที่สำหรับการจาริกแสวงบุญเพียงเท่านั้น แต่ได้ปรากฏให้เห็นอย่างชัดเจนว่าสถานที่แห่งนี้เป็นสถานที่ที่มีความสำคัญมากที่สุด บรรดาผู้เลื่อมใสศรัทธาในพุทธศาสนาจึงได้หลั่งไหลมาจากแหล่งต่าง ๆ เป็นจำนวนมาก เพื่อที่จะถวายความเคารพสักการะสถานที่ศักดิ์สิทธิ์แห่งนี้ ซึ่งเป็นสถานที่แห่งการตรัสรู้ของพระพุทธเจ้าสากยมุนี คัมภีร์ที่มีชื่อว่า “มหาปรินิพพานสูตรต้นตะ” (Mahaparinibbana Suttanta) ได้กล่าวว่า พระพุทธองค์เองก็ได้ทรงสนับสนุนให้มีการจาริกแสวงบุญไปยังโภชิตยา และสถานที่ที่มีความศักดิ์สิทธิ์แห่งอื่น ๆ ที่มีความสัมพันธ์เกี่ยวข้องกับพระชนมชีพของพระองค์ ตลอดจนได้ทรงสนับสนุนให้มีการบริจาคหรืออุทิศถวายสิ่งของต่าง ๆ ในสถานที่เหล่านั้นด้วย⁷⁹ อันแท้ที่จริงแล้วความกระตือรือร้นในการเดินทางไปถวายความเคารพสักการะสถานที่ศักดิ์สิทธิ์แห่งต่าง ๆ ในพุทธศาสนาได้ดำเนินไปตลอด โดยปราศจากการลบเลือนหรือเสื่อมคลายไปจากวัตรปฏิบัติของพุทธศาสนิกชน ดังที่ได้ปรากฏว่าในพุทธศตวรรษที่ 12 พระภิกษุจีนที่มีนามว่าเหยียนจั่ง (Xuanzang) ได้พรรณนาถึงภาพที่ปรากฏขึ้นที่สถานที่แห่งนี้ในระบะเวลาดังกล่าวว่าดังนี้

ในสถานที่ตรงนี้เนื่องแน่นไปด้วยสถูปเป็นจำนวนมาก ในสถานที่แห่งหนึ่งเนื่องแน่นไปด้วยวิหารหลายหลัง บรรดาพระเจ้าแผ่นดิน เจ้าชาย และบุคคลสำคัญคนอื่น ๆ โดยตลอดทั่วทั้งชมพูทวีป ซึ่งเป็นผู้ที่ได้ยอมรับพระธรรมคำสั่งสอนเป็นมรดกตกทอดมาสู่ตนได้เป็นผู้ดำเนินการสร้างโบราณสถานเหล่านี้เอาไว้ในฐานะที่เป็นอนุสรณ์สถาน⁸⁰

ในวัดมหาโพธิหรืออารามมหาโพธิ (Mahabodhi) ซึ่งตั้งอยู่ในแหล่งโบราณคดีโภชิตยานั้น ในปัจจุบันนี้ยังคงปรากฏสถูปขนาดใหญ่ที่สร้างด้วยหินประมาณสองร้อยองค์ตั้งอยู่ในบริเวณลานวัด โดยสถูปเหล่านี้เป็นสถูปที่ได้รับการสร้างขึ้นใหม่จากชิ้นส่วนของสถูปที่หักโบราณคดีได้มีการค้นพบในศตวรรษที่ผ่านมา โดยนักโบราณคดีได้ค้นพบชิ้นส่วนของสถูปเหล่านั้นในขณะที่ได้มีการขุดค้นทางโบราณคดี ซึ่งได้มีการขุดค้นทางโบราณคดีผ่านชั้นดินต่าง ๆ ที่เป็นชั้นดินที่มีการค้นพบหลักฐานทางโบราณคดีจำนวนสี่ชั้นดิน รวมทั้งได้มีการค้นพบสถูปในรูปแบบเดียวกับสถูปขนาดใหญ่ที่กล่าวมา แต่มีการขอให้มีส่วนเล็กลงมาด้วย นอกจากนี้ยังมีการค้นพบสถูปจำลองที่ทำด้วยหินเพียงก้อนเดียวจำนวนหลายพันองค์ สถูปจำลองเหล่านี้มีขนาดความสูงตั้งแต่

⁷⁹ T.W. Rhys Davids, trans. , *Mahaparinibbana Suttanta* (Oxford : 1881), pp. 153-154.

⁸⁰ Samuel Beal, trans., *Si – Yu – Ki : Buddhist records of the Western World translated from the Chinese of Hiuen Tsiang (A.D. 629). Vol. 2* (London : 1884), p. 115.

หลายเซนติเมตรเป็นต้นไปจนกระทั่งถึงหนึ่งเมตรครึ่ง สถูปจำลองเหล่านี้ยังคงปรากฏอยู่ในสถานที่แห่งนี้จำนวนไม่น้อย ตลอดจนปรากฏว่าในจำนวนสถูปหลายพันองค์นั้น มีอยู่หลายร้อยองค์ที่เป็นสถูปที่ทำด้วยดินเผาและดินดิบ โดยสถูปที่ทำด้วยดินเผาและดินดิบเหล่านี้เท่าที่พบมีขนาดความสูงราว 7.50 เซนติเมตร หรือเล็กกว่านั้น แต่สถูปจำลองเหล่านี้ส่วนใหญ่ได้สูญหายไปจนเกือบหมดสิ้นแล้ว ดังที่นักวิชาการบางท่านได้บันทึกไว้ในปี พ.ศ. 2419 ว่าดังนี้

ได้มีการนำสถูปจำลองเหล่านี้หลายพันองค์ออกไปจากสถานที่แห่งนี้ โดยการนำออกไปยังส่วนต่าง ๆ ของคยา ... จากบริเวณเล็ก ๆ ที่ได้รับการขุดขึ้นมาโดยสาธุชนชาวพม่า ซึ่งในครั้งนั้น ได้มีการค้นพบสถูปจำลองในรูปแบบที่กล่าวนี้ถึงสองพันองค์ นอกเหนือออกไปจากสถูปจำลองที่ข้าพเจ้าได้เห็นที่ได้กล่าวมานี้ ในบ่อที่ได้มีการขุดลึกลงไปต่อเนื่องจากที่ชาวพม่าขุดไว้บ่อหนึ่ง ได้มีการค้นพบสถูปจำลองขนาดเล็กแบบเดียวกันนั้นอีกประมาณห้าร้อยองค์ ซึ่งสถูปจำนวนนี้ได้ปรากฏหลักฐานที่สามารถจะพิจารณาได้ว่าได้มีการนำไปยังประเทศพม่า⁸¹

โบราณวัตถุที่ได้มีการสร้างขึ้นเพื่อเป็นเครื่องอุทิศถวายที่เนื่องในพุทธศาสนาที่ได้มีการค้นพบที่โพธิคยาที่กล่าวมานี้ สามารถที่จะจัดแบ่งรูปแบบออกได้เป็นสี่รูปแบบ คือ รูปแบบแรก ได้แก่ สถูปที่ทำด้วยหินหรือหินและอิฐ โดยได้ปรากฏหลักฐานที่แสดงให้เห็นว่า บรรดาผู้จาริกแสวงบุญที่มีความมั่งคั่งร่ำรวยมากที่สุดอาจจะเป็นผู้สร้างบรรดาสถูปที่มีขนาดใหญ่ในรูปแบบหนึ่งรูปแบบใดในสองรูปแบบนี้ คือ สถูปที่สร้างด้วยอิฐที่ประกอบด้วยการทำกรอบประคูดด้วยหินที่ได้รับการแกะสลัก หรือสถูปที่ได้มีการสร้างขึ้นด้วยแท่งหินรูปลูกบาศก์ที่ได้มีการแกะสลักขึ้น แล้วนำแท่งหินเหล่านั้นมาประกอบกันเข้าเป็นสถูปที่สมบูรณ์ โดยที่สถูปที่สร้างขึ้นด้วยหินที่มีขนาดเล็กกว่าสถูปที่กล่าวนี้ก็เป็นอย่างเดียวกันนี้ รูปแบบที่สอง ได้แก่ สถูปที่ทำด้วยดินเหนียว สถูปในรูปแบบนี้เป็นสถูปในรูปแบบที่ต้องออกค่าใช้จ่ายในการทำน้อย ซึ่งบรรดาพระภิกษุสงฆ์และบรรดาผู้จาริกแสวงบุญที่มีความยากจนสามารถที่จะจัดหาหรือสร้างขึ้นด้วยตนเองได้ รูปแบบที่สาม ได้แก่ แผ่นดินทรงกลมที่มักจะเรียกกันโดยทั่วไปว่าภาพพิมพ์ลัทธิธรรมหรือภาพพิมพ์คาถาหรือจารึกลัทธิธรรมหรือจารึกคาถา (Creed Sealing) ซึ่งเป็นโบราณวัตถุที่สร้างขึ้นเพื่อการอุทิศถวายในพุทธศาสนาที่มีความสำคัญอีกรูปแบบหนึ่ง โดยโบราณวัตถุรูปแบบที่สามนี้ได้รับความเชื่อถือ

⁸¹ Rajendralala Mitra, *Buddha – Gaya, the great Buddhist temple, the hermitage of Sakya Muni* (Calcutta : 1878), p. 121.

ว่ามีลักษณะอย่างเดียวกันกับบรรดาคัมภีร์ที่เนื่องในพุทธศาสนาที่เป็นที่รู้จักมักคุ้นกันในฐานะของ
 หลักธรรมของพุทธศาสนาหรือคทาของพุทธศาสนา ซึ่งเป็นคัมภีร์อย่างหนึ่งที่มีลักษณะเป็นการ
 ย่อหรือการสรุปใจความในลักษณะที่เป็น “หัวใจ” ของพระธรรมคำสั่งสอนของพุทธศาสนาสำหรับ
 การสืบทอดต่อไปอย่างยาวนานจนเหลือคณานับในด้านชั่วยุคนของพุทธศาสนา และรูปแบบสุค
 ท้าย ได้แก่ พระพิมพ์ ซึ่งเป็นแผ่นดินเหนียวที่มีขนาดใหญ่กว่าแผ่นดินเหนียวสำหรับการกด
 ประทับในรูปแบบที่สามที่กล่าวมา รวมทั้งแผ่นดินเหนียวสำหรับการกดประทับในแบบที่สี่นี้ได้มี
 การกดประทับลงไปเป็นรูปของบรรดาพระพุทธรเจ้าและพระโพธิสัตว์หรือข้อความต่าง ๆ ของ
 คัมภีร์ที่ศักดิ์สิทธิ์เล่มหนึ่งเล่มใด โบราณวัตถุที่สร้างขึ้นเพื่อการอุทิศถวายในพุทธศาสนาที่กล่าวมา
 ทั้งสี่รูปแบบนี้มักจะมีการเรียกรวม ๆ กันว่า “พระพิมพ์” หรือแผ่นวัตถุที่ได้มีการสลักภาพหรือ
 จารึกตัวหนังสือสำหรับการอุทิศถวายเนื่องในพุทธศาสนา (Votive Plaque) โบราณวัตถุเหล่านี้ได้
 ปรากฏในลักษณะที่มีการกดประทับไว้ด้วยภาพของพระพุทธรเจ้าประทับนั่งภายใต้ต้นพระศรีมหา
 โโพธิ์ในปริมาณมากที่สุด โดยภาพดังกล่าวพระพุทธรองค์ทรงแสดงภุมิสปรสมุทรา (Bhumisparsa
 Mudra) อันเป็นสัญลักษณ์แห่งการทรงตรัสรู้ของพระองค์ แต่ก็มีบางส่วนที่มีการกดประทับไว้ด้วย
 ภาพอื่น ๆ ด้วยเช่นกัน คือ ภาพของพระพุทธรองค์ทรงแสดงธรรมจักรมุทรา (Dharmachakra Mudra)
 อันเป็นการแสดงภาพที่เป็นสัญลักษณ์ของการประทานปฐมเทศนาในสวนกวางที่สารนาถ⁸²

ในปัจจุบันนี้ยังคงปรากฏความรู้ความเข้าใจเกี่ยวกับสภาพแวดล้อมที่มีความสัมพันธ์เกี่ยว
 ข้องกันกับการใช้สอยโบราณวัตถุที่สร้างขึ้นเพื่อการอุทิศถวายเนื่องในพุทธศาสนาที่กล่าวมานี้แต่
 เพียงเล็กน้อยเท่านั้น โดยยังไม่ปรากฏหลักฐานที่แน่ชัดที่จะแสดงให้เห็นว่าโบราณวัตถุขนาดเล็ก
 เหล่านี้ได้มีการซื้อจากร้านเล็ก ๆ หรือร้านแผงลอยแห่งหนึ่ง แล้วนำมาถวายให้แก่วัดแห่งนี้ หรือ
 ว่าโบราณวัตถุขนาดเล็กเหล่านี้ได้มีการนำออกไปจากสถานที่แห่งนี้ในฐานะของที่ระลึก ซึ่งบางที
 อาจจะเป็นไปได้ที่จะเป็นทั้งสองอย่างที่ได้อ้างไว้ แต่แรงกระตุ้นที่สำคัญที่อยู่เบื้องหลังการผลิต
 โบราณวัตถุที่สร้างขึ้นอุทิศถวายเนื่องในพุทธศาสนา คือ การสะสมบุญกุศล ดังที่พระภิกษุเหียนจ้ง
 ได้กล่าวไว้ดังนี้

การสร้างบรรดาสถูปขนาดเล็กเป็นประเพณีอย่างหนึ่งในประเทศ
 อินเดีย สถูปเหล่านี้มีขนาดความสูงประมาณหกนิ้วหรือเจ็ดนิ้ว ในที่สุด
 สิ่งดังกล่าวนี้ได้เป็นอาชีพของชยเสนา (Jayasena) ด้วยปากของชยเสนา เขา

⁸² Simon D. Lawson, “Votive objects from Bodhgaya”, in *Bodhgaya the site of enlightenment* (Bombay : Marg Publications, 1988), p. 64.

สามารถที่จะประกาศพระธรรมอันเลอเลิศ ... ในขณะที่ด้วยมือของเขา เขาสามารถที่จะสร้างบรรดาสถูปเหล่านี้ ด้วยเหตุนี้ เขาจึงได้รับบุญกุศลที่สูงที่สุดและเลอเลิศที่สุดในทางศาสนา⁸³

จากข้อความที่ยกมานี้ อาจเกิดประเด็นปัญหาที่สำคัญว่า ด้วยเหตุใดบุญกุศลในทางศาสนาจึงได้มาโดยผ่านมาทางการทำและการบริจาคหรือการอุทิศถวายโบราณวัตถุที่สร้างขึ้นเพื่อการอุทิศถวายในพุทธศาสนาเหล่านั้น ซึ่งในกรณีนี้ค่อนข้างที่จะเป็นเพราะว่า อันแท้ที่จริงแล้วโบราณวัตถุเหล่านี้ ล้วนแล้วแต่เป็นสัญลักษณ์ที่เป็นตัวเป็นตนที่จับต้องได้ของพระธรรมคำสั่งสอนในพุทธศาสนาทั้งสิ้น โดยสถูปเหล่านี้ที่มีความศักดิ์สิทธิ์ก็เพราะว่า พระบรมสารีริกธาตุของพระพุทธเจ้าเคยได้รับการฝังไว้ในสถูปที่เป็นจุดกำเนิดเริ่มแรกของสถูปในพุทธศาสนาจำนวนแปดองค์ ด้วยเหตุผลดังกล่าวนี้ สถูปจึงได้กลับกลายเป็นสัญลักษณ์ของเป้าหมายของนิพพานของพุทธศาสนา แต่ยังมีปัจจัยที่สำคัญประการอื่นอีก คือ ได้มีความเคารพเชื่อดีอย่างสูงสำหรับพระธรรมคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า สำหรับหลักธรรมในพุทธศาสนานั้น ได้มีการเลือกสรรมาใช้ในฐานะของบทสรุปย่อหรือหัวใจของพระธรรมคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า โดยได้มีการนำมาดัดแปลงลงไปบนแผ่นดินเหนียวขนาดเล็กรูปกลมแบน ซึ่งข้อความที่นำมาดัดแปลงไปดังกล่าวนี้ได้ทำให้สถูปเหล่านั้นมีความศักดิ์สิทธิ์ขึ้น โดยข้อความหรือหัวใจของหลักธรรมที่นำมาดัดแปลงไปนี้ ได้มีการใช้สอยแทนพระบรมสารีริกธาตุจากพระวรกายจริง ๆ ของพระพุทธเจ้าหรือบางทีก็ใช้แทนอัฐิธาตุของบุคคลสำคัญที่มีความศักดิ์สิทธิ์คนอื่น ๆ นอกจากนี้ยังปรากฏเช่นเดียวกันว่า ได้มีการใช้หัวใจของหลักธรรมเหล่านี้กดประทับลงไปบนแผ่นดินเหนียวที่พิมพ์ภาพของพระพุทธเจ้าหรือพระโพธิสัตว์ที่เรียกว่าพระพิมพ์ หรือกดประทับลงไปบนรูปเคารพที่เป็นประติมากรรมลอยตัว ซึ่งถ้าหากว่าปราศจากการกดประทับด้วยหัวใจของหลักธรรมดังกล่าวนี้ จะทำให้โบราณวัตถุเหล่านั้นมีคุณค่าแต่เพียงเล็กน้อยเท่านั้น ด้วยเหตุนี้ สถูปเหล่านั้นจึงเป็นสัญลักษณ์ของพุทธศาสนาและภายในสถูปเหล่านั้นได้มีการบรรจุไว้ด้วยแผ่นดินเหนียวรูปกลมแบนที่มีการกดประทับไว้ด้วยหัวใจของหลักธรรมในพุทธศาสนาที่เรียกกันโดยทั่วไปว่าจารึกหลักธรรมหรือภาพพิมพ์หลักธรรมที่กล่าวมา ซึ่งเป็นสัญลักษณ์ของพระธรรมคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า ในที่สุดเมื่อผู้หนึ่งผู้ใดได้สร้างหรืออุทิศถวายโบราณวัตถุในพุทธศาสนาเหล่านี้ ก็นับได้ว่าผู้นั้นได้เป็นผู้ริเริ่มสร้างสรรค์ขึ้นมาใหม่หรือเป็นผู้ที่ได้ชื่อว่าเป็นผู้เผยแผ่พระธรรมคำสั่งสอนของพระพุทธองค์และพุทธศาสนาในรูปแบบที่เป็นลายลักษณ์อักษรรูปแบบหนึ่ง และเป็นแนวทางที่มีความเรียบง่ายและเห็นจริงเห็นจัง

⁸³ Samuel Beal, trans., *Si – Yu – Ki : Buddhist records of the Western World translated from the Chinese of Hiuen Tsiang (A.D. 529). Vol. 2, pp. 146 – 147.*

เป็นอย่างยิ่ง⁸⁴ ในบรรดารูปแบบของโบราณวัตถุที่ได้มีการจัดทำขึ้นเพื่อการอุทิศถวายเนื่องในพุทธศาสนาหลายรูปแบบนั้น รูปแบบที่มีความโดดเด่นมากที่สุดและเป็นรูปแบบเพียงรูปแบบเดียวที่ปรากฏให้มองเห็นได้ในทันทีทันใดในปัจจุบันนี้ที่โพธิคยา คือ สถูปจำลอง⁸⁵

ในระหว่างที่คันทิงแฮม (Alexander Cunningham) ดำเนินการขุดค้นทางโบราณคดีที่วัดมหาโพธิในศตวรรษที่ผ่านมา ท่านได้ค้นพบโบราณวัตถุที่สร้างขึ้นเพื่อการอุทิศถวายเนื่องในพุทธศาสนาอีกหลายอย่าง ดังที่ได้พรรณนาถึงการค้นพบสิ่งเหล่านั้นไว้บางตอนดังนี้

ในบรรดาโบราณวัตถุขนาดเล็กที่เป็นเครื่องอุทิศถวายที่ได้มีการค้นพบจำนวนหลายพันชิ้นนั้น ประกอบด้วยโบราณวัตถุที่สร้างขึ้นในทราวตรของสถูปขนาดเล็กที่ทำด้วยดินเหนียวหลายร้อยองค์ สถูปเหล่านี้มีทั้งที่เผาไฟแล้วและไม่ได้เผาไฟ ... สถูปจำลองขนาดเล็กเหล่านี้มีเป็นจำนวนมาก บางทีอาจจะหลายร้อยองค์ที่ได้มีการค้นพบภายในบรรดาสถูปที่มีขนาดใหญ่กว่า สถูปเหล่านี้มีการบรรจุแผ่นดินเหนียวขนาดเล็กที่มีการกดประทับลัทธิธรรมหรือจารึกลัทธิธรรมไว้ภายใน⁸⁶

ด้วยเหตุที่โบราณวัตถุเหล่านี้ทำขึ้นด้วยวัสดุที่ร่วนกรอบ ส่งผลให้โบราณวัตถุเหล่านี้ประสบความเสียหายไปอย่างมาก โดยความเสียหายนั้นเกิดจากการเสื่อมสลายไปตามกาลเวลา เนื่องจากได้มีการสร้างขึ้นด้วยเวลาที่ยาวนานมากแล้ว แต่แหล่งโบราณคดีที่เนื่องในพุทธศาสนาทุกแหล่งได้พิสูจน์ให้เห็นว่า โบราณวัตถุประเภทนี้เป็นสิ่งที่ได้รับความนิยมอย่างแพร่หลายเป็นพิเศษมาด้วยระยะเวลาที่ยาวนาน จากตัวอย่างที่ยังคงหลงเหลืออยู่และใช้ศึกษาได้ในขณะนี้จำนวนไม่น้อยสามารถที่จะกล่าวได้ว่า โบราณวัตถุเหล่านี้มีอยู่สองประเภท คือ ประเภทแรก ได้แก่ แผ่นดินเหนียวรูปกลมแบนที่มีการกดประทับไว้ด้วยลัทธิธรรมหรือจารึกลัทธิธรรม และประเภทที่สอง

⁸⁴ Simon D. Lawson, "Votive objects from Bodhgaya", in *Bodhgaya the site of enlightenment*, pp. 64 - 65.

⁸⁵ Mireille Benisti, *Contribution a l'etude du stupa bouddhique indien : Les stupas mineurs de Bodh - Gaya et Ratnagiri. Tome 2* (Paris : 1981), pp. 13-89.

⁸⁶ Alexander Cunningham, *Mahabodhi or the great temple under the Bodhi Tree at Buddha - Gaya* (London : 1892), pp. 46-47.

ได้แก่ สถูปจำลองขนาดเล็กทำด้วยดินเหนียวที่มีการบรรจุแผ่นดินเหนียวรูปกลมแบนที่มีการกดประทับลัทธิธรรมไว้ภายใน⁸⁷

ลัทธิธรรมหรือคาถาดังกล่าวนั้นจะได้รับการแกะสลักอย่างประณีตบรรจงลงบนตราประทับชิ้นหนึ่ง แล้วนำตราประทับดังกล่าวไปกดประทับลงบนแผ่นดินเหนียวรูปกลมแบนที่เตรียมไว้ โดยได้มีการค้นพบตัวอย่างแต่เพียงเล็กน้อยเท่านั้นที่ปรากฏว่า ได้มีการกดประทับคาถาดังกล่าวบนแผ่นครั้งที่ทำเป็นรูปกลมแบนเช่นเดียวกัน⁸⁸ จารึกหรือแผ่นดินเหนียวที่เกิดจากผลของการกดประทับคาถาดังกล่าวได้มีการนำไปใช้สอยด้วยวิธีหนึ่งวิธีใดในสองวิธีนี้ คือ การนำไปบรรจุเข้าไปในสถูปจำลอง หรือการนำไปใช้ในฐานะของโบราณวัตถุอย่างหนึ่งที่มีการสร้างขึ้นสำหรับการอุทิศถวายเนื่องในพุทธศาสนา โดยลัทธิอันถูกต้องชอบธรรมของแผ่นจารึกนั่นเอง โดยไม่ต้องนำไปผนวกลงในวัตถุอื่นใดอีกแล้ว ซึ่งในการใช้สอยด้วยวิธีที่สองนี้ บางทีอาจจะมีการประกบเข้ากับแผ่นจารึกอีกแผ่นหนึ่ง โดยการประกบให้หันด้านหน้าเข้าหากัน หรืออาจจะไม่ได้ประกบ แต่ปล่อยทิ้งไว้เป็นแผ่น ๆ ภายหลังจากได้รับการกดประทับเรียบร้อยแล้ว แล้วนำไปฝังแดดให้แห้ง จากรูปแบบของตัวอักษรที่ปรากฏอยู่บนจารึกคาถาเหล่านี้ สามารถที่จะใช้เป็นเครื่องมือในการกำหนดอายุของจารึกคาถาเหล่านี้ได้ แต่การกำหนดอายุดังกล่าวนี้ก็เพียงแค่เพียงแค่การกำหนดอายุอย่างคร่าว ๆ หรือโดยประมาณอย่างหนึ่งเท่านั้น อันเนื่องมาจากว่าตราประทับที่ใช้เป็นแม่แบบหรือแม่พิมพ์สำหรับการกดประทับคาถาชิ้นหนึ่ง ๆ อาจจะมีการใช้สอยอย่างต่อเนื่องกันมาด้วยระยะเวลาอันยาวนาน หรืออาจจะมีการจำลองหรือคัดลอกรูปแบบของคาถาเหล่านี้จากอักษรแบบหนึ่งแบบใดที่เป็นแบบอันเก่าแก่กว่ามาอย่างประณีตบรรจงเป็นพิเศษขึ้นมาใช้ในระยะเวลาหลังลงมา ในฐานะของสิ่งที่มีการเคารพนับถือในความขลังและศักดิ์สิทธิ์เป็นพิเศษ เนื่องจากเป็นวัตถุที่ได้มีการสร้างขึ้นเนื่องในศาสนา⁸⁹

ในเจดีย์สถานหรือถ้ำที่เป็นศาสนสถานในพุทธศาสนาลัทธิมหายานหลายแห่งในมณฑลอะลูของรัฐตามพรลิงค์ ได้มีการค้นพบสถูปจำลองที่ทำด้วยดินดิบหรือดินเผาที่มีรูปแบบศิลปะ

⁸⁷ Ibid.

⁸⁸ See H. Oldenberg and T.W. Rhys Davids, trans., *Vinayapitaka, Mahavagga, Sacred Books of the East. Vol. XII* (Oxford : 1881), p. 146.

See Simon D. Lawson, *A catalogue of Indian Buddhist clay sealings in British Museums* (Ph.D. Dissertation, Oxford : University of Oxford , 1982), pp. 511-566.

⁸⁹ Simon D. Lawson, "Votive objects from Bodhgaya", in *Bodhgaya the site of enlightenment*, pp. 70-71.

คล้ายคลึงกันกับศิลปะอินเดีย⁹⁰ เป็นจำนวนมาก โดยสลูปลเหล่านี้มักจะค้นพบร่วมกันกับพระพิมพ์ในรูปแบบต่าง ๆ สลูปลจำลองเหล่านี้มักจะเป็นสลูปลที่มีขนาดเล็ก มีเส้นผ่าศูนย์กลางราว 5.00 – 6.00 เซนติเมตร สูงราว 6.00 เซนติเมตร เป็นสลูปลที่มีส่วนฐานเป็นรูปวงกลม เหนือส่วนฐานขึ้นไปเป็นองค์สลูปลหรืออัฐะทรงกลมหรือทรงระฆังคว่ำ คล้ายคลึงกันกับสลูปลจำลองที่ค้นพบจากโพธิคยา ที่มีอายุอยู่ในราวพุทธศตวรรษที่ 14-15 ทำด้วยดินเผา มีขนาดสูง 8.00 เซนติเมตร ปัจจุบันจัดแสดง ณ บริติชมิวเซียม (British Museum) กรุงลอนดอน ประเทศอังกฤษ⁹¹ นอกจากนี้ยังปรากฏว่าสลูปลจำลองที่มีการค้นพบในรัฐตามพรลิงค์บางองค์ที่บริเวณขอบระฆังมีสลูปลเล็ก ๆ ประดับไปโดยรอบ และสลูปลบางองค์ภายใต้ส่วนฐานของสลูปลมีการกดประทับไว้ด้วยคาถาที่มีข้อความอย่างเดียวกันกับที่ปรากฏในจารึกคาถาหรือจารึกหลักธรรมที่ค้นพบในสลูปลจำลองที่มีการค้นพบที่โพธิคยา⁹² โดยจารึกดังกล่าวนี้มักจะเรียกกันโดยทั่วไปในประเทศไทยว่าคาถา “เย ธรรมาฯ” โดยคาถาดังกล่าวที่ค้นพบบนสลูปลที่ค้นพบในรัฐตามพรลิงค์ที่กล่าวมาสลักไว้ด้วยอักษรเทวนาครีภาษาสันสกฤต มีอายุอยู่ในราวพุทธศตวรรษที่ 13-14 เจดีย์สถานที่สำคัญที่มีการค้นพบสลูปลจำลองประเภทนี้มีอยู่หลายแห่ง อาทิ ถ้าเขารวม ตำบลพรุพี อำเภอบ้านนาสาร จังหวัดสุราษฎร์ธานี เป็นต้น⁹³

ประเภทที่สาม ได้แก่ พระพิมพ์ ในขณะที่คันทิงแฮมได้ดำเนินการขุดค้นทางโบราณคดีที่โพธิคยาในศตวรรษที่ผ่านมา คันทิงแฮมได้รายงานไว้เช่นเดียวกันว่าได้มีการค้นพบแผ่นดินเหนียวรูปกลมแบนที่มีการกดประทับไว้ด้วยภาพของพระพุทธรูปเจ้าหรือเทพอื่น ๆ ในพุทธศาสนาที่เรียกกันโดยทั่วไปว่า “พระพิมพ์” ซึ่งเป็นโบราณวัตถุอีกประเภทหนึ่งที่ได้มีการสร้างขึ้นเพื่อการอุทิศถวายในพุทธศาสนาเป็นจำนวนมาก โบราณวัตถุประเภทที่มีลักษณะเหมือนกันกับแผ่นดินเหนียวรูปกลมแบนที่มีการกดประทับไว้ด้วยหลักธรรมหรือคาถาที่กล่าวมา คือ พระพิมพ์เหล่านี้

⁹⁰ See B. Bhattacharyya, *The Indian Buddhist iconography* (Calcutta : Firma K.L. Mukhopadhyay, 1958), p. 48.

See D. Mitra, *Bronzes from Achutraipur, Orissa* (Delhi : Agam Kala Prakashan, 1978), Figs. 122-140.

See D. Seckel, *The art of Buddhism* (London : 1964), Pl. 6.

⁹¹ Simon D. Lawson, “Votive objects from Bodhgaya”, in *Bodhgaya the site of enlightenment*, Fig. 8, p. 68.

⁹² Ibid., Figs. 10-11, p. 69.

⁹³ ปรีชา นุ่นสุข, รายงานการวิจัย เรื่อง การศึกษาวิจัยแหล่งโบราณคดีในภาคใต้ของประเทศไทย, หน้า 392 - 395.

ไม่ได้เป็น “ตราประทับ” แต่เป็นแผ่นดินเหนียวที่ใช้สำหรับให้แม่พิมพ์หรือตราประทับกดประทับลงไป หรือหากจะกล่าวอีกอย่างหนึ่งก็อาจจะกล่าวได้ว่า พระพิมพ์เป็นโบราณวัตถุที่มีการทำขึ้นโดยอาศัยตราประทับหรือแม่พิมพ์ขึ้นหนึ่ง เป็นโบราณวัตถุที่ทำด้วยดินเหนียวที่เผาไฟหรือฝังแดดให้แห้ง พระพิมพ์เป็นโบราณวัตถุที่เหมือนกันกับสลูปล้ำลองที่ทำด้วยดินเหนียวและแผ่นดินเหนียวรูปกลมแบนที่มีการกดประทับไว้ด้วยจารึกหลักธรรมหรือคาถาเหล่านั้น คือ เป็นโบราณวัตถุที่ได้มีการค้นพบในแหล่งโบราณคดีที่เนื่องในพุทธศาสนาหลายแห่ง พระพิมพ์เหล่านี้เมื่อพบเห็นเป็นครั้งแรกอาจจะปรากฏความรู้สึกราวกับว่ามีการสร้างขึ้นโดยอาศัยเครื่องจักรหรือทำขึ้นโดยไม่ต้องใช้ความคิดและทำซ้ำ ๆ กัน แต่ในข้อเท็จจริงพระพิมพ์เหล่านี้ได้เกิดมาจากการสร้างสรรค์ขึ้นในรูปแบบต่าง ๆ ที่มีความแตกต่างกันอย่างมากมาย รวมทั้งมักจะมีการสร้างขึ้นโดยการจำเพาะเจาะจงสำหรับสถานที่แห่งหนึ่งแห่งใดหรือเทวดาองค์หนึ่งองค์ใดเป็นการเฉพาะเป็นพิเศษด้วยพระพิมพ์จากโพธิคยาเป็นจำนวนมากได้แสดงภาพของพระพุทธเจ้าประทับนั่งภายใต้ต้นพระศรีมหาโพธิ์และทรงเรียกร่องให้พื้นแผ่นดินเป็นประจักษ์พยาน โดย “คาถาของพระพุทธศาสนา” ที่กล่าวนั้นไม่เคยสูญหายไปจากพระพิมพ์เหล่านี้เลย บนพระพิมพ์บางชิ้นได้ปรากฏคาถานั้นอยู่ภายใต้บัลลังก์ของพระพุทธเจ้า พระพิมพ์บางชิ้นได้แสดงภาพของพระพุทธเจ้าประทับอยู่ตรงกลางโดยรอบพระองค์มีภาพของสลูปล้ำล้อมอยู่หลายองค์ ด้านล่างของพระพุทธองค์มีคาถานั้นปรากฏอยู่ พระพิมพ์บางชิ้นได้แสดงภาพของพระพุทธเจ้า “กำลังทรงหมุนวงล้อแห่งพระธรรม” ในสวนกวางที่สารนาถ ภาพของกวางสองตัวและภาพของวงล้อหรือธรรมจักรได้ปรากฏอยู่ภายใต้พระบาทของพระพุทธเจ้า ซึ่งเป็นภาพที่เหมือนกันกับที่ปรากฏขึ้นในประติมากรรมขนาดใหญ่ของรูปแบบเดียวกันนี้ ถึงแม้ว่าฉากของภาพเหตุการณ์ในพระชนมชีพของพระพุทธเจ้าทั้งสองฉากหรือสองเหตุการณ์ที่จะเป็นภาพเหตุการณ์ที่ได้ปรากฏความนิยมชมชอบเป็นพิเศษที่โพธิคยาก็ตาม แต่ก็ได้ปรากฏว่าเนื้อหาสาระของภาพเหตุการณ์อื่น ๆ ได้รับการกดประทับไว้ในพระพิมพ์เหล่านี้เช่นกัน โดยได้ปรากฏตัวอย่างของพระพิมพ์เป็นจำนวนมากที่กดประทับด้วยภาพของมาริจิ ซึ่งทรงเป็นเทพของพุทธศาสนาที่ได้มีการค้นพบภาพสลักบนสลูปล้ำลองด้วยเช่นกัน⁹⁴

ในขณะที่ลัทธิมหายานปรากฏในรัฐตามพรลิงค์ได้มีการค้นพบพระพิมพ์เป็นจำนวนมากโดยมักจะเป็นพระพิมพ์ที่ทำด้วยดินดิบและค้นพบในเจดีย์สถานหรือถ้ำที่ใช้เป็นศาสนสถานในพุทธศาสนา พระพิมพ์เหล่านี้ส่วนใหญ่แสดงภาพของพระพุทธเจ้า พระโพธิสัตว์ และเทพีตาม

⁹⁴ Simon D. Lawson , “Votive objects from Bodhgaya” , in *Bodhgaya the site of enlightenment*, Figs. 12-13 and p. 71.

ระบบความเชื่อของลัทธิมหายาน พระพิมพ์เหล่านี้สามารถที่จะจำแนกออกได้อย่างกว้าง ๆ เป็น 22 แบบ คือ

1) พระพิมพ์ภาพพระพุทธเจ้าทรงแสดงธรรมหรือพระพุทธเจ้าประทับนั่งห้อยพระบาท มีทั้งรูปสี่เหลี่ยมยอดโค้งมน รูปสี่เหลี่ยม และรูปทรงอื่น ๆ อีกหลายรูปทรง เป็นพระพิมพ์แบบที่ค้นพบอย่างกว้างขวางบนคาบสมุทรแห่งนี้ การวางภาพมีสองระดับ คือ ตอนบนแสดงภาพพระพุทธรูปสามองค์ประทับนั่งสมาธิ ส่วนด้านล่างแสดงภาพพระพุทธเจ้าประทับนั่งห้อยพระบาทภายใต้ต้นไม้ พระหัตถ์ขวาทรงแสดงปางประทานธรรม ทั้งสองข้างของพระพุทธเจ้ามีพระโพธิสัตว์ประทับยืนแบบตรีภังค์อยู่ข้างละองค์ เป็นภาพที่คงจะมีเจตนาที่จะแสดงภาพพระพุทธรูปองค์แสดงสังฆธรรมแก่พระพุทธเจ้าองค์อื่น ๆ และพระโพธิสัตว์ ตามระบบความเชื่อของลัทธิมหายาน ตามที่ปรากฏในคัมภีร์สังฆธรรมปุณจริกสูตรว่า พระพุทธรูปองค์ได้ประทานคำสั่งสอนบนยอดเขาคิชฌกูฏหรือยอดเขาแรง โกลีกรุงราชคฤห์ โดยมีพระโพธิสัตว์มาเฝ้าถึงแปดหมื่นองค์ โดยมีพระโพธิสัตว์มัญชุศรีและพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรรวมอยู่ด้วย⁹⁵ หลังจากที่พระพุทธองค์ประทานธรรมแล้วได้เสด็จเข้าสู่สมาธิ ได้ปรากฏรัศมีของแสงกระจายออกมาจากอุณาโลมไปยังพุทธเกษตรต่าง ๆ หนึ่งหมื่นแปดพันแห่ง⁹⁶ นอกจากนี้คัมภีร์ดังกล่าวยังกล่าวด้วยว่า พระพุทธเจ้าศากยमुณีได้ทรงประกาศว่า พระองค์เองทรงเป็นพระพุทธเจ้าองค์เดียวกันกับพระอมตะพุทธเจ้าที่ได้ทรงตรัสรู้มาแล้วในอดีตอันไม่มีที่สิ้นสุด และทรงดำรงอยู่เพื่อจะทรงสั่งสอนพระธรรมบนเขาคิชฌกูฏจนชั่วกาลปาวสาน โดยคัมภีร์ดังกล่าวได้กล่าวว่า คำสั่งสอนในสมัยแรกของพระพุทธองค์ได้นำไปสู่การตรัสรู้ โดยการปฏิบัติตามวัตรปฏิบัติ สิ่งมีชีวิตทุกรูปแบบ ไม่ว่าจะเป็พระพุทธเจ้า มนุษย์ หรือสัตว์ ก็สามารถที่จะบรรลุนิพพานได้ โดยการปฏิบัติตามคำสั่งสอนในสังฆธรรมปุณจริกสูตร โดยเขาเหล่านั้นมีธาตุของความเป็นพุทธะที่สามารถจะบรรลุนิพพานได้อยู่ทุกคน เนื่องจากนิพพานนี้ไม่ได้เป็นเพียงการหลุดพ้นจากความทุกข์เท่านั้น แต่ยังหมายถึงความรู้แจ้งอันเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันกับพระพุทธเจ้าทั้งปวงอีกด้วย รวมทั้งคัมภีร์นี้ได้สรรเสริญถึงผลบุญของการสั่งสอนและการได้สดับพระสูตรนี้ รวมไปถึงความศรัทธาที่มีต่อพระสูตรนี้ สำหรับพระพิมพ์แบบที่กล่าวนี้และพระพิมพ์แบบที่คล้ายคลึงกันนี้ ได้มีผู้ตีความหมายไว้ว่าเป็นภาพแสดงตอนปาฏิหาริย์ที่เมืองสาวัดดี⁹⁷ ตามคัมภีร์ในภาษาสันสกฤตชื่อทิวาวทาน โดยคัมภีร์นั้นได้กล่าวว่า พระพุทธรูปองค์ได้เสด็จพระ

⁹⁵ H. Kern , trans., *The Saddharma – Pundarika or Lotus of the True Law* (Oxford : Clarendon Press, 1884), pp. 3-8.

⁹⁶ Ibid.

⁹⁷ George Coedes, "Siamese votive tablets," *Journal of the Siam Society* XX (1926) : 150-187.

ราชดำเนินอยู่ในอากาศ มีเปลวไฟปรากฏทางตอนบนของพระวรกาย และมีน้ำตกลงมาจากตอนล่าง พญานาคสององค์ คือ นันทะและอุปนันทะ ได้ถวายดอกบัว ซึ่งพระพุทธรองค์เสด็จขึ้นไปประทับและทรงทำสมาธิ โดยมีพระอินทร์และพระพรหมประทับเฝ้าอยู่ด้วย จากการเสด็จเข้าสู่สมาธิ จึงได้บังเกิดพระพุทธรเจ้าเป็นจำนวนมาก บางองค์ประทับนั่งบนดอกบัว บางองค์ลอยอยู่ในอากาศ โดยทรงแสดงปางต่าง ๆ ที่มีความแตกต่างกัน ถ้าหากว่าพระพิมพ์แบบนี้หรือแบบอื่น ๆ ที่คล้ายคลึงกันนี้แสดงความหมายของเหตุการณ์ตอนมหาปาฏิหาริย์ที่เมืองสาวัตถีแล้ว พระพุทธรูปที่อยู่ในระดับตอนบนทั้งสามองค์ควรจะแสดงปางต่าง ๆ ที่มีความแตกต่างกัน

จากลักษณะทางประติมาณวิทยาของพระพิมพ์ที่มีรูปพระพุทธรเจ้าประทับนั่งห้อยพระบาทเคียงข้างด้วยพระโพธิสัตว์สององค์นี้ แสดงให้เห็นว่าพระพุทธรองค์กำลังประทานธรรมแก่พระโพธิสัตว์ ตามที่ได้มีการกล่าวไว้ในสังฆกรรมปุลนทริกสูตร ในเจดีย์สถานหรือถ้ำเขาอกทะลุ อำเภอเมือง จังหวัดพัทลุง ได้มีการค้นพบพระพิมพ์ดินเผาในรูปแบบดังกล่าว คือ ภาพของพระพุทธรองค์ประทับนั่งห้อยพระบาท ปางทรงแสดงธรรมอยู่บนบัลลังก์ตรงกลางของภาพ โดยประทับอยู่ได้ต้นไม้และแวดล้อมด้วยพระโพธิสัตว์และสรรพสัตว์ในโลกทั้งสาม เหนือขึ้นไปมีพระพุทธรูปประทับนั่งปางสมาธิปรากฏอยู่ โดยมีลักษณะพื้นฐานคล้ายคลึงกันกับภาพสลักที่ด้านหน้าของเจดีย์สถานหรือถ้ำการ์ลี (Karli) และเจดีย์สถานหรือถ้ำหมายเลข 90 ที่กัณเหรี (Kanheri) ในประเทศอินเดีย โดยเจดีย์สถานทั้งสองแห่งนี้สร้างขึ้นในลัทธิมหายาน มีอายุอยู่ในราวกลางพุทธศตวรรษที่ 11 ถึงกลางพุทธศตวรรษที่ 12⁹⁸ โดยในเจดีย์สถานทั้งสองแห่งได้ปรากฏภาพของพญานาคที่โผล่จากใต้สมุทร เพื่อรองรับเสาที่เป็นแกนหรือศูนย์กลางของโลกและมีดอกบัวอยู่เบื้องบน รองรับพระพุทธรูปบัลลังก์ที่ตั้งอยู่ในกึ่งกลางอากาศ แวดล้อมด้วยพระโพธิสัตว์ที่เสด็จลงมาจากสวรรค์เช่นเดียวกัน เหนือต้นไม้มีพระพุทธรเจ้าอีกองค์หนึ่งประทับอยู่ อันอาจจะหมายถึงพระอมตะพุทธรเจ้า ซึ่งทรงเป็นพระผู้ประทับอยู่เป็นชั่วนิจนิรันดร์ พระพิมพ์ในรูปแบบนี้หรือรูปแบบที่คล้ายคลึงกันนี้ได้มีการค้นพบในเจดีย์สถานหลายแห่งในคาบสมุทรไทยและได้รับการกำหนดให้มีอายุอยู่ในราวพุทธศตวรรษที่ 13 เจดีย์สถานที่สำคัญ ได้แก่ ถ้ำเขาชนาน้ำ อำเภอเมือง จังหวัดกระบี่ ถ้ำเขาอกทะลุ อำเภอเมือง จังหวัดพัทลุง และถ้ำเขาชุมทอง อำเภออ่อนพิบูลย์ จังหวัดนครศรีธรรมราช

2) พระพิมพ์ภาพพระพุทธรเจ้าปางสมาธิ เป็นพระพิมพ์รูปสี่เหลี่ยม แสดงภาพพระพุทธรเจ้าศากยมุนีประทับนั่ง ดินเผา อายุราวครึ่งหลังของพุทธศตวรรษที่ 13 พระพุทธรองค์ประทับนั่ง

⁹⁸ See Sheila L. Weiner, *Ajanta : Its place in Buddhist art* (Berkeley : University of California Press, 1977), Pls. 59,100 and 101.

ขัดสมาธิราบ ทรงแสดงปางสมาธิ ด้านข้างของพระองค์มีสถูปข้างละองค์ เป็นสถูปทรงสูง ตรงกึ่งกลางของสถูปเป็นทรงหม้อน้ำ ถัดขึ้นไปเป็นฉัตรซ้อนกันหลายชั้น ถัดออกไปจากสถูปมีพระโพธิสัตว์ประทับยืนแบบตรีภักก์ทั้งสองด้าน ด้านละองค์ ด้านบนแสดงภาพดอกบัวบานขึ้นรองรับสถูป ขนาบข้างด้วยพระพุทธรูปเจ้าประทับนั่งปางสมาธิปีทมาสน์ข้างละสององค์⁹⁹

3) พระพิมพ์ภาพพระพุทธรูปปางมารวิชัย เป็นพระพิมพ์รูปวงกลม แสดงภาพพระพุทธรูปเจ้าศากยมุนีประทับนั่งขัดสมาธิราบ ทรงแสดงปางมารวิชัย มีอายุราวครึ่งแรกของพุทธศตวรรษที่ 13 พระองค์ประทับนั่งบนบัลลังก์ในวิมาน ทั้งสองด้านมีพระโพธิสัตว์ประทับอยู่ข้างละองค์ โดยพระโพธิสัตว์ประทับในวิมานหลังพระองค์ ทางด้านขวาสุดของวิมานมีธรรมจักรประดิษฐานบนเสารูปสี่เหลี่ยม ส่วนด้านซ้ายสุดของวิมานมีสถูปองค์หนึ่ง ด้านล่างมีภาพสรรพสัตว์ทั้งหลายที่ยังเวียนว่ายในสังสารวัฏ มีจารึกปรากฏอยู่ทางด้านล่างของวิมาน คือ จารึกกาถา “เย ธมมาฯ” ที่สลักด้วยอักษรเทวนาครี ภาษาสันสกฤต¹⁰⁰

4) พระพิมพ์ภาพพระพุทธรูปปางนาคปรก เป็นพระพิมพ์รูปสี่เหลี่ยม แสดงภาพพระพุทธรูปเจ้าศากยมุนีประทับนั่งปางสมาธิ มีนาคเจ็ดเศียรแผ่พังพานเหนือพระเศียร ขนาบด้วยพระโพธิสัตว์ข้างละองค์ พระโพธิสัตว์ประทับยืนแบบตรีภักก์ ตอนบนเป็นภาพพระพุทธรูปเจ้าประทับนั่งปางสมาธิจำนวนสามองค์ มีอายุอยู่ในราวครึ่งแรกของพุทธศตวรรษที่ 13¹⁰¹

5) พระพิมพ์ภาพพระพุทธรูปปางแสดงธรรม เป็นพระพิมพ์รูปกลม แสดงภาพพระพุทธรูปเจ้าศากยมุนีประทับนั่งขัดสมาธิเพชร พระหัตถ์ขวาทรงแสดงปางแสดงธรรม พระหัตถ์ซ้ายทรงวางบนพระเพลา ขนาบด้วยพระโพธิสัตว์ที่อยู่ในท่าอัญชลิมุทรา ทำด้วยดินดิบ มีอายุอยู่ในราวครึ่งแรกของพุทธศตวรรษที่ 15¹⁰²

6) พระพิมพ์ภาพพระพุทธรูปปางแสดงธรรม เป็นพระพิมพ์รูปโค้งมน แสดงภาพพระพุทธรูปเจ้าศากยมุนีประทับนั่งขัดสมาธิเพชร พระหัตถ์ขวาทรงแสดงปางแสดงธรรม พระเศียรมีพระรัศมี มีพระโพธิสัตว์ขนาบสองข้าง ที่กรอบของพระพิมพ์มีจารึกปรากฏอยู่ ทำด้วยดินดิบ จารึก

⁹⁹ ปรีชา นุ่นสุข, รายงานการวิจัย เรื่อง การศึกษาวิจัยแหล่งโบราณคดีในภาคใต้ของประเทศไทย, หน้า 335.

¹⁰⁰ เรื่องเดียวกัน, หน้า 380.

¹⁰¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 382.

¹⁰² เรื่องเดียวกัน.

สลักด้วยอักษรเทวนาครี ภาษาสันสกฤต มีเนื้อหาเกี่ยวกับคาถา “เย ธรรมาฯ” มีอายุอยู่ในราวครึ่งแรกของพุทธศตวรรษที่ 14 ¹⁰³

7) พระพิมพ์ภาพพระพุทธเจ้าไวโรจนะ เป็นพระพิมพ์รูปไข่ แสดงภาพของพระพุทธเจ้าไวโรจนะประทับนั่งขัดสมาธิเพชรบนปีพมาสน์ พระหัตถ์ทั้งสองทรงแสดงปางปฐมเทศนา มีพระรัศมี มีประภามณฑลล้อมรอบพระองค์ ทำด้วยดินเผา มีอายุอยู่ในราวครึ่งแรกของพุทธศตวรรษที่ 14 ¹⁰⁴

8) พระพิมพ์ภาพพระพุทธเจ้าอมิตาภะ เป็นพระพิมพ์รูปกลม แสดงภาพของพระพุทธเจ้าอมิตาภะประทับนั่งขัดสมาธิเพชรบนปีพมาสน์ ทรงแสดงปางสมาธิ ทางด้านขวามีพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรประทับยืน และด้านซ้ายมีพระโพธิสัตว์มหาสถามปราปตะประทับยืน พระโพธิสัตว์ทั้งสององค์ประทับยืนในท่าตรีภังค์บนปีพมาสน์ ด้านล่างของพระพุทธเจ้าอมิตาภะมีรูปก้านบัว และมีจารึกคาถา “เย ธรรมาฯ” ที่สลักด้วยอักษรเทวนาครี ภาษาสันสกฤตสลักอยู่โดยรอบเส้นรอบวงของพระพิมพ์ชิ้นนี้ มีอายุอยู่ในราวครึ่งแรกของพุทธศตวรรษที่ 13 ¹⁰⁵

9) พระพิมพ์ภาพอัญญามหาโพธิสัตว์หรือพระโพธิสัตว์แปดองค์ เป็นพระพิมพ์รูปวงรี ยอดแหลม มีอายุอยู่ในราวครึ่งแรกของพุทธศตวรรษที่ 14 แสดงภาพของพระพุทธเจ้าไวโรจนะประทับนั่งขัดสมาธิเพชรบนบัลลังก์ที่มีขอบนอกประดับด้วยลายลูกประคำ รองรับด้วยดอกบัว ขนาบข้างด้วยสลูปลูกทั้งสองข้าง พระหัตถ์ทั้งสองทรงแสดงปางประทานปฐมเทศนา รอบพระองค์รายล้อมด้วยพระโพธิสัตว์จำนวนแปดองค์ พระโพธิสัตว์แต่ละองค์ประทับนั่งบนปีพมาสน์และทรงแสดงท่าด้วยพระหัตถ์ในท่าต่าง ๆ กัน โดยมีสิริจักรโดยรอบพระเศียรทุกองค์ โดยพระโพธิสัตว์แปดองค์ทรงเป็นสัญลักษณ์ของทิศทั้งแปด ส่วนพระพุทธเจ้ามหาไวโรจนะเป็นสัญลักษณ์ของดวงอาทิตย์ ซึ่งในคัมภีร์มหาไวโรจนะสูตรกล่าวว่า พระองค์ทรงเป็นผู้ประกาศธรรมแก่พระโพธิสัตว์ทั้งปวง พระโพธิสัตว์ทั้งแปดองค์ ได้แก่ พระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร พระโพธิสัตว์อากาศรรภ พระโพธิสัตว์วัชรปาณี พระโพธิสัตว์กสิคิครรภ พระโพธิสัตว์สรรวนีวรณวิศกัมภิน พระโพธิสัตว์ไมเตรญะ พระโพธิสัตว์สมันตภัทร และพระโพธิสัตว์มัญชุศรี ซึ่งเมื่อรวมกับพระพุทธเจ้ามหาไวโรจนะแล้วก็เป็นสัญลักษณ์ของจักรวาล ¹⁰⁶ (ภาพที่ 20)

¹⁰³ เรื่องเดียวกัน.

¹⁰⁴ เรื่องเดียวกัน.

¹⁰⁵ เรื่องเดียวกัน , หน้า 379.

¹⁰⁶ เรื่องเดียวกัน , หน้า 329.

10) พระพิมพ์ภาพพระโพธิสัตว์ห้าองค์ (ชำรุด) เป็นพระพิมพ์รูปสี่เหลี่ยม มีอายุอยู่ในราวครั้งแรกของพุทธศตวรรษที่ 13 พระพิมพ์ชิ้นนี้ชำรุดหักหายไปไม่น้อย เท่าที่ยังคงหลงเหลืออยู่เป็นภาพพระโพธิสัตว์ห้าองค์ทรงประทับยืนอยู่ทางด้านซ้ายของบัลลังก์ ทุกองค์ประทับยืนทำตริภังค์ ทรงยกพระหัตถ์ขวาขึ้นระดับพระอุระ พระหัตถ์ซ้ายทรงเท่าที่พระโสณีส่วนตอนบนของภาพแสดงภาพหมู่เทวดาหรือเทพชุมนุม¹⁰⁷

11) พระพิมพ์ภาพพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรสองกร ประทับนั่งในท่ามหาราชลีลา เป็นพระพิมพ์รูปกลมยอดแหลม อายุราวพุทธศตวรรษที่ 14 แสดงภาพพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรสองกร พระองค์ทรงมีพระวรกายสมส่วน ที่พระเศียรมีประภามณฑลล้อมรอบ ประทับนั่งบนปีทมာสน์ในท่ามหาราชลีลา (ท่านั่งจำลองแบบพระราชา โดยทรงยกขาข้างหนึ่งขึ้น และขาอยู่ในลักษณะที่เข้า ส่วนขาอีกข้างหนึ่งพับราบอยู่กับพื้น) พระหัตถ์ขวาทรงทอดไว้บนพระชานุที่ยกสูงขึ้น โดยพระหัตถ์นี้ทรงแสดงปางประทานพร พระหัตถ์ซ้ายทรงเหยียดยันกับปีทมာสน์และทรงถือดอกบัว ทรงเกล้าพระเกศาเป็นรูปชฎามงกุฏ โดยมีพระพุทธรูปเจ้าอมิตาภะประดับอยู่ที่ด้านหน้าพระเกศา ทรงมีกรองศอเป็นเครื่องประดับ ทางเบื้องขวาของพระองค์มีสติรูป ทางด้านซ้ายของพระองค์มีดอกไม้ม¹⁰⁸

12) พระพิมพ์ภาพพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรสองกร ประทับนั่งในท่าลิตาสนะ เป็นพระพิมพ์รูปวงรียอดแหลม อายุราวครั้งแรกของพุทธศตวรรษที่ 14 แสดงภาพพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรสองกร พระองค์ทรงมีพระวรกายท้วม ประทับนั่งบนปีทมာสน์ในท่าลิตาสนะ พระหัตถ์ขวาแสดงปางประทานพร โดยทรงวางพระหัตถ์นี้ไว้ที่พระชานุขวา พระหัตถ์ซ้ายทรงวางไว้เบื้องหลังพระขงฆ์และทรงถือดอกบัวบาน ทรงเกล้าพระเกศาเป็นรูปชฎามงกุฏ มีพระพุทธรูปเจ้าอมิตาภะประดับอยู่ทางด้านหน้าพระเกศา ทรงมีกรองศอ ด้านขวาของพระองค์มีดอกไม้ม เบื้องหลังพระเศียรมีศิรจักร มีจารึกล้อมรอบพระวรกายสองแถว¹⁰⁹

13) พระพิมพ์ภาพพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรสองกร ประทับยืน เป็นพระพิมพ์รูปวงรียอดแหลม มีอายุราวครั้งแรกของพุทธศตวรรษที่ 14 แสดงภาพของพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรสองกร ประทับยืน โดยพระองค์ทรงมีพระวรกายค่อนข้างผอม ประทับยืนในท่าตริภังค์ พระหัตถ์ขวาทรงแสดงปางประทานพร พระหัตถ์ซ้ายทรงถือดอกบัวบาน ทรงพระภูษายาวกรอมข้อพระ

¹⁰⁷ เรื่องเดียวกัน , หน้า 380.

¹⁰⁸ เรื่องเดียวกัน , หน้า 329.

¹⁰⁹ เรื่องเดียวกัน , หน้า 393.

บาท คาคสายยัชโฌูปวีตเนียงพระวรกายทางพระอังสาขวา ทรงเกล้าพระเกศาเป็นรูปชฎามงกุฏ ทางเบื้องขวาของพระองค์มีสติรูป ทรงมีศิริจักรรอบพระเศียร ¹¹⁰

14) พระพิมพ์ภาพพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรสองกร ประทับยืนกระหนาบด้วยเทพี เป็นพระพิมพ์รูปวงรียอดแหลม มีอายุอยู่ในครั้งแรกของพุทธศตวรรษที่ 14 แสดงภาพของพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรสองกร ประทับยืน โดยพระองค์ทรงมีพระวรกายอวบอ้วน ประทับยืนในท่าตรีภังค์ พระหัตถ์ขวาทรงแสดงปางประทานพร พระหัตถ์ซ้ายทรงถือดอกบัวบานทรงคาคสายยัชโฌูปวีตเนียงพระวรกายทางพระอังสาขวา ทรงเกล้าพระเกศาเป็นรูปชฎามงกุฏ มีพระพุทธรเจ้าอมิตาภะประดับทางด้านหน้าพระเกศา ทรงกระหนาบด้วยเทพีสององค์ คือ ด้านขวาของพระองค์ ได้แก่ พระนางศยัมมิตารา ส่วนทางด้านซ้ายของพระองค์ ได้แก่ พระนางภคกุกุฎฐิ โดยพระนางภคกุกุฎฐินี้ทรงเป็นบริวารของพระโพธิสัตว์ไมเตรธนะ ¹¹¹

15) พระพิมพ์ภาพพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรสี่กร ประทับนั่ง เป็นพระพิมพ์รูปวงกลม ยอดแหลม มีอายุราวครั้งแรกของพุทธศตวรรษที่ 14 แสดงภาพพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรสี่กร โดยพระองค์ทรงมีพระวรกายสมส่วน ประทับนั่งขัดสมาธิเพชรบนปีทมามาสน์ พระหัตถ์ขวามือทรงถือพวงลูกประคำ พระหัตถ์ขวาล่างทรงแสดงปางประทานพร โดยทรงวางไว้ที่พระชานุ พระหัตถ์ซ้ายบนทรงถือหนังสือ พระหัตถ์ซ้ายล่างทรงถือดอกบัวบาน ด้านข้างของดอกบัวมีสิ่งของคล้ายวัชระ ทรงเกล้าพระเกศาเป็นรูปชฎามงกุฏ มีพระพุทธรเจ้าอมิตาภะประทับอยู่ทางด้านหน้าของพระเศียร ด้านหลังพระเศียรมีประภามณฑลที่มีฉัตรอยู่ด้านบน ทรงมีกรรองศอกและพาหุรัด ทรงมีสายยัชโฌูปวีตเนียงพระวรกายทางพระอังสาซ้าย ทางเบื้องขวาของพระองค์มีสติรูปและจารึกคาถา “เข ธรุมาฯ” ที่สลักด้วยอักษรเทวนาครีและภาษาสันสกฤต ¹¹²

16) พระพิมพ์ภาพพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรหกกร ประทับนั่ง เป็นพระพิมพ์รูปวงกลมยอดแหลม มีอายุราวครั้งแรกของพุทธศตวรรษที่ 14 แสดงภาพของพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรหกกร โดยพระองค์ทรงมีพระวรกายผอม ประทับนั่งขัดสมาธิเพชรบนปีทมามาสน์ พระหัตถ์ขวามือทรงถือลูกประคำ พระหัตถ์ขวาล่างน่าจะทรงถือดวงแก้ว พระหัตถ์ขวาล่างทรงแสดงปางประทานพร โดยทรงวางไว้ที่พระชานุ พระหัตถ์ซ้ายบนน่าจะทรงถือหนังสือ พระหัตถ์ซ้ายล่าง

¹¹⁰ เรื่องเดียวกัน , หน้า 330.

¹¹¹ เรื่องเดียวกัน.

¹¹² เรื่องเดียวกัน, หน้า 332.

ทรงทอดอยู่บนปีทมาสน์หลังพระชนม์และน่าจะทรงถือดอกบัว ทรงมีศิริจักรเบื้องหลังพระเศียร ล้อมรอบพระวรกายด้วยจารึกคาถา “เข ธรมาฯ” ที่สลักด้วยอักษรเทวนาครี ภาษาสันสกฤต¹¹³

17) พระพิมพ์ภาพพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรสิบสองกร ประทับยืน เป็นพระพิมพ์รูปกลมยอดแหลม มีอายุราวครึ่งแรกของพุทธศตวรรษที่ 14 แสดงภาพพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรสิบสองกร ประทับยืนบนปีทมาสน์ พร้อมด้วยบริวารสองตน คือ เปรตสุภูมิและหัยครีพอยู่เบื้องล่าง พระหัตถ์ขวาบางพระหัตถ์ทรงแสดงปางประทานอภัยและปางประทานพร ส่วนพระหัตถ์ซ้ายบางพระหัตถ์ทรงถือดอกบัวและหม้อน้ำ พระเศียรมีศิริจักรรองรับ ทรงเกล้าพระเกศาเป็นรูปขงามงกุฏ ด้านหน้าพระเศศามีพระพุทธรเจ้าอมิตาภะประทับอยู่¹¹⁴

18) พระพิมพ์ภาพนางปรัชญาปารมิตา เป็นพระพิมพ์รูปวงรียอดแหลม มีอายุอยู่ในราวพุทธศตวรรษที่ 15 แสดงภาพนางปรัชญาปารมิตาสีกร ประทับนั่งขัดสมาธิเพชรบนดอกบัว พระหัตถ์หน้าทั้งสองข้างทรงแสดงปางประทานธรรมหรือปางปฐมเทศนา โดยพระหัตถ์อยู่ในระดับพระอุระ ส่วนพระหัตถ์หลังทั้งสองข้างทรงเหยียดมาวางบนพระชานุทั้งสองข้าง ทางด้านขวาของพระนางเป็นภาพสลูปล ส่วนด้านซ้ายเป็นภาพดอกบัว พระนางทรงเป็นเทวีแห่งปัญญาอันลึกซึ้ง ซึ่งมีปางที่เป็นเอกลักษณ์เฉพาะของพระนาง คือ ปางปฐมเทศนา และมีสัญลักษณ์เป็นหนังสือวางอยู่บนดอกบัวสีน้ำเงินในระดับเดียวกันกับพระกรณช้าย ได้เคยมีการค้นพบแม่พิมพ์โลหะของพระพิมพ์ในลักษณะเดียวกันนี้ในเกาะชวา ประเทศอินโดนีเซีย¹¹⁵

19) พระพิมพ์ภาพสลูปล เป็นพระพิมพ์ที่มีภาพของสลูปลอยู่ตอนบนเพียงองค์เดียว ไม่มีภาพอื่นใดประกอบ ส่วนตอนล่างเป็นจารึกคาถา “เข ธรมาฯ” ที่สลักด้วยอักษรเทวนาครี ภาษาสันสกฤต มีอายุอยู่ในราวครึ่งแรกของพุทธศตวรรษที่ 14¹¹⁶ โดยพระพิมพ์ภาพสลูปลดังกล่าวนี้มีความคล้ายคลึงกันกับพระพิมพ์ภาพสลูปลหลายชิ้นที่มีการค้นพบที่มหาวิทยาลัยนาลันทา¹¹⁷

¹¹³ เรื่องเดียวกัน.

¹¹⁴ เรื่องเดียวกัน , หน้า 329.

¹¹⁵ Piriya Krairiksh, *Art in Peninsular Thailand prior to the fourteenth century A.D.*, pp. 170-171.

¹¹⁶ ปรีชา นุ่นสุข , รายงานการวิจัย เรื่อง การศึกษาวิจัยแหล่งโบราณคดีในภาคใต้ของประเทศไทย, หน้า 394.

¹¹⁷ See Hiranand Sastri , *Nalanda and its epigraphic material* (Delhi : Sri Satguru Pulications, 1942) , Pls. I (b) and II (a).

20) พระพิมพ์ภาพพระโพธิสัตว์เมตไตรย เป็นพระพิมพ์รูปวงกลมยอดแหลม มีอายุอยู่ในราวครึ่งแรกของพุทธศตวรรษที่ 14 แสดงภาพพระโพธิสัตว์เมตไตรย ประทับนั่งในท่าลลิตาสนะบนปีทมასน์ พระหัตถ์ขวาทรงแสดงปางประทานพร โดยพระหัตถ์อยู่ที่พระชานู พระหัตถ์ซ้ายทรงถือดอกนาคบุษปะ ทรงเกล้าพระเกศาเป็นรูปชฎามงกุฎ มีสнопซึ่งเป็นสัญลักษณ์ของพระองค์อยู่ทางด้านหน้าพระเกศา ทรงสวมกะบังหน้า ทรงมีกรองศอ มีจารึกสองแถวล้อมรอบพระองค์ โดยจารึกเรียงกันอยู่เป็นรูปโค้ง¹¹⁸

21) พระพิมพ์ภาพพระโพธิสัตว์มัญชุศรี เป็นพระพิมพ์รูปวงรียอดแหลม มีอายุอยู่ในราวครึ่งแรกของพุทธศตวรรษที่ 14 แสดงภาพพระโพธิสัตว์มัญชุศรี ประทับนั่งขัดสมาธิเพชรบนปีทมასน์ พระหัตถ์ขวาทรงยกขึ้นในระดับพระอุระ พระหัตถ์ซ้ายทรงทำอยู่ที่พระชงฆ์ โดยพระหัตถ์นี้ทรงถือดอกบัวด้วย ทรงสวมศิราภรณ์ มีจารึกล้อมรอบพระวรกาย โดยจารึกเรียงกันเป็นรูปโค้ง¹¹⁹

22) พระพิมพ์ภาพพระโพธิสัตว์ลัทธยัภีระ เป็นพระพิมพ์รูปวงรียอดแหลม มีอายุอยู่ในราวครึ่งแรกของพุทธศตวรรษที่ 14 แสดงภาพของพระโพธิสัตว์ลัทธยัภีระหรือพระโพธิสัตว์มัญชุศรีขณะทีทรงเป็นพระกุมาร ประทับนั่งในท่ามหาราชลีลา โดยทรงยกพระชงฆ์ขวาขึ้นวางบนปีทมასน์ พระหัตถ์ขวาทรงแสดงปางประทานพร โดยพระหัตถ์นี้อยู่ที่พระชานูขวา พระหัตถ์ซ้ายวางอยู่บนปีทมასน์ ทรงเกล้าพระเกศาเป็นรูปทรงที่เรียกว่าปญฺจจิริหรือทรงผมที่มีห้าปอย¹²⁰

ประเภทที่สี่ ได้แก่ จารึกหลักธรรม ในการขุดค้นทางโบราณคดีที่แหล่งโบราณคดีโพธิคยาที่กล่าวมา ได้มีการค้นพบแผ่นดินเหนียวขนาดเล็กที่มีการกดประทับไว้ด้วยคาถาหรือหลักธรรมเนื่องในพุทธศาสนาเป็นจำนวนมาก โดยโบราณวัตถุเหล่านี้เป็นโบราณวัตถุอย่างหนึ่งที่ได้มีการสร้างขึ้นเพื่อการอุทิศถวายเนื่องในพุทธศาสนา คาถาหรือหลักธรรมที่มีการกดประทับหรือจารึกไว้บนแผ่นดินเหนียวเหล่านี้มีหลายอย่าง จารึกหลักธรรมอย่างหนึ่งที่มีการค้นพบมาก คือคาถาที่เรียกว่าธารณี แผ่นดินเหนียวที่มีการกดประทับไว้ด้วยธารณีหรือจารึกธารณีเหล่านี้ได้มีการค้นพบว่า ได้มีการบรรจุไว้ภายในสнопรูปแบบหนึ่ง ซึ่งสнопแบบนี้บางทีอาจจะเคยมีการบรรจุศพของมนุษย์ไว้ภายใน โดยจารึกธารณีเหล่านี้ได้มีการบรรจุไว้ภายในสнопที่มีการบรรจุศพเหล่านั้นเพื่อเป็นหลักประกันสำหรับการประสพโชคคติบางประการในการไปเกิดใหม่ จารึกธารณีเหล่านี้

¹¹⁸ สถาบันทักษิณคดีศึกษา, สารานุกรมวัฒนธรรมภาคใต้ พุทธศักราช 2529 6(2529): 2333. (รูปที่ 51).

¹¹⁹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 2333 (รูปที่ 52).

¹²⁰ เรื่องเดียวกัน, หน้า 2333 (รูปที่ 53).

เป็นโบราณวัตถุที่มีการบรรจุไว้ด้วยพลังอำนาจอันลึกลับหรือเป็นโบราณวัตถุที่จะทำหน้าที่ปกป้องคุ้มครองผู้เป็นเจ้าของ ไม่ว่าจะ เป็นในขณะที่ยังมีชีวิตอยู่หรือถึงแก่กรรมไปแล้วก็ตาม ธารณีเป็นคาถาหรือหลักธรรมที่ประกอบด้วยข้อความสั้น ๆ โดยข้อความนั้นอาจจะเป็นคำพูดหรือคำประพันธ์ประเภทร้อยกรอง โดยปกติแล้วข้อความนั้นมักจะเป็นข้อความที่พระพุทธรองค์ทรงเป็นผู้ตรัสไว้ ดังตัวอย่างของข้อความที่ปรากฏบนจารึกธารณีชิ้นหนึ่งที่เรียกว่า “วิมโลสนิสะธารณี” (Vimalonisa Dharani) ซึ่งเป็นจารึกที่ได้มีการกดประทับไว้บนแผ่นดินเหนียวที่มีการค้นพบในแหล่งโบราณคดีโพธิคยา มีอายุอยู่ในพุทธศตวรรษที่ 14 ทำด้วยดินเผา¹²¹ เป็นจารึกที่ทำขึ้นเพื่อการอุทิศถวายสำหรับพระโพธิสัตว์วัชรปาณี ภายหลังจากที่พระองค์ได้ทรงทูลขอให้พระพุทธรเจ้าทรงสั่งสอนพระองค์เกี่ยวกับวิธีการในการทำให้เจติยะ (Chaitya) ซึ่งในที่นี้หมายถึงสถูปมีพลังอำนาจขึ้น¹²² คาถาธารณีที่ได้มีการกดประทับไว้บนแผ่นดินเหนียวขนาดเล็กในลักษณะเช่นนี้ได้มีการค้นพบเป็นจำนวนมากในสถานที่หลายแห่ง โดยมีลักษณะเช่นเดียวกันกับแผ่นดินเหนียวหรือจารึกชิ้นนี้ที่ค้นพบที่โพธิคยา โดยจารึกเหล่านี้ได้ใช้อักษรที่มีลักษณะงดงามและชัดเจน เป็นรูปแบบของอักษรที่ใช้กันในพุทธศตวรรษที่ 14 โดยข้อความในจารึกดังกล่าวมีคำแปลดังนี้

ขอแสดงความเคารพต่อเนื้อแท้ของพระตถาคตทั้งมวล โอ แก่นแท้ของพระองค์ได้ส่งแสงสว่างออกมา และจากการผ่านทางแสงสว่างนั้นจะส่งผลให้บุคคลได้รับการดึงดูดให้เข้าไปใกล้แก่นแท้ของพระพุทธรเจ้าสูงสุด (Ultimate Buddha) ตัวท่านเองจะได้รับการทำให้บริสุทธิ์สะอาดปราศจากสิ่งชั่วร้ายทั้งปวงที่อยู่รอบ โอ อุษณิยะ ผู้ปราศจากจุดแห่งความด่างพร้อย มลทิน หรือความมัวหมอง (Spotless Ushnisha) โอ อุษณิยะ ผู้บริสุทธิ์สะอาด (Pure Ushnisha)¹²³

ข้อความในจารึกข้างต้นนี้มีความสัมพันธ์โยงใยกับพระโพธิสัตว์ที่เป็นเทพองค์หนึ่งที่ทรงมีพระนามว่าวิมโลสนิยะ ซึ่งทรงมีพระนามอีกอย่างหนึ่งว่าอุษณิยะไม่มีจุด (Spotless Ushnisha) จุดในที่นี้หมายถึงจุดแห่งความด่างพร้อย มลทิน และความมัวหมอง ข้อความดังกล่าวนี้นับเป็นข้อ

¹²¹ Simon D. Lawson , “Votive objects from Bodhgaya” , in *Bodhgaya the site of enlightenment*, Fig. 14 ,p.70.

¹²² Gregory Schopen, “The Bodhigarbhalankaralaksa and Vimalosnisa Dharanis in Indian inscriptions,” *Wierner Zeitschrift fur die Kunde Sudasiens* XXIX (1985) : 144.

¹²³ Simon D. Lawson, *A catalogue of Indian Buddhist clay sealings in British Museums*, p. 47.

ความที่มีความแพร่หลายรู้จักกันดีที่สุดข้อความหนึ่งอย่างแท้จริง ซึ่งได้หมายรวมไปถึงการปรากฏอยู่ในคัมภีร์ของชาวทิเบตด้วย ในคัมภีร์บางเล่มได้ปรากฏข้อความดังกล่าวบางสำนวนด้วย โดยปรากฏควบคู่กันกับคำอธิบายของอาจารย์ชาวอินเดียที่มีอายุอยู่ในพุทธศตวรรษที่ 13 ที่มีนามว่าสหชลิตะ (Sahajalatita) โดยคัมภีร์ฉบับนี้ได้มีการค้นพบที่ตันจูร์ (Tanjur)¹²⁴

ในมณฑลของประเทศตามพรลิงค์ ในเจดีย์สถานหรือถ้ำที่เป็นศาสนสถานเนื่องในพุทธศาสนาหลายแห่งได้มีการค้นพบว่ามีดินคิบบางชิ้นที่ได้รับการตกแต่งให้มีรูปร่างลักษณะคล้ายคลึงกันกับดินคิบที่ใช้ทำพระพิมพ์ดินคิบที่กล่าวมา แต่บนดินคิบดังกล่าวนี้ได้ปรากฏเฉพาะจารึกอยู่ภายในวงกลมประทับอยู่ บางชิ้นมีจารึกดังกล่าวอยู่ในวงกลมวงเดียว โดยไม่มีภาพอื่นใดประกอบจารึกเหล่านี้ใช้อักษรเทวนาครี ภาษาสันสกฤต ที่มีอายุอยู่ในราวพุทธศตวรรษที่ 15 เป็นจารึกที่มีข้อความเป็นคาถา “เย ธรรมาฯ” จารึกหลักธรรมแบบนี้มีการค้นพบเป็นจำนวนมากทั้งในประเทศอินเดียและประเทศศรีลังกา¹²⁵ โดยในประเทศอินเดียนอกจากจะมีการค้นพบคาถาดังกล่าวที่มีการจารึกไว้บนแผ่นดินคิบดังกล่าวแล้ว ยังมีการค้นพบมนตร์หรือคาถาอันลึกลับที่เรียกว่าธารณีจารึกไว้บนแผ่นดินคิบในลักษณะเดียวกันนี้เป็นจำนวนมากด้วย ดังกรณีที่มีการค้นพบที่แหล่งโบราณคดีโพธิคยาที่กล่าวมา¹²⁶

ประเภทที่ห้า ได้แก่ แม่พิมพ์ ในบริเวณชุมชนโบราณสทิงพระ อำเภอสทิงพระ จังหวัดสงขลา ได้มีการค้นพบแม่พิมพ์ของพระพิมพ์ภาพท้าวชุมพลชั้นหนึ่ง เป็นโบราณวัตถุที่มีอายุอยู่ในราวกลางพุทธศตวรรษที่ 14 ถึงราวกลางพุทธศตวรรษที่ 15 เป็นแม่พิมพ์ที่ทำด้วยสำริด มีขนาดสูง 5.70 เซนติเมตร ปัจจุบันจัดแสดง ณ พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ วัดมณีมาวาส จังหวัดสงขลา แม่พิมพ์ชิ้นนี้แสดงภาพของท้าวชุมพลประทับนั่งในท่าลีลาสนะเหนือปัทมาสนะ โดยมีอุททองคำเรียงอยู่ที่พระบาท พระองค์ประทับนั่งอยู่ในซุ้มที่ประกอบด้วยวงโค้งสามวง รวมทั้งได้มีการค้นพบพระพิมพ์จากแม่พิมพ์ในรูปแบบเดียวกันนี้ที่ชวภาคกลาง ปัจจุบันจัดแสดง ณ

¹²⁴ Ibid., p. 44.

¹²⁵ See Hiranand Sastri, *Nalanda and its epigraphic material*, Pl. II (b).

See Simon D. Lawson, “Votive objects from Bodhgaya,” in *Bodhgaya the site of enlightenment*, Fig. 9, p. 69.

¹²⁶ See Simon D. Lawson, “Votive objects from Bodhgaya,” in *Bodhgaya the site of enlightenment*, Fig. 14, pp. 70-72.

พิพิธภัณฑ์สถานโซโน บูดโย (Sono Budoyo Museum) ในเมืองยอกยาคาร์ตา (Yogyakarta) ประเทศอินโดนีเซีย¹²⁷

ประเภทที่หก ได้แก่ ศิลจารึก ในขณะที่ลัทธิมหายานปรากฏขึ้นในรัฐตามพรลิงค์ได้มีการค้นพบศิลจารึกที่สำคัญหลักหนึ่ง คือ ศิลจารึกที่เรียกกันโดยทั่วไปว่า “ศิลจารึกวัดเสมาเมือง” หรือ “ศิลจารึกหลักที่ 23” ซึ่งค้นพบที่วัดเสมาเมือง (คู่แฝดกับวัดเสมาชัย) ภายในเขตมณฑลแห่งราชธานีหรือเมืองโบราณนครศรีธรรมราช ถนนราชดำเนิน ในเขตเทศบาลนครนครศรีธรรมราช ตำบลในเมือง อำเภอเมือง จังหวัดนครศรีธรรมราช (ภาพที่ 28) ต่อมาสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ได้มีรับสั่งให้มีการเคลื่อนย้ายไปยังกรุงเทพมหานคร และปัจจุบันได้จัดแสดงที่พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ พระนคร เป็นศิลจารึกที่สลักด้วยหินทรายสีแดง โดยสลักเป็นแผ่นที่มีทรวดทรงเป็นใบเสมา ขนาดกว้าง 50 เซนติเมตร สูง 104 เซนติเมตร หนา 9 เซนติเมตร สลักด้วยอักษรหลังปัลลวะภาษาสันสกฤต เมื่อ พ.ศ. 1318 โดยสลักทั้งสองด้าน ด้านแรกมี 29 บรรทัด และด้านที่สองมี 4 บรรทัด ได้เคยมีการอ่านและการแปลมาแล้วหลายครั้ง โดยนายสิทธิ เป็นผู้อ่านเป็นครั้งแรก เมื่อวันที่ 30 เมษายน 2450 หลังจากนั้นได้มีผู้อ่าน แปล และตีพิมพ์เผยแพร่อีกหลายครั้ง เช่น นายยอร์ช เซเดส์ เมื่อ พ.ศ. 2472, ร.ต.ท. แสง มนวิฑูร เมื่อ พ.ศ. 2510 และนายชะเอม แก้วคล้าย เมื่อ พ.ศ. 2526 ส่วนนายจิรพัฒน์ ประพันธ์วิทยา ได้แปลสรุปคำจารึกของศิลจารึกหลักนี้ เมื่อ พ.ศ. 2526 โดยผลการอ่านและการแปลของนายยอร์ช เซเดส์ เป็นดังนี้¹²⁸

คำจารึก

ด้านที่ ๑

- บรรทัดที่ ๑ วิสารินฺญา กิรุตฺตยา นยวินยเสารุขยศฺรุตสมกฺษมา
 บรรทัดที่ ๒ ไทรยฺยตฺยาคทฺยตฺติมตฺติยาทฺยกฺษยภาว ปรี ยสุยา
 บรรทัดที่ ๓ กุรานฺดา ภูวนกฺกุขฺมา กิรุตฺตฺติวิสรา มยฺฆาสุ ตาราณฺมา ศรทฺติ
 บรรทัดที่ ๔ ตฺตฺตินาญฺ โสริว ราจา // คุณฺนามาธารสฺ ตฺตฺตินิกริ
 บรรทัดที่ ๕ ภูฏาธิกรฺจา คุณฺมาตฺตฺยานา ปุสฺสามปี ชคตฺติ ยสฺ ตฺตฺตฺ

¹²⁷ See Piriya Krairiksh, *Art in Peninsular Thailand prior to the fourteenth century A.D.*, pp. 52 and 168-169.

¹²⁸ กรมศิลปากร, *จารึกในประเทศไทย เล่ม 1* (กรุงเทพมหานคร : หอสมุดแห่งชาติ, 2529), หน้า 187-203.

คำแปล

ด้านที่ ๑

(พระเจ้ากรุงศรีวิชัย) พระองค์ทรงพระคุณประสิทธิ คือ วินัยคุณความประพฤติ เคารยคุณ ความสุภาพ ศรัทธคุณความรู้ สมนคุณความทน กษมาคุณความเพียร ไชรยคุณความกล้าหาญ ตยคคุณความบริจาคน ทยุติคุณความสง่า มติคุณความฉลาด ทยคุณความเมตตาจิตต์ พระองค์ซึ่งประกอบด้วยคุณทั้งนั้นเป็นอาทิ มีพระเกียรติ ปราศจากเหตุอันตราย แลเวลาแพร่หลาย ..(ต่างประเทศ)... บังเกิดความเสื่อมแห่งพระเกียรติของพระราชอื่น ๆ คุณดั่งแสงดาวเสื่อมลงไปเมื่อพระจันทร์อุทัยเมื่อฤดูศรธา (คือระดูใบไม้ร่วง)

พระองค์ทรงคุณเป็นบ่อเกิด ไซ้แต่เท่านั้นในโลกนี้พระองค์ยังเป็นที่พักของสาธุชนอันมีชื่อเสียงเลื่องลือ อันประกอบด้วยคุณที่ส่งแสงราวกับว่าแสงยอดเขาพระหิมาลัย อุปมาดั่งมหาสมุทรซึ่งล้างความชั่ว มิใช่เป็นแต่บ่อเกิดแห่งแก้วมุกดา เพชร พลอย ทั้งปวงเท่านั้น ยังเป็นที่พึ่งของพวกนาคอันมีศีระะประดับด้วยแสงแก้ว

ผู้ใดมีใจร้อนรุ่มด้วยเปลวเพลิง คือ ความยากจน เข้ามาสู่พระมหากรุณาธิคุณของพระองค์เป็นที่พึ่ง อุปมาดั่งช้างเวลาแควร้อนไปสู่หนองอันมีน้ำใสเต็มไปด้วยเกสรดอกบัว

สาธุชนทั้งหลายมาจากทั่วทุกแห่ง เมื่อใดเข้าสู่พระองค์ผู้ทรงพระคุณคล้ายกับพระมุนีก็ได้รับสิ่งอันประเสริฐ อุปมาดั่งบรรดาคันไม้มีต้นมะม่วงแลต้นพิบูลเป็นอาทิ เวลาระดมธูสมัยก็ได้รับสิริอันประเสริฐยิ่งนัก

พระเจ้ากรุงศรีวิชัยมีชัยชนะแลพระสิริขาว พระองค์มีวาสนาอันร้อยด้วยเพลิงรัศมีซึ่งเกิดขึ้นจากพระราชแห่งประเทศใกล้เคียง พระองค์นี้ พระพรหมได้อุตสาห์บันดาลให้บังเกิดราวกับว่าทรงพระประสงค์ที่จะทำให้พระธรรมมั่นคงในอนาคตกาล

พระเจ้ากรุงศรีวิชัยผู้เป็นเจ้าของพระราชทั้งหลายในโลกทั้งปวง ได้ทรงสร้างปราสาทอิฐทั้งสามนี้ เป็นที่บูชาพระโพธิสัตว์เจ้าผู้ถือดอกบัว (คือปทุมปาณี) พระผู้ผจญพระยามารแลพระโพธิสัตว์เจ้าผู้ถืออชริระ (คืออชริระปาณี)

ปราสาททั้งสามนี้งามราวกับว่าเพชรในภูเขอันเป็นมลทินของโลกทั้งปวง แลเป็นที่บังเกิดความรุ่งเรืองแก่ไตรโลก พระองค์ได้ถวายแก่พระชินราช ประกอบด้วยพระสิริอันเลิศกว่าพระชินะทั้งหลายซึ่งสถิตอยู่ในทศทิศ

ภายหลังทรงโปรดเกล้าฯ ให้พระราชสดวริระ ชยันตะ สร้างพระสถูปสามองค์
เมื่อ (ชยันตะ) ถึงมรณะภาพแล้ว พระสดวริระ อธิมุกติ ผู้เป็นศิษย์ ได้สร้างพระเจดีย์อิฐ
สององค์ใกล้ปราสาททั้งสาม

(มหาศักราช) ๖๕๗ ขึ้น ๑๑ ค่ำ มาฆมาส เดือน ๖ เมื่อเวลาพระอาทิตย์พร้อมกับพระ
ศุกรู้อยู่ในดาวกรกฎ พระเจ้ากรุงศรีวิชัย พระองค์มีรูปสัณฐานคล้ายกับเทวราชแลประกอบด้วย
สิริอันประเสริฐยิ่งกว่าพระราชอื่น ๆ พระองค์ส่งแสงรัศมีราวกับว่าแก้วจินดามณี ทรงเอาพระทัย
ใส่ในไตรโลก ได้สร้าง.....พระสถูป.....

ด้านที่ ๒

พระองค์ผู้เป็นเจ้าของพระราชวังปวง ทรงเดชาภาพคล้ายกับพระอาทิตย์ ทรงบำบัด
ความมีดมัวฝูงศัตรูของพระองค์ รูปสัณฐานของพระองค์งามราวกับว่าพระจันทร์ อันปราศจาก
มลทินเมื่อฤดูสุราท หรือพระกามเมื่อเอาปฏิสนธิในโลกนี้ หรือพระนารายณ์...ทรงเป็นหัวหน้า
แห่งไศเลนทรวงศ์ ทรงพระนามศรีมหाराช.....

จากหลักฐานทางโบราณคดีที่เกี่ยวข้องเนื่องกันกับพุทธศาสนา ลัทธิมหายานที่มีอายุอยู่ใน
ระหว่างราวพุทธศตวรรษที่ 13 - 16 ที่ค้นพบภายในระบบมณฑลของศาสนาพราหมณ์ ลัทธิไศว
นิกายแห่งรัฐตามพรลิงค์ที่กล่าวมา ผู้วิจัยมีความเห็นว่าได้แสดงให้เห็นพัฒนาการของพุทธศาสนา
ลัทธิมหายานภายใต้ระบบมณฑลแห่งรัฐตามพรลิงค์ในระยะเวลาดังกล่าวหกประการ คือ
ประการแรก ด้านความสำคัญ พุทธศาสนาลัทธินี้ได้แพร่กระจายเข้าไปอยู่ภายในมณฑลต่าง ๆ
ของลัทธิไศวนิกายแห่งรัฐได้อย่างทั่วถึงและกินบริเวณกว้างขวางยิ่งกว่าพุทธศาสนาลัทธิหินยาน
นิกายเถรวาทที่ได้เคยปรากฏมาก่อนหน้านี้ แม้ว่าจะปรากฏขึ้นในช่วงระยะเวลาที่สั้นกว่านิกายเถร
วาทที่กล่าวมาก็ตาม อันอาจจะสะท้อนให้เห็นว่า การที่เป็นเช่นนี้ก็เพราะว่าลัทธิมหายานมีระบบ
ความเชื่อหลายประการที่คล้ายคลึงกันกับระบบความเชื่อของลัทธิไศวนิกาย โดยเฉพาะระบบความ
เชื่อที่เกี่ยวกับพระโพธิสัตว์ และพิธีกรรมต่าง ๆ ส่งผลให้ลัทธิมหายานได้รับการต้อนรับจาก
ประชาชนในมณฑลต่าง ๆ ของลัทธิไศวนิกายแห่งรัฐได้อย่างผสมกลมกลืนมากยิ่งขึ้นกว่าที่พุทธ
ศาสนานิกายเถรวาทเคยได้รับ และด้วยเหตุนี้ เมื่อระบบความเชื่อของลัทธิไศวนิกายได้คลี่คลายลง
ในรัฐแห่งนี้ในพุทธศตวรรษที่ 16 ก็ได้ส่งผลให้ลัทธิมหายานเสื่อมถอยลงตามไปด้วย จึงเป็น
สาเหตุที่สำคัญประการหนึ่งที่ทำให้ลัทธิมหายานดำรงอยู่ในรัฐแห่งนี้ด้วยระยะเวลาอันสั้น ในขณะที่
ลัทธิหินยานได้มีวิวัฒนาการสืบต่อลงมาอย่างยาวนาน ประการที่สอง ด้านลักษณะแห่งการแพร่

กระจาย แม้ว่าลัทธิมหายานจะแพร่กระจายไปปรากฏภายในมณฑลต่าง ๆ ของรัฐได้อย่างกว้างขวางยิ่งขึ้น แต่ลักษณะการแพร่กระจายก็เป็นไปในทำนองเดียวกันกับกรณีของนิกายเถรวาท คือ อัตราส่วนของความหนักแน่นของการแพร่กระจายในแต่ละมณฑลไม่เท่าเทียมกัน และปรากฏขึ้นในมณฑลแห่งราชธานีเบาบางกว่าในมณฑลที่อยู่ห่างออกไปจากราชธานี ประการที่สาม ด้านผลกระทบต่อชุมชน ลัทธิมหายานได้มีส่วนอย่างสำคัญในการก่อให้เกิดการรวมตัวของชุมชนภายในมณฑลของรัฐได้มากกว่าลัทธิเถรวาท อันสะท้อนให้เห็นได้จากที่ได้ปรากฏชุมชนใหม่ขึ้นในระบอบนี้ภายในมณฑลของรัฐหลายแห่ง ชุมชนเหล่านั้นมีการรวมตัวกันเป็นกลุ่มก้อนที่ชัดเจน และปรากฏอิทธิพลของลัทธิมหายานอย่างหนาแน่น ชุมชนโบราณในลักษณะนี้มีอยู่ในหลายบริเวณของรัฐ เช่น บริเวณลุ่มแม่น้ำตริง ในเขตอำเภอห้วยยอด จังหวัดตรัง บริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลา ในเขตอำเภอเมือง จังหวัดพัทลุง และบริเวณลุ่มแม่น้ำตาปี ในเขตอำเภอนาสาร จังหวัดสุราษฎร์ธานี เป็นต้น รวมทั้งยังเป็นพลังผลักดันให้ชุมชนเมืองในมณฑลของรัฐหลายแห่งรุ่งโรจน์ยิ่งขึ้น อย่างกรณีของเมืองที่ตั้งอยู่ภายในมณฑลลุ่มแม่น้ำตาปี ในเขตอำเภอไชยาและอำเภอพุนพิน จังหวัดสุราษฎร์ธานี และเมืองที่ตั้งอยู่ภายในมณฑลลุ่มทะเลสาบสงขลา ในเขตอำเภอระโนด อำเภอสทิงพระ และอำเภอสิงหนคร จังหวัดสงขลา เป็นต้น ประการที่สี่ ด้านการใช้ทรัพยากรธรรมชาติในท้องถิ่น ในระบอบนี้ลัทธิมหายานได้มีการใช้ทรัพยากรธรรมชาติในท้องถิ่นภายในมณฑลแห่งรัฐได้อย่างกว้างขวางกว่านิกายเถรวาท โดยเฉพาะการใช้ถ้ำที่เกิดเองตามธรรมชาติมาตัดแปลงหรือปรับปรุงเป็นศาสนสถานที่ตั้งอยู่ในพุทธศาสนาที่เรียกว่าเจดิสถาน การปรากฏขึ้นของเจดิสถานในปริมาณมากในบริเวณที่กว้างขวางของรัฐในระบอบนี้ อาจสะท้อนนิมิตฐานได้ว่าในบริเวณชุมชนอันเป็นที่ตั้งของเจดิสถานเหล่านี้ ได้กลับกลายเป็นแหล่งผลิตที่สำคัญของมณฑลแต่ละแห่งของรัฐ โดยเฉพาะการผลิตผลิตภัณฑ์ประเภทของป่า เครื่องเทศ สมุนไพร และผลิตผลทางการเกษตรชนิดอื่น ๆ ซึ่งเป็นสินค้าที่สำคัญสำหรับมณฑลแต่ละแห่ง คืบคลานนี้ การแพร่กระจายออกไปอย่างกว้างขวางของลัทธิมหายานดังกล่าวนี้ ได้ส่งผลให้มณฑลแต่ละแห่งของรัฐมีความมั่งคั่งและรุ่งโรจน์ยิ่งขึ้น ประการที่ห้า ด้านการหมุนจากรัฐ ศิลาจารึกหลักที่ 23 (ศิลาจารึกวัดเสมามือง) ซึ่งสลักขึ้นในปี พ.ศ. 1318 และค้นพบภายในมณฑลแห่งราชธานีของรัฐที่ได้กล่าวมา ได้สะท้อนให้เห็นว่าในระบอบเวลานั้นเทพ - กษัตริย์แห่งรัฐได้ทรงสนับสนุนพุทธศาสนา ลัทธิมหายานภายในรัฐ เช่นเดียวกันกับที่เคยเป็นมาในการทรงสนับสนุนนิกายเถรวาทภายในรัฐมาก่อนหน้านี้ ตามความที่ปรากฏในศิลาจารึกหลักที่ 27 (ศิลาจารึกวัดมเหยงคณ์) ดังกล่าวมา และประการสุดท้าย ด้านความสัมพันธ์กับต่างแดน ลัทธิมหายานได้ปรากฏขึ้นในระบบมณฑลของรัฐตามพรลิงก์ในขณะที่รัฐแห่งนี้ได้ก้าวขึ้นไปสู่ความรุ่งโรจน์สูงสุดยุคหนึ่งภายใต้ระบบเครือข่ายทางการค้าของการค้านานาชาติ โดยมีเมืองท่าแห่งรัฐในมณฑลหลายแห่งเป็น

เมืองท่าที่สำคัญของระบบการค้านานาชาติดังกล่าวในระหว่างราวกลางพุทธศตวรรษที่ 14 ถึงกลางพุทธศตวรรษที่ 15 โดยเฉพาะเมืองท่าที่แหล่งโบราณคดีบ้านท่าเรือ อำเภอเมือง จังหวัดนครศรีธรรมราช เมืองท่าที่แหล่งโบราณคดีแหลมโพธิ์ อำเภอไชยา จังหวัดสุราษฎร์ธานี และเมืองท่าที่แหล่งโบราณคดีเกาะคอเขา อำเภอบูรีรัมย์ จังหวัดบุรีรัมย์ รวมทั้งความรุ่งโรจน์ยิ่งขึ้นของเส้นทางข้ามคาบสมุทรของรัฐ ได้ส่งผลให้ลัทธิมหายานจากแหล่งต่าง ๆ หลังไหลเข้าสู่รัฐแห่งนี้ และมีการแลกเปลี่ยนทางศิลปะและวัฒนธรรมอย่างกว้างขวางระหว่างรัฐตามพริตต์แห่งนี้กับรัฐอื่น ๆ ที่ตั้งอยู่ในภูมิภาคเอเชียใต้ เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ และเอเชียตะวันออก

ตามพริตต์ : รัฐศูนย์กลางพุทธศาสนานิกายลัทธิลัทธิในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้

นับตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 17 เป็นต้นมา พุทธศาสนาลัทธิหินยานจากประเทศศรีลังกาได้เผยแพร่เข้าสู่รัฐตามพริตต์ครั้งใหญ่อีกครั้งหนึ่ง แม้ว่าจะเคยปรากฏมาก่อนหน้านี้แล้วหลายศตวรรษ ดังที่ได้มีการค้นพบพระพุทธรูปอิทธิพลของศิลปะแบบอมราวดีของอินเดียหรือศิลปะแบบอนุราชปุระตอนต้นของศรีลังกาบนคาบสมุทรแห่งนี้ในช่วงแรกของพัฒนาการของพุทธศาสนานบนคาบสมุทรแห่งนี้จำนวนหลายองค์ก็ตาม โดยพุทธศาสนาจากศรีลังกาในช่วงหลังนี้มักจะเรียกกันโดยทั่วไปว่า “นิกายลัทธิลัทธิ” หรือ “ลัทธิลัทธิลัทธิ” หรือ “นิกายเถรวาทสิงหล” นิกายลัทธิลัทธิได้รุ่งโรจน์ขึ้นอย่างรวดเร็วและแพร่กระจายไปอย่างกว้างขวางในรัฐแห่งนี้ โดยมีนครศรีธรรมราชเป็นศูนย์กลางของนิกายนี้ รวมทั้งยังส่งอิทธิพลไปยังดินแดนที่อยู่รอบอีกด้วย โดยได้รุ่งเรืองสืบเนื่องต่อมาจนกระทั่งถึงพุทธศตวรรษที่ 19 ในช่วงระยะเวลาที่ นิกายลัทธิลัทธิได้ส่งอิทธิพลอย่างขนานใหญ่ต่อศิลปวัฒนธรรมในรัฐแห่งนี้ ส่งผลให้เกิดศิลปวัฒนธรรมที่เป็นเอกลักษณ์ของนิกายนี้หลายด้าน โดยเฉพาะด้านสถาปัตยกรรมในการสร้างสรรค์สถูปที่มีรูปแบบทางศิลปะอันโดดเด่น จนกลายเป็นรูปแบบทางศิลปะที่มักจะรู้จักกันโดยทั่วไปว่า “สถูปทรงลัทธิ”

ในพุทธศตวรรษที่ 12 ศาสนาพุทธได้มีความเข้มแข็งในดินแดนทุกส่วนของอินเดียอย่างแท้จริง พระภิกษุเหียนจ้ง ซึ่งเป็นผู้จาริกแสวงบุญชาวจีนผู้หนึ่งที่ได้เดินทางเข้ามายังอินเดียในพุทธศตวรรษที่ 12 และเป็นผู้ที่ได้ศึกษาในประเทศอินเดียด้วย ได้บันทึกไว้ในรายงานของท่านว่าในเวลานั้นค่อนข้างที่จะมีอารามที่ถูกทิ้งร้างไว้น้อยมาก แต่ศูนย์กลางที่มีความรุ่งโรจน์ของพุทธศาสนาได้ปรากฏขึ้นโดยกระจายกันอยู่ในทุกหนทุกแห่ง ศูนย์กลางเหล่านี้มีเป็นจำนวนมากและกินบริเวณที่กว้างใหญ่ไพศาล อย่างไรก็ดี จากการศึกษาทางโบราณคดีในระยะที่ผ่านมาทำให้ทราบเรื่องราวที่แน่นอนเกี่ยวกับการที่สถานที่เหล่านั้นต้องประสบกับการบ้ายคล้อยลงในทุกภูมิภาคในช่วงระยะเวลาหลายศตวรรษหลังจากนั้นลงมา เจดีย์สถานหรือถ้ำที่มีการเจาะสลักเข้าไปในภูเขา

ด้วยฝีมือของมนุษย์เพื่อใช้เป็นวัดหรือศาสนสถานในพุทธศาสนาแหล่งสุดท้ายที่ “เอลโลรา” (Ellora) ล้วนแล้วแต่เป็นเจดีย์สถานที่ได้รับการสร้างสรรค์ขึ้นในพุทธศตวรรษที่ 13 อันเป็นช่วงระยะเวลาที่ร่วมสมัยกันกับการสร้างศาสนสถานขนาดมหึมาหลายแห่งที่เนื่องในศาสนาพราหมณ์ขึ้นมาในบริเวณใกล้เคียง ส่วนในภาคใต้ของประเทศอินเดียศาสนสถานที่ทำด้วยหินของศาสนาพราหมณ์เป็นจำนวนมากได้เริ่มต้นการสร้างสรรค์ขึ้นในพุทธศตวรรษที่ 11 แต่นับตั้งแต่ช่วงเวลานี้ เป็นต้นมาไม่เคยมีการก่อสร้างศาสนสถานที่ยิ่งใหญ่ที่เนื่องในพุทธศาสนาขึ้นมาในบริเวณนี้ ครั้นในช่วงหลังปี พ.ศ. 1143 พุทธศาสนาในภาคใต้ของประเทศอินเดียได้ค่อย ๆ ปล่อยให้ผู้นับถือเสื่อมใสศรัทธาถูกรอบงำโดยศาสนาพราหมณ์ของบรรดานักบุญชนชาติทมิฬ (Tamil) อย่างไรก็ตามก็ดี พุทธศาสนาก็ได้ละทิ้งอิทธิพลเอาไว้ในส่วนที่เกี่ยวกับลัทธิการนับถือพระเจ้าองค์เดียว (Theism) ของชนชาติทมิฬ โดยการบำรุงค้ำจุนให้เกิดปรัชญาความคิดเกี่ยวกับพระผู้เป็นเจ้าแห่งความเมตตา กรุณาพระองค์หนึ่ง¹²⁹

การบุกรุกเข้าโจมตีของพวกฮั่นขาว (White Hun) ในพุทธศตวรรษที่ 11 ได้มีการล้างผลาญอารามของพุทธศาสนาที่ตั้งอยู่ในคันธาระเป็นจำนวนมาก พุทธศาสนายังคงสืบเนื่องความรุ่งโรจน์ต่อมาในบริเวณที่ใกล้เคียงกับกัสมิระหรือแคชเมียร์ แต่ในราวพุทธศตวรรษที่ 14 พุทธศาสนาและศาสนาพราหมณ์ลัทธิไศวนิกาย (Shaivism) ได้กลับกลายเป็นศาสนาที่มีการผสมหรือคลุกเคล้าเข้าเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันในสถานที่แห่งนั้น ในที่สุดบรรดาผู้ปกครองของมุสลิมได้เข้าทำลายล้างพุทธศาสนาของกัสมิระในระหว่างพุทธศตวรรษที่ 20 ส่วนในบริเวณแคว้นสินธุ (Sindh) บริเวณลุ่มแม่น้ำคงคา และบริเวณแคว้นโอริสสา พุทธศาสนาได้รุ่งโรจน์สืบมาจนกระทั่งมุสลิมผู้บุกรุกได้ทำลายล้างอารามต่าง ๆ และสังหารชีวิตของพระภิกษุสงฆ์ลงอย่างมากมายเหลือคณานับ ในขณะที่นาลันทาได้ถูกปล้นสะดมและถูกเผาผลาญอย่างย่อยยับในปี พ.ศ. 1741 ถึงแม้ว่าพุทธศาสนาจะยังคงมีการสืบเนื่องในด้านการปฏิบัติหน้าที่และการใช้สอยสืบต่อมาในมาตราส่วนเล็ก ๆ ที่ถูกย่อส่วนลงด้วยช่วงระยะเวลาหลายทศวรรษก็ตาม แต่ก็ได้ถูกเหยียบย่ำซ้ำเติมจากเหล่าผู้ปล้นสะดมชาวมุสลิม ในที่สุดได้ทำลายล้างสถาบันพุทธศาสนาอย่างถอนรากถอนโคน

¹²⁹ See Richard H. Robinson and Willard L. Johnson, **The Buddhist religion : A historical introduction**, p.100.

See A. Aiyappan and P.R. Srinivasan, **Story of Buddhism with special reference to South India** (Madras : Government of Madras, 1960), pp. 1-76.

See Aparna Banerji, **Traces of Buddhism in South India** (Calcutta : Scientific Book Agency, 1970), pp. 1-59.

พุทธศาสนายังคงดำรงชีวิตอยู่ด้วยความอ้อยอิ่งต่อมาด้วยชั่วระยะเวลาเพียงไม่กี่ศตวรรษในฐานะของลัทธิความเชื่อของท้องถิ่นอย่างหนึ่งในแคว้นพิหาร เบงกอล และโอริสสา จนกระทั่งในที่สุดได้สูญหายไป ส่วนในภาคใต้ของประเทศอินเดีย ศูนย์กลางที่มีชื่อเสียงแห่งหนึ่งของพุทธศาสนาตั้งอยู่ที่กาญจิปูรัม (Kancipuram) หรือคอนจีเวรัม (Conjeeveram) และในช่วงระยะเวลาที่กล่าวมาอย่างในพุทธศตวรรษที่ 20 ชุมชนของพุทธศาสนาลัทธิเถรวาทชุมชนหนึ่งก็ยังคงดำรงอยู่ในสถานที่แห่งนั้น¹³⁰

นักวิชาการมักจะกล่าวกันว่า พุทธศาสนาได้อันตรธานไปจากประเทศอินเดีย เพราะศาสนาไม่มีลักษณะใจกว้าง ไม่ฉลาด ไม่สุขุมรอบคอบ และได้ค่อย ๆ ลาดลงไปสู่การกลายกลายเป็นศาสนาที่ตกอยู่ภายใต้กระบวนการของการทำให้เป็นศาสนาพราหมณ์หรือศาสนาฮินดู (Hinduized) ด้วยเหตุนี้ พุทธศาสนาจึงต้องสูญเสียเหตุผลสำหรับการแยกให้เห็นถึงการดำรงอยู่ที่แยกออกจากกันได้ สิ่งทีกล่าวนี้เป็นส่วนหนึ่งของความเป็นจริงที่ดีที่สุด พุทธศาสนาลัทธิมหายานค่อนข้างที่จะเป็นปรปักษ์กับกับลัทธิการนับถือพระผู้เป็นเจ้าของศาสนาฮินดู บุคคลที่เป็นพระโพธิสัตว์ผู้ครองเรือน (Householder – Bodhisattva) แต่ละคนได้ตั้งสัจยปฏิญาณตนเองว่าจะไม่กลัวความตายอันเนื่องมาจากการไม่กระทำเคารพสักการะต่อพระวิษณุและพระศิวะ รวมทั้งได้ปรากฏรายงานว่าอารยเทวะ (Aryadeva) ได้เข้าไปในเทวาลัยในอินเดียภาคใต้แห่งหนึ่ง แล้วดึงเอาพระเนตรออกมาจากประติมากรรมรูปเคารพของพระศิวะปางครุฑรายองค์หนึ่ง หลักฐานที่แสดงให้เห็นถึงความจงเกลียดจงชังซึ่งกันและกันเช่นนี้ยังคงปรากฏอยู่จนกระทั่งถึงราวปี พ.ศ. 1543 อันเป็นช่วงเวลาที่ได้ปรากฏหลักฐานว่า ครอบครัวยุคหนึ่งของพราหมณ์ชาวเบงกอลครอบครัวหนึ่งได้ต่อต้านอย่างแข็งขันต่อการแต่งงานของบุตรสาวของตนกับนาโรปะ (Naropa) เนื่องจากนาโรปะมาจากครอบครัวของชาวพุทธครอบครัวหนึ่ง ในระยะเวลาเดียวกันนี้ ชาวคัมภีระได้แสดงให้เห็นว่าได้มีการแข่งขันชิงดีชิงเด่นกันระหว่างพุทธศาสนา ศาสนาเชน และนิกายต่าง ๆ ของศาสนาพราหมณ์ โดยเฉพาะการแข่งขันกันในด้านแก่นแท้ของศาสนาแต่ละศาสนา โดยหลักฐานเหล่านั้นได้แสดงให้เห็นทั้งความรู้สึกนึกคิดอันรุนแรงเกี่ยวกับความแตกแยกกันอย่างเด่นชัดระหว่างนิกายต่าง ๆ และความมีน้ำใจในการผูกไมตรีกัน พื้นฐานของความเป็นจริงในสิ่งที่ปรากฏขึ้นข้างต้นนี้ คือความเป็นจริงที่ว่าสถาบันพุทธศาสนาได้บ่มเพาะและปลูกฝังให้เกิดความเจริญเติบโตขึ้นในลักษณะที่มีตนเองเป็นศูนย์กลาง อนุรักษนิยม และไม่สนองตอบต่อความต้องการของประชาชนทั่วไป ส่ง

¹³⁰ See V.B. Mishra, *Religious beliefs and practices of North India during the early Mediaeval Period* (Leiden : Brill , 1973), pp. 1-96.

See Jean Naudou , *Buddhists of Kashmir* (Delhi : Motilal Banarsidass, 1980), pp. 1-74.

ผลให้อารามที่ยิ่งใหญ่เป็นจำนวนมากไม่ได้ตั้งอยู่บนพื้นฐานของการบริจาคด้วยศรัทธาต่ออารามตามกำลังความสามารถ แต่ตั้งอยู่บนพื้นฐานของอสังหาริมทรัพย์ที่เป็นที่ดินและการพระราชทานทรัพย์ของพระเจ้าแผ่นดิน ด้วยเหตุนี้ อารามเหล่านั้นจึงละเอียดในการที่จะบำรุงบำรุงการสนับสนุนช่วยเหลือจากประชาชนทั่วไป ในที่สุดได้กลักลับกลายเป็นการแยกออกจากกันจากประชาชนในชนบทในแต่ละท้องถิ่นที่อารามตั้งอยู่ จนกระทั่งเมื่ออารามเหล่านั้นได้สูญเสียการสนับสนุนช่วยเหลือจากพระเจ้าแผ่นดินหรือเมื่อถูกบุกรุกเข้าทำลายล้าง ประชาชนโดยทั่วไปก็ให้ความสนใจแต่เพียงเล็กน้อย ไม่ว่าจะเป็นการให้ความสนใจในการสงวนรักษาไว้ซึ่งพระธรรมคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้าหรือการบูรณะฟื้นฟูคณะสงฆ์ก็ตาม¹³¹

ส่วนศาสนาพราหมณ์ ซึ่งเป็นศาสนาแห่งการเคารพนับถือพระผู้เป็นเจ้า เป็นศาสนาที่มีเทวาลัยและวัดขนาดใหญ่เป็นจำนวนมาก เป็นศาสนาที่ต้องประสบกับความอ่อนแอเนื่องจากการถูกบุกรุกโจมตีและเหยียบย่ำทำลายจากมุสลิมเช่นเดียวกัน แต่ในทุกหมู่บ้านตำบลยังคงมีพราหมณ์ประจำอยู่ โดยพราหมณ์เหล่านี้มีความจำเป็นมากสำหรับการให้บริการในชุมชนเหล่านั้น เพราะต้องเป็นผู้กระทำพิธีกรรมต่าง ๆ ที่เป็นพิธีกรรมสำหรับชีวิตของประชาชนในชุมชน โดยเฉพาะพิธีกรรมที่เนื่องในวัฏจักรของชีวิต (Life – Cycle Rite) รวมทั้งลัทธิความเชื่อต่าง ๆ ที่เน้นการอุทิศถวายเพื่อการแสดงความซื่อสัตย์จงรักภักดีและเลื่อมใสศรัทธาได้แพร่กระจายออกไปอย่างกว้างขวางโดยการปฏิบัติหน้าที่ของเหล่านักร้องที่ทำหน้าที่ร้องเพลงสรรเสริญที่เร่ร่อนพเนจรไปยังทุกหนทุกแห่ง เหล่านักร้องเหล่านี้ได้บรรลุความสำเร็จสูงที่สุดในการปฏิบัติหน้าที่ของตน โดยประสบความสำเร็จโดยที่ไม่มีใครเทียบได้ในบรรดาผู้ที่หลงเหลืออยู่จากการจองล้างจองผลาญดังกล่าวในทีหมายหรือจุ่มงหมายในวงแคบ ๆ ตามที่กำหนดไว้ในแผนการของตน โดยไม่มีการละทิ้งหน้าที่และอย่างต่อเนื่อง ส่วนผู้นับถือพุทธศาสนา ลัทธิมหายาน นิกายตันตระ ได้พเนจรร่อนเร่และภิกขาจารไปเหมือนกันกับนักร้องเพลงของศาสนาพราหมณ์ที่ได้กล่าวมา โดยพุทธศาสนิกชนของนิกายตันตระเหล่านี้ได้กระทำให้ลัทธิธรรมในลัทธิความเชื่อของพวกเขาที่สื่อออกมาโดยเพลงสรรเสริญหรือเพลงสวดภาษาพื้นเมืองได้รับความนิยมชมชอบและแพร่หลายในหมู่ชนไม่น้อยไปกว่าที่ปรากฏในศาสนาพราหมณ์ที่กล่าวมา เนื่องจากเป็นสิ่งที่มีชีวิตชีวาและมีเสน่ห์ดึงดูดใจไม่ยิ่งหย่อนไปกว่ากัน อันที่จริงแล้วบทร้อยกรองที่เป็นลัทธิธรรมคำสั่งสอนในศาสนาที่เป็นที่นิยมชมชอบกันอย่างแพร่หลายในศาสนาพุทธ ศาสนาพราหมณ์ และนิกายซูฟี (Sufi) ซึ่งเป็นนิกายหนึ่งของศาสนาอิสลามที่ถือกำเนิดขึ้นในประเทศเปอร์เซีย ล้วนแล้วแต่ได้มีการใช้ศัพท์สามัญจุด

¹³¹ See Richard H. Robinson and Willard L. Johnson, **The Buddhist religion : A historical introduction**, p.101.

มุ่งหมายทั่วไป จิตวิญญาณขั้นพื้นฐาน และการให้กำลังใจเบื้องต้นร่วมกัน อย่างไรก็ตาม อย่างไรก็ดี ได้เคยมีการตั้งข้อสังเกตว่าการมีกฎอย่างเคร่งครัดของศาสนาอิสลามและการมีสิ่งอันถึกลับจนไม่อาจจะเข้าถึงได้ของนิกายซุนนีย์ ครั้งหนึ่งได้เคยมีความขัดแย้งกันและเป็นอิสระต่อกัน ปรัชญาการณ้อย่างเดียวกันนี้บางทีอาจจะเหมือนกันกับที่ได้ปรากฏขึ้นภายในพุทธศาสนา ประเพณีปฏิบัติที่เป็นความสามารถพิเศษที่กล่าวมาของนิกายตันตระไม่ได้ยังยืนอยู่อย่างยาวนานนักภายหลังจากที่ได้มีการล้มล้างระบบบารมีราชูปถัมภ์ (Bureaucracy) ของวัดหรือของพระภิกษุสงฆ์¹³²

จากการศึกษาในศตวรรษที่ผ่านมา ทั้งจากการศึกษาโดยอาศัยหลักฐานทางโบราณคดีที่ฝังอยู่ภายใต้พื้นดินที่ค้นพบจากการขุดค้นทางโบราณคดีและจากหลักฐานประเภทเอกสารโบราณ ส่งผลให้ค้นพบเรื่องราวทางประวัติศาสตร์พุทธศาสนาที่น่าสนใจบางตอนว่า พุทธศาสนาในดินแดนแห่งหนึ่งที่มีความสัมพันธ์เชื่อมโยงกันโดยตรงกับพุทธศาสนาในประเทศอินเดียในระยะหลังลงมา คือ พุทธศาสนาในเอเชียกลาง ดินแดนในเอเชียกลางตั้งแต่ซามาร์กันท์ (Samarkand) ไปจนกระทั่งถึงตุน-ฮวง (Tun - huang) เป็นบริเวณที่มีอดีตอันรุ่งโรจน์ ในฐานะของทางหลวงที่เชื่อมระหว่างตะวันออกกับตะวันตก เส้นทางสายไหม (Silk Road) อันยิ่งใหญ่ นั้น เป็นเส้นโลหิตเส้นหนึ่งของการค้าขาย การคมนาคมขนส่ง และการติดต่อสื่อสารระหว่างศูนย์กลางแห่งอารยธรรมที่สำคัญในสมัยโบราณสามแห่ง คือ อินเดีย จีน และเมดิเตอร์เรเนียน¹³³ ในปัจจุบันนี้เอเชียกลางมีสภาพเป็นทะเลทรายแห่งหนึ่งที่มีรูปร่างเป็นรูปวงรี ซึ่งตั้งต้นขึ้นตั้งแต่ทิศตะวันออกแล้วทอดตัวไปทางทิศตะวันตก แต่ในช่วงระยะเวลาเมื่อ 2,000 ปีมาแล้ว สภาพภูมิอากาศของบริเวณนี้ จะมีความเปียกชื้นมากกว่าในปัจจุบันมาก ด้วยเหตุนี้ ในระยะเวลาดังกล่าวบริเวณนี้จึงเป็นบริเวณที่มีความเหมาะสมและได้รับความโปรดปรานสำหรับการตั้งถิ่นฐานและการทำเกษตรกรรม นครรัฐ (City - States) ที่สำคัญที่เป็นหลักของบริเวณนี้เป็นนครรัฐที่ตั้งอยู่ในบริเวณแหล่งอุดมด้วยน้ำและต้นไม้ในทะเลทราย (Oasis) เป็นจำนวนมากได้เริ่มต้นการปรากฏขึ้นในช่วงระยะเวลาที่เป็นรุ่นต้นเป็นอย่างยิ่ง คือ ราวกลางพุทธศตวรรษที่ 3 ถึงกลางพุทธศตวรรษที่ 4 ชาวจีนได้นำมิตรไมตรีมาสู่บริเวณนี้ภายใต้ราชวงศ์ฮั่น (Han) ซึ่งปกครองประเทศจีนในระหว่างปี พ.ศ. 337-763 ส่งผลให้เป็นแรงกระตุ้นให้เกิดความก้าวหน้าเจริญเติบโตต่อไปในภายภาคหน้า อย่างไรก็ตาม

¹³² Ibid.

¹³³ Ibid., pp. 101 - 102.

See Arthur Walay , *Ballads and stories from Tun-huang* (London : George Allen and Unwin, 1960), pp. 27-85.

See A.H. Giles, *The travel of Fa-hsien* (Cambridge : 1877), pp. 1-55.

ก็ดี นครบางแห่งที่ตั้งอยู่ในบริเวณพรมแดนทางด้านทิศตะวันออกได้เคยถูกทิ้งร้างเอาไว้และได้สูญหายไปกับทะเลทรายในช่วงระยะเวลาที่เป็นรุ่มร้อนเป็นอย่างยิ่ง คือ ในราวครั้งแรกของพุทธศตวรรษที่ 8 และในราวพุทธศตวรรษที่ 12 ได้ปรากฏสัญลักษณ์ของความแห้งแล้งขึ้นในบริเวณนี้อย่างชัดเจน ในขณะที่กองทัพของมุสลิมได้บุกกรุกเข้าเหยียบย่ำบริเวณนี้ในพุทธศตวรรษที่ 15 และพุทธศตวรรษที่ 16 นั้น มุสลิมได้ประหารผู้คนเหลือคณานับและได้เหยียบย่ำความตายให้แก่ดินแดนแห่งนี้และยุคความยืนยาวในด้านอายุของบริเวณนี้ลงอย่างแท้จริง¹³⁴

ในราวพุทธศตวรรษที่ 15 ศาสนาอิสลามได้ทำลายล้างวัฒนธรรมที่เนื่องในพุทธศาสนาในเอเชียกลาง โดยเหล่ามุสลิมผู้เลื่อมใสศรัทธาที่คลั่งในพระอะลล่า (Allah) ได้ปล้นสะดมและทำลายบรรดาผู้เลื่อมใสศรัทธาและเจริญรอยตามพระพุทธรูปเจ้า ตลอดจนวัดวาอาราม ศาสนสถาน และคัมภีร์ของพุทธศาสนิกชนเหล่านั้นลงโดยสิ้นเชิง ศาสนาอิสลามได้ทูลทำลายประติมากรรมที่ประมาณค่ามิได้เป็นจำนวนมาก ตลอดจนได้ทาปูนขาวทับลงไปบนจิตรกรรมฝาผนัง โดยมีจุดมุ่งหมายที่จะทำลายภาพจิตรกรรมเหล่านั้นหลายแห่ง แต่ยังคงอบอุ่นใจอยู่บ้างที่ได้มีการค้นพบเศษเก็กละเอียดของจิตรกรรมเหล่านั้นอยู่บ้างแต่เพียงเล็กน้อย¹³⁵

ภายหลังจากช่วงครั้งแรกของพุทธศตวรรษที่ 6 การแผ่ขยายอิทธิพลของอินเดียเข้ามาในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้เพิ่มมากขึ้น จนกระทั่งราวพุทธศตวรรษที่ 13 อิทธิพลดังกล่าวได้แผ่ขยายเหยียดยาวไปทั่วทั้งดินแดนเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ทั้งหมด คือ ตั้งแต่บริเวณชายฝั่งทะเลทางด้านทิศตะวันออกของอินเดีย ผ่านดินแดนทั้งหมดที่ตั้งอยู่บนเส้นทางดังกล่าวไปจนกระทั่งถึงจัมปา (Champa) หรือที่เรียกอีกอย่างหนึ่งว่าอันนัม (Annam) ในประเทศเวียดนามและเกาะบาหลี (Bali) ในหมู่เกาะอินโดนีเซีย (Indonesian Archipelago) โดยดินแดนเหล่านี้ทั้งหมดล้วนแล้วแต่เป็นดินแดนที่อยู่ในกระบวนการทำให้เป็นอินเดีย (Indianized) การแผ่ขยายอิทธิพลอย่างแข็งขันของอินเดีย

¹³⁴ See Benjamin Roland, *The art of Central Asia* (New York : Crown , 1974), pp. 1-79.

See Aurel Stein, *On ancient Central Asian tracks* (London : 1933), pp. 47-77.

See R.E. Emmerick, *A guide to the literature of Khotan* (Tokyo : Reiyukai, 1979), pp. 3-56.

See Aurel Stein, *Ancient Khotan* (Oxford : 1907), pp. 1-72.

¹³⁵ See Basil Gray, *Buddhist cave paintings at Tun-huang* (Chicago : University of Chicago Press, 1959), pp. 29-78.

See Aurel Stein, *Innermost Asia* (Oxford : 1928), pp. 9-88.

See Alexander Soper, *Arts of China, Buddhist cave Temples, new researches* (Tokyo : kodansha, 1969), pp. 5-30.

ได้ส่งผลอย่างสำคัญต่อวัฒนธรรมทางศาสนาและระบบความเชื่อของเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ คือ ได้ปรากฏการถูกรอรับโดยศาสนาของอินเดียทั้งสองศาสนา คือ ศาสนาพราหมณ์หรือศาสนาฮินดูและศาสนาพุทธ โดยศาสนาพุทธนั้นได้ปรากฏขึ้นทั้งศาสนาพุทธที่มีพื้นฐานของลัทธิเถรวาท ลัทธิมหายาน และนิกายตันตระ ในที่สุดพุทธศาสนาเถรวาทได้รับการนับถืออย่างแพร่หลาย และมีความโดดเด่นกว่าลัทธิศาสนาอื่น ๆ โดยลัทธินี้ได้ปรากฏขึ้นและดำรงอยู่ในท่ามกลางวัฒนธรรมทางศาสนาและระบบความเชื่อดั้งเดิมของเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ที่สืบเนื่องมาตั้งแต่ช่วงระยะเวลาที่เก่าแก่กว่าการรับพุทธศาสนาเข้ามา ตลอดจนลัทธิการถือผี (Spirit Cult) และขนบธรรมเนียมประเพณีของศาสนาพราหมณ์ มีแต่เพียงประเทศเวียดนามประเทศเดียวเท่านั้นที่ไม่ได้นับถือลัทธิเถรวาท และได้ยอมรับนับถือลัทธิมหายาน เพราะว่าเป็นดินแดนที่อยู่ใกล้ซิดและมีความสัมพันธ์กันอย่างลึกซึ้งในทางวัฒนธรรมกับประเทศจีน ในขณะที่ประเทศอินโดนีเซียได้กลับกลายเป็นประเทศขนาดใหญ่ที่มีประชากรนับถือศาสนาอิสลามเป็นส่วนใหญ่ภายหลังพุทธศตวรรษที่ 20¹³⁶

ส่วนในประเทศศรีลังกา ซึ่งเป็นประเทศที่มีความสำคัญในทางพุทธศาสนาอีกประเทศหนึ่งปรากฏว่า ก่อนที่พระธรรมทูตของพระเจ้าอโศกมหาราชจะเดินทางไปยังประเทศนี้ในพุทธศตวรรษที่ 3 นั้น ชนเผ่าอารยัน (Aryan) ได้เดินทางมาสู่เกาะศรีลังกาแห่งนี้แล้ว โดยได้เดินทางมาจากบริเวณทิศตะวันตกเฉียงเหนือหรือทิศตะวันออกเฉียงเหนือของกลุ่มแม่น้ำคงคา โดยได้นำเอาขนบธรรมเนียมประเพณีและสถาบันทางการเมืองการปกครองของศาสนาพราหมณ์เข้ามาด้วย ชนชาติสิงหล (Sinhala) ดังกล่าวนี้ได้เข้าครอบครองและสถาปนาราชวงศ์ของตนขึ้นมาราชวงศ์หนึ่ง พระเจ้าแผ่นดินของชนชาติสิงหลที่ทรงพระนามว่าพระเจ้าติสสะ (Tissa) ทรงเป็นผู้ที่พระราชโอรสของพระเจ้าอโศกมหาราชและพระธรรมทูตคนอื่น ๆ ได้เปลี่ยนให้หันมานับถือพุทธศาสนา ในราวปี พ.ศ. 296 การปฏิบัติงานเกี่ยวกับการเปลี่ยนให้ประชาชนเปลี่ยนมานับถือพุทธศาสนาอย่างแพร่หลายได้เกิดขึ้นหลายครั้งและอาศัยระยะเวลายาวนาน แต่ครั้งในราวกลางพุทธศตวรรษที่ 4 ถึงกลางพุทธศตวรรษที่ 5 ชนชาติสิงหลได้ยอมรับนับถือพระธรรมคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้าอย่างทั่วถึงทุกหนทุกแห่ง พระเจ้าติสสะได้ทรงให้การอุปถัมภ์พระธรรมทูตและผู้สอนศาสนา รวมทั้งได้มีการสถาปนาอารามที่ยิ่งใหญ่ที่สุดขึ้นมาแห่งหนึ่ง ตลอดจนได้มีการอัญเชิญหน่อของพระศรีมหาโพธิจากโพธิคยามาปลูกไว้หน่อหนึ่ง โดยผู้อัญเชิญมา คือ พระราชธิดาของพระเจ้าอโศกมหาราช ซึ่งพระนางได้ทรงเป็นผู้สถาปนาสถาบันภิกษุณีหรือคณะภิกษุณีขึ้นในศรีลังกาด้วย และ

¹³⁶ Robert C. Lester, *Theravada Buddhism in Southeast Asia* (Ann Arbor : University of Michigan Press, 1973), pp. 1-55.

ได้มีการก่อสร้างพระมหาสถูปขนาดมหึมาขึ้นมาแห่งหนึ่งสำหรับการกระทำสักการะบูชาของประชาชนโดยทั่วไป¹³⁷

ด้วยเหตุนี้ นับตั้งแต่ที่ได้มีการเริ่มต้นการสถาปนาคณะสงฆ์ในพุทธศาสนาในศรีลังกาขึ้นมาเป็นครั้งแรกเป็นต้นมา คณะสงฆ์ของศรีลังกาก็ได้มีความสัมพันธ์อันแนบแน่นกับรัฐบาล ซึ่งในที่สุดศาสนานี้ก็ได้กลายมาเป็นศาสนาแห่งรัฐ โดยพุทธศาสนาไม่เคยประสบปัญหาในการที่จะยอมรับสถาบันต่าง ๆ ที่เป็นสถาบันทางการเมืองการปกครองของศาสนาพราหมณ์ของราชวงศ์ต่าง ๆ ที่เป็นผู้อุปการศรัทธา โดยที่พระเจ้าแผ่นดินได้ทรงกลับกลายเป็นผู้ทรงเคารพนับถือและประพฤติปฏิบัติตามพุทธศาสนา จึงทรงมีพระบรมราชูปถัมภ์ในกิจการต่าง ๆ ของพุทธศาสนาโดยตลอด ทั้งในด้านการสร้างสรรค์งานศิลปกรรม การศึกษาเรียนรู้ การประพฤติปฏิบัติตามวัฒนธรรมพุทธศาสนา และการกระทำสักการะบูชาและการประกอบพิธีกรรมตามแนวทางของพุทธศาสนา โดยพระเจ้าแผ่นดินเหล่านี้ได้ทรงก่อสร้างอารามและศาสนสถานต่าง ๆ ที่เนื่องในพุทธศาสนาขึ้นเป็นจำนวนมาก รวมทั้งการทรงสนับสนุนช่วยเหลือในการบัญญัติกฎระเบียบต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้องกับกิจการของคณะสงฆ์ ส่วนชนชั้นสูงและสามัญชนของศรีลังกาก็ได้ให้การสนับสนุนช่วยเหลือพุทธศาสนาอย่างเข้มแข็งเช่นเดียวกัน โดยพุทธศาสนิกชนกลุ่มนี้ได้เป็นผู้สร้างโบราณสถานทิ้งดงามขึ้นเป็นจำนวนมาก โดยโบราณสถานเหล่านั้นได้มีการประดับตกแต่งอย่างประณีตบรรจงด้วยศิลปกรรมที่เนื่องในพุทธศาสนา ส่งผลให้อารามต่าง ๆ ได้กลับกลายเป็นศูนย์กลางของวัฒนธรรมและการศึกษาเรียนรู้ของประเทศศรีลังกา สำหรับช่วงระยะเวลาที่ยาวนานนับสองพันปีที่ลัทธิเถรวาทได้มีความสัมพันธ์เชื่อมโยงกันอย่างแน่นแฟ้นกับราชวงศ์ต่าง ๆ ของสถาบันพระมหากษัตริย์ที่มั่งคั่ง ร่ำรวย ประสพโชคดี และมีความรุ่งเรืองของสิ่งพล ได้ส่งผลให้ระบบอนุรักษนิยมของพุทธศาสนาดำรงอยู่อย่างเหนียวแน่น โดยคุณลักษณะอันเก่าแก่พื้นสมัยของศาสนานี้ได้รับการสงวนรักษาไว้ โดยอาศัยความมานะพยายามร่วมกันของบรรดาพระเจ้าแผ่นดินของสิ่งพลและบรรดาพระเถระในการปกป้องคุ้มครองและปกป้องรักษาคุณลักษณะเหล่านั้นของพุทธศาสนาไว้เป็นมรดกของชาติ แม้ว่าจะต้องประสบกับภัยคุกคามครั้งแล้วครั้งเล่าก็ตาม พุทธศาสนาในประเทศศรีลังกา เป็นพุทธศาสนาที่มีการดำรงอยู่อย่างสืบเนื่องยาวนานกว่าพุทธศาสนาในสถานที่แห่งใดในโลก โดยตลอดช่วงระยะเวลาอันยาวนานของพัฒนาการทางประวัติศาสตร์ของศรีลังกา เกาะศรีลังกาแห่งนี้ต้องประสบกับการตั้งอยู่บนพื้นฐานของการอาศัยอินเดียอย่างหนักหน่วง โดยเฉพาะวัฒนธรรมการรู้หนังสือ นับตั้งแต่ศตวรรษต้น ๆ ของช่วงหลังกลางพุทธศตวรรษที่ 6 เป็นต้นมา ชนชาติทมิฬที่นับถือศาสนาฮินดูเป็นจำนวนมากได้หลั่งไหลกันอพยพเข้าไปอยู่ในประเทศศรีลังกา

¹³⁷ Walpola Rahula, *History of Buddhism in Ceylon* (Colombo : M.D. Gunasena, 1956), pp. 1-29.

โดยได้อพยพไปจากภาคใต้ของประเทศอินเดีย ซึ่งเป็นบริเวณที่ตั้งอยู่ในดินแดนใกล้เคียงกันกับประเทศศรีลังกา ด้วยเหตุนี้ จึงได้ส่งผลให้ประเทศศรีลังกาต้องก้าวเข้าไปสู่การมีประชากรทั้งที่เป็นผู้นับถือศาสนาพุทธและผู้นับถือศาสนาฮินดู และอยู่ภายใต้ระบบกษัตริย์ตามรูปแบบและระเบียบแบบแผนของศาสนาพราหมณ์¹³⁸

ประวัติศาสตร์ของศรีลังกาได้แสดงให้เห็นถึงการต่อสู้ที่มีความต่อเนื่องไม่ขาดสายบางประการกับผู้นุกรุกเข้าเหยียบย่ำชาวต่างชาติ โดยกองทัพของโจฬะ (Chola) จากภาคใต้ของประเทศอินเดียได้ถูกขับไล่ออกไปจากเกาะศรีลังกาในช่วงระยะเวลาที่เป็นยุคต้นเป็นอย่างดีอย่างราวกลางพุทธศตวรรษที่ 5 ถึงกลางพุทธศตวรรษที่ 6 โดยผู้ทรงขับไล่ออกไป คือ พระเจ้าแผ่นดินของสิงหลองค์หนึ่ง ซึ่งทรงกล่าวว่าการกระทำดังกล่าวของพระองค์ เกิดจากแรงกระตุ้นในการที่ทรงปรารถนาจะปกป้องคุ้มครองพุทธศาสนา บรรดาพุทธศาสนิกชนบนเกาะศรีลังกาได้มีการบำรุงรักษาไว้ซึ่งการติดต่อสัมพันธ์กันกับบ้านเกิดเมืองนอนของพุทธศาสนา โดยเฉพาะการติดต่อที่ผ่านทางเมืองท่าต่าง ๆ ที่ตั้งอยู่ในบริเวณชายฝั่งทะเลทางด้านทิศตะวันตกของประเทศอินเดีย จนได้ก่อให้เกิดการค้าขาย ก้าวเข้าไปสู่การที่คัมภีร์ในพุทธศาสนาทั้งหมดได้รับการถ่ายทอดและเขียนลงไว้เป็นลายลักษณ์อักษร ตลอดจนนิภาษของลัทธิเถรวาทได้กลับกลายเป็นนิภาษที่ได้ปรากฏความโดดเด่นขึ้น และได้ปรากฏว่าในปัจจุบันนี้รอยประทับของนิภาษของลัทธิหินยานนิภาษนี้ของพุทธศาสนาของอินเดียยังคงดำรงอยู่ในทุกหนทุกแห่ง ในราวกลางพุทธศตวรรษที่ 6 วัฒนธรรมของพุทธศาสนาได้รุ่งโรจน์ขึ้นในศรีลังกา ด้วยเหตุนี้ ในระยะหลังลงมาอีกหลายศตวรรษบรรดานักจาริกแสวงบุญชาวจีนจำนวนไม่น้อยจึงได้พบความมีชื่อเสียงดังกล่าวของศรีลังกาในประเทศที่นับถือพุทธศาสนาประเทศอื่น ๆ ของเอเชีย¹³⁹

ครั้นในระหว่างพุทธศตวรรษที่ 8 และพุทธศตวรรษที่ 9 อิทธิพลของพุทธศาสนา ลัทธิมหายาน "ได้เผยแพร่ออกไปสู่ประเทศศรีลังกา แต่พุทธศาสนิกชนของลัทธินี้ไม่ได้เป็นที่โปรดปรานของพระเจ้าแผ่นดินของศรีลังกาด้วยระยะเวลาที่ยาวนานนัก ในระหว่างรัชสมัยของพระเจ้ามหานาม (Mahanama) ซึ่งครองราชย์ในระหว่างพุทธศตวรรษที่ 10 นักวิชาการทางพุทธศาสนาจากภาคใต้ของประเทศอินเดีย จำนวน 3 คน ได้เดินทางไปยังประเทศศรีลังกา ในบรรดานักวิชาการ

¹³⁸ ดู ปรีชา นุ่นสุข, ศิลปะศรีลังกา (กรุงเทพมหานคร : เมืองโบราณ , 2541), หน้า 28-32.

See Richard H. Robinson and Willard L. Johnson, *The Buddhist religion : A historical introduction*, p. 111.

¹³⁹ Richard H. Robinson and Willard L. Johnson, *The Buddhist religion : A historical introduction*, p. 112.

เหล่านี้ มีอยู่ท่านหนึ่งที่เป็นผู้ที่มีชื่อเสียงมาก คือ พระพุทธโฆษา (Buddhaghosa) ซึ่งเป็นผู้ที่มีผลงานที่มีชื่อเสียงมากขึ้นหนึ่ง คือ ผลงานที่มีชื่อว่า “ทางแห่งความบริสุทธิ์” (Path of Purity) ซึ่งเรียกกันในภาษาบาลีว่า “วิสุทธิมัคคะ” (Visuddhimagga) อันเป็นผลงานการประพันธ์ในเชิงการสำรวจเกี่ยวกับหลักธรรมหรือพระธรรมคำสั่งสอนในพุทธศาสนาและการฝึกฝนปฏิบัติในการกระทำสมาธิ ครั้นในราวช่วงสุดท้ายของสมัยที่มีความสำคัญยิ่งนี้ หลักธรรมของลัทธิเถรวาทได้รับการจัดไว้อย่างแน่นอน คงที่ และตายตัว¹⁴⁰

ในราวพุทธศตวรรษที่ 11 ลัทธิเถรวาทได้มีการแผ่ขยายออกไปอย่างกว้างขวางจากเมืองท่าต่าง ๆ ของสิงหลที่ตั้งอยู่โดยตลอดแนวยาวของชายฝั่งทะเลทางทิศตะวันตกของประเทศอินเดีย รวมทั้งการศึกษาพระอภิธรรมได้มีความรุ่งโรจน์ขึ้น แต่การฝึกฝนปฏิบัติในส่วนที่เป็นการแสดงปาฏิหาริย์อันลึกลับมหัศจรรย์ยังคงปรากฏอยู่เช่นเดียวกัน โดยเฉพาะการสวด “ปริตตะ” (Paritta) เพื่อการปกป้องคุ้มครอง และการใช้มนตร์ คาถา คำเสก คำสาป และเสน่ห์ ลัทธิมหายานได้มีการสืบเนื่องต่อมาด้วยการสนับสนุนค้ำจุนของอารามแห่งหนึ่ง โดยในราวพุทธศตวรรษที่ 13 และพุทธศตวรรษที่ 14 หลักธรรมเกี่ยวกับปัญญาบารมีและพุทธศาสนานิกายตันตระได้มีแหล่งที่สำคัญที่ตั้งอยู่บนเกาะศรีลังกาแห่งหนึ่งเช่นเดียวกัน ส่วนอิทธิพลของศาสนาฮินดูได้เกาะแน่นอยู่ด้วยเช่นกัน ด้วยเหตุนี้ ในราวพุทธศตวรรษที่ 16 พระเจ้าวิชัยปาหุ (Vijayabahu) จึงได้ทรงปลดปล่อยให้เกาะศรีลังกาของพระองค์เป็นอิสระจากการยึดครองของโจพะเป็นลำดับแรก แล้วได้ทรงฟื้นฟูรัฐแห่งพุทธศาสนาขึ้นมาใหม่ในลำดับถัดมา รวมทั้งได้ทรงฟื้นฟูการอุปสมบทที่ถูกต้องตามบทบัญญัติของพุทธศาสนาขึ้นมาด้วย โดยระเบียบแบบแผนที่ถูกต้องสำหรับการอุปสมบทนั้น ทรงได้รับมาจากประเทศหนึ่ง ซึ่งเป็นประเทศที่ได้มีการอุปสมบทอย่างต่อเนื่องกันมาโดยไม่ขาดสาย และได้ทรงแต่งตั้งผู้อำนวยการสูงสุดสำหรับการดูแลคณะสงฆ์ขึ้นเป็นครั้งแรกด้วย¹⁴¹

ครั้นในระยะหลังลงมาการบุกรุกเข้าเหยียบย่ำของผู้นับถือศาสนาฮินดูยังคงมีความสืบเนื่องในการทำลายประเทศศรีลังกา คณะสงฆ์ในพุทธศาสนาในศรีลังกาจึงประสบกับอันตราย ในระหว่างช่วงระยะเวลาดังกล่าวนี้ จนกระทั่งถึงพุทธศตวรรษที่ 21 ประเทศนี้ต้องประสบกับความเสื่อมถอยลงในด้านรายได้ ส่งผลให้มีการลดการให้การสนับสนุนสถาบันในพุทธศาสนาตามไปด้วย ถึงแม้ว่าพระเจ้าแผ่นดินและชนชั้นสูงจะยังคงมีความต่อเนื่องในการให้การอุปถัมภ์ค้ำชูต่อไปก็ตาม แต่คณะสงฆ์ก็ต้องประสบกับความอ่อนแอมากยิ่งขึ้นในทางการเงิน ทำให้บรรดาอารามที่มี

¹⁴⁰ Ibid.

¹⁴¹ Ibid.

ความเก่าแก่และอารามที่มีความยิ่งใหญ่ทั้งมวลต้องกลับกลายเป็นอารามที่ถูกทิ้งให้หมดความสำคัญลง มีการแตกแยกกัน และไร้วินัย จนได้นำไปสู่การทำลายความสามัคคีในคณะสงฆ์ และพระเจ้าแผ่นดินทรงมีความจำเป็นที่จะต้องทรงตัดอารามเหล่านั้นออกไป ในฐานะที่เป็นที่ไม่ทรงพึงปรารถนา ในขณะที่เดียวกันศาสนาฮินดูได้ส่งอิทธิพลต่อพุทธศาสนา ทั้งในส่วนที่เกี่ยวกับสถาบันต่าง ๆ และปรัชญาความคิด จนกระทั่งได้นำไปสู่การกระทำสักการะบูชาบรรดาเทพเจ้าในศาสนาฮินดูกลับกลายเป็นส่วนหนึ่งของพุทธศาสนาที่เป็นที่นิยมกันอย่างแพร่หลาย และบรรดาเทพเจ้าของศาสนาพราหมณ์ทรงได้รับการกระทำสักการะบูชาโดยพระเจ้าแผ่นดินและฆราวาสในงานนักขัตฤกษ์ต่าง ๆ ที่ได้มีการจัดขึ้น ในภาคเหนือและภาคตะวันออกเฉียงของเกาะศรีลังกาชนชาติทิพที่นับถือศาสนาฮินดูเป็นกลุ่มที่มีพลังอำนาจมาก¹⁴²

ครั้นในระยะหลังลงมาโปรตุเกสได้เข้ายึดบริเวณที่เป็นที่ราบลุ่มของศรีลังกาในระหว่างปี พ.ศ. 2048 – 2201 โดยได้ทำลายล้างอารามในพุทธศาสนาเป็นจำนวนมาก ตลอดจนได้ขู่เชิญบังคับให้ประชาชนเปลี่ยนศาสนา โดยให้หันมานับถือคริสตศาสนา นิกายคาทอลิก พระเจ้าแผ่นดินของสิงหลต้องถอยร่นเข้าไปสู่เมืองแคนดี้ (Kandy) ซึ่งตั้งอยู่ในบริเวณเทือกเขา ซึ่งในสถานที่แห่งนั้นพระเจ้าแผ่นดินของสิงหลเหล่านั้นได้ทรงปกครองตั้งแต่ปี พ.ศ. 2135 มาจนกระทั่งถึงปี พ.ศ. 2358 พระเจ้าแผ่นดินเหล่านั้นได้ทรงสนับสนุนค้ำจุนพุทธศาสนาอย่างสูงสุด เท่าที่สภาพแวดล้อมและทรัพยากรของพระเจ้าแผ่นดินแต่ละองค์จะเอื้ออำนวยให้ทำได้ ส่วนดัตช์ (Dutch) ซึ่งเป็นผู้ที่คลั่งไคล้ในคริสตศาสนา นิกายโปรเตสแตนต์ นิกายย่อยคัลวินิสต์ (Calvinist) และในที่สุดก็มีอังกฤษอีกชาติหนึ่ง เป็นชาติสุดท้าย ต่างก็ได้เจริญรอยตามโปรตุเกสในการบุกกรุกเข้าไปยึดเกาะศรีลังกาอยู่ภายใต้อำนาจอธิปไตยของพวกตน การปกครองของชาวยุโรปที่กล่าวมาที่กินระยะเวลายาวนานนี้ ได้ก่อให้เกิดอันตรายอันยิ่งใหญ่ต่อพุทธศาสนา ภายใต้สนธิสัญญาในการเข้ายึดครองเกาะศรีลังกาดังกล่าว ประเทศผู้เข้ายึดครองเหล่านั้นได้ยึดอำนาจไปจากอำนาจของกษัตริย์สิงหล โดยอังกฤษได้แสดงเจตนาที่จะปกป้องคุ้มครองพุทธศาสนา แต่บรรดาผู้สอนศาสนาของศาสนาคริสต์ได้กล่าวโจมตีพุทธศาสนา ในไม่ช้าผู้แทนของพุทธศาสนาได้มีการกล่าวตอบโต้ รวมทั้งได้มีการก่อตั้งสมาคมของฆราวาสขึ้นหลายแห่ง ได้มีการก่อตั้งศูนย์กลางแห่งการฝึกฝนอบรมพระภิกษุสงฆ์เป็นจำนวนมาก และการฟื้นฟูให้พุทธศาสนากลับฟื้นคืนชีวิตขึ้นมาใหม่อีกครั้งหนึ่งก็ได้ดำเนินไปตามแนวทางที่พึงประสงค์ ทำให้พุทธศาสนาในศรีลังกาสามารถที่จะสร้างสรรค์ผลงานทางวิชาการที่มีคุณค่าสำหรับโลกแห่งพุทธศาสนา อีกทั้งยังปรากฏว่านับตั้งแต่ได้ประสบความสำเร็จในการได้รับเอกราชในปี พ.ศ. 2491 พุทธศาสนิกชนในประเทศนี้ได้แสดงให้เห็นบทบาทที่

¹⁴² Ibid., pp. 112-113.

สำคัญและกระตือรือร้นในกิจการต่าง ๆ ของประเทศของตนและกิจการทางพุทธศาสนาของชาวเอเชีย ในปี พ.ศ. 2493 พุทธศาสนิกชนในศรีลังกาได้ก่อตั้งสมาคมพุทธศาสนิกสัมพันธ์แห่งโลก (World Fellowship of Buddhists) ขึ้นมา โดยได้พยายามที่จะรวบเอาพุทธศาสนิกชนของทุกชาติมารวมเข้าไว้เป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน¹⁴³

จากที่กล่าวมานี้ได้แสดงให้เห็นว่า ถึงแม้ว่าการบ้ายคล้อยลงของพุทธศาสนาในบ้านเกิดเมืองนอน คือ ประเทศอินเดีย นับตั้งแต่ราวช่วงปลายของครึ่งแรกของพุทธศตวรรษที่ 20 เป็นต้นมาจะทำให้อินเดียไม่สามารถที่จะใช้ความมานะพยายามในการกระตุ้นให้มีการจัดส่งคณะผู้สอนศาสนาออกไปเผยแผ่พุทธศาสนาในต่างแดนได้อีกต่อไปก็ตาม แต่ดินแดนหลายแห่งที่เคยได้รับพุทธศาสนาไปจากประเทศอินเดียมาในระยะก่อนหน้านั้น ได้เข้าแทนที่ในการทำหน้าที่ในการเป็นศูนย์กลางแห่งการเผยแผ่พุทธศาสนาสืบต่อไปหลายแห่ง โดยเฉพาะดินแดนในเอเชียกลางและศรีลังกา โดยในส่วนของศรีลังกานั้น ได้มีบทบาทอย่างสำคัญในการเผยแผ่พุทธศาสนามาสู่ดินแดนต่าง ๆ ที่ตั้งอยู่ในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้

ในช่วงระยะเวลาราวพุทธศตวรรษที่ 16 ศรีลังกาได้รับการยอมรับว่าเป็นศูนย์กลางของพุทธศาสนา ลัทธิเถรวาท ประเทศต่าง ๆ ในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ที่ตั้งอยู่ในบริเวณอันกว้างใหญ่ตั้งแต่ประเทศพม่าไปจนถึงประเทศอินโดนีเซียได้เอาใจใส่และมุ่งมั่นที่จะเอาแบบอย่างของสถาบันต่าง ๆ ในทางพุทธศาสนาของศรีลังกา สำหรับการใช้เป็นเครื่องนำทางและแรงบันดาลใจของตน ครั้นในพุทธศตวรรษที่ 17-18 อันเป็นช่วงเริ่มต้นของอาณาจักรสุโขทัยและอาณาจักรล้านนาไทย อิทธิพลของพุทธศาสนาของศรีลังกาที่มักจะเรียกกันโดยทั่วไปว่า “ลัทธิลังกาวงศ์” ได้ตั้งมั่นลงอย่างมั่นคงในดินแดนที่สำคัญของเอเชียตะวันออกเฉียงใต้สองแห่ง คือ แห่งแรก ได้แก่ ในบริเวณพุกาม (Pagan) และพะโค (Pegu) ของประเทศพม่า และแห่งที่สอง ได้แก่ ในบริเวณนครศรีธรรมราชหรือ “ลิกอร์” (Ligor) จากศูนย์กลางของพุทธศาสนาทั้งสองแห่งนี้ ได้ส่งผลให้ดินแดนต่าง ๆ ในประเทศไทยได้สืบสมุฏฐานของแรงบันดาลใจของศูนย์กลางของพุทธศาสนาทั้งสองนี้ ในฐานะที่ศูนย์กลางของพุทธศาสนาทั้งสองแห่งนี้ได้สร้างสรรค์แม่พิมพ์ของศิลปกรรมที่เนื่องในพุทธศาสนาขึ้นมา โดยแม่พิมพ์ดังกล่าวนี้มีรูปทรงและรูปแบบทางศิลปะเป็นของตนเอง โดยศิลปกรรมของอาณาจักรล้านนาไทยที่เรียกว่า “ศิลปะแบบเชียงแสน” ได้มีความสัมพันธ์เชื่อมโยงกันโดยตรงกับศูนย์กลางที่ตั้งอยู่ในประเทศพม่า เพราะสภาพทางภูมิศาสตร์เอื้ออำนวยในการทำงานเดียวกันกับความสัมพันธ์กันในทางการทหาร ในขณะที่ศิลปกรรมของอาณาจักรสุโขทัยที่

¹⁴³ Ibid., p. 113.

เรียกว่า “ศิลปะแบบสุโขทัย” ได้มีความสัมพันธ์เชื่อมโยงกันโดยตรงกับศูนย์กลางที่ตั้งอยู่ในนครศรีธรรมราช เพราะอาณาจักรสุโขทัยกับอาณาจักรนครศรีธรรมราชได้สถาปนาความสัมพันธ์กันอย่างใกล้ชิด แต่อย่างไรก็ดี ด้วยเหตุที่สภาพทางภูมิศาสตร์เอื้ออำนวย ทำให้ศิลปะแบบสุโขทัยได้รับอิทธิพลจากประเพณีปฏิบัติทางศิลปกรรมของพุกามเช่นเดียวกัน โดยการรับอิทธิพลดังกล่าวได้ผ่านมาทางล้านนาไทย ซึ่งในที่สุดศิลปะแบบนี้ได้แสดงให้เห็นว่า เป็นประเพณีปฏิบัติทางศิลปกรรมหรือรูปแบบทางศิลปะที่ประสบความสำเร็จอย่างเลอเลิศรูปแบบหนึ่ง ซึ่งเป็นรูปแบบทางศิลปะที่เพียบพร้อมไปด้วยพื้นฐานของความเป็นศิลปะไทยอย่างแท้จริง¹⁴⁴

ในส่วนของความสัมพันธ์ระหว่างประเพณีปฏิบัติในทางศิลปะของสุโขทัยกับศรีลังกา โดยผ่านทางนครศรีธรรมราชนั้น ได้ปรากฏหลักฐานเอกสารเป็นเครื่องสนับสนุนเป็นอย่างดี โดยเอกสารดังกล่าวได้แสดงให้เห็นว่า พ่อขุนรามคำแหงมหาราชแห่งสุโขทัยได้ทรงนิมนต์พระภิกษุสงฆ์ชาวสิงหลที่รู้จักมักคุ้นกันในบ้านทีกหรือเอกสารของไทยในตำแหน่งว่า “สังฆราช” ซึ่งเป็นผู้ปกครองสูงสุดของสงฆ์มาประจำหรือพำนักในสุโขทัย โดยมีการสร้างอารามแห่งหนึ่งขึ้นมาเป็นพิเศษสำหรับเป็นที่พำนักของพระสังฆราชดังกล่าว อารามแห่งนี้มีชื่อว่า “วัดอรุณญิก” โดยซากของศาสนสถานต่าง ๆ ในอารามแห่งนี้ยังคงปรากฏอยู่ในแหล่งโบราณคดีที่รู้จักกันโดยทั่วไปว่าวัดสะพานหิน การสร้างอารามแห่งนี้นับเป็นแก่นของเรื่องที่มีความสำคัญมากที่สุดอย่างหนึ่งที่ปรากฏในจารึกแห่งการบันทึกลงในศิลาจารึกของไทย โดยศิลาจารึกหลักนี้นับเป็นจารึกที่มีความเก่าแก่มากที่สุดหลักหนึ่งในบรรดาจารึกที่มีการสลักด้วยอักษรไทย ซึ่งนับเป็นประติมากรรมอย่างหนึ่งของพ่อขุนรามคำแหงมหาราช ศิลาจารึกหลักนี้ได้มีการสลักขึ้นในปี พ.ศ. 1835 นักวิชาการโดยทั่วไปมักจะเรียกศิลาจารึกหลักนี้ว่า “แมกนา คาร์ตาของประเทศไทย” (Magna Carta of Thailand) โดยยกย่องให้ศิลาจารึกหลักนี้มีฐานะเท่าเทียมกันกับธรรมนูญของอังกฤษที่เรียกว่า “แมกนา คาร์ตา” ซึ่งเป็นธรรมนูญที่พระเจ้าแผ่นดินได้พระราชทานสิทธิเสรีภาพแก่พลเมืองอังกฤษในปี พ.ศ. 1758 โดยศิลาจารึกของพ่อขุนรามคำแหงมหาราชหลักนี้ได้บันทึกเรื่องราวเกี่ยวกับความแพร่หลายของอิทธิพลของพุทธศาสนา ลัทธิเถรวาทหรือลัทธิลังกาวงศ์ ซึ่งพ่อขุนรามคำแหงมหาราชได้ทรงเป็นผู้เผยแพร่อิทธิพลนี้ ในการนี้พระองค์ทรงได้รับคำแนะนำจากพระสงฆ์ผู้ทรงคุณวุฒิของสิงหล ซึ่งได้ปฏิบัติหน้าที่อย่างทุ่มเทเป็นที่สุด ทั้งในด้านความมานะพยายาม ด้านกำลัง และด้านการเสียสละเวลา นอกจากนี้ ผลกระทบจากพุทธศาสนา ลัทธิลังกาวงศ์ของศรีลังกาก็ได้รับการกล่าวถึงอย่างจำเพาะเจาะจงเป็นพิเศษในศิลาจารึกที่มีอายุอยู่ในระยะหลังลงมาอีกหลักหนึ่ง ซึ่งเป็นจารึกที่

¹⁴⁴ Ananda W.P. Guruge, “Sri Lankan influences on the art of Sukhothai and Lanna Thai,” in *The artistic heritage of Thailand* (Bangkok : Sawaddi Magazine and National Museum Volunteers, 1979), p. 120.

ได้มีการพรรณนาถึงเรื่องราวในรัชสมัยของพระราชชนกคชาของพ่อขุนรามคำแหงมหาราช ซึ่งทรงพระนามว่าพระมหาธรรมราชาที่ 1 (ลิไทย) โดยศิลาจารึกดังกล่าวได้กล่าวว่า พระเจ้าแผ่นดินพระองค์นี้ทรงรักการพเนจรร้อนเร่ไปในป่า โดยการประทับอยู่ที่นั่นประทับอยู่ที่นี้ พระองค์ไม่ได้ทรงเอาพระทัยใส่ในเรื่องพระกระยาหาร พระองค์ทรงปฏิบัติพระองค์ให้ทรงเป็นที่น่าเคารพนับถือเป็นอย่างยิ่ง โดยทรงยึดถือการประพฤติปฏิบัติตามแบบอย่างของลักษณะท่าทางและกิริยามารยาทของบรรดาพระภิกษุสงฆ์ของสิงหล ซึ่งนักวิชาการบางท่านได้ตั้งข้อสังเกตเกี่ยวกับประเพณีปฏิบัติดังกล่าวว่า จารึกประเพณีต่าง ๆ ของราชสำนักของสยามได้อยู่ในขอบเขตที่ได้รับอิทธิพลจากการที่พระเจ้าแผ่นดินของสยามทรงมีพระทัยปรารถนาที่จะทรงเจริญรอยตามตัวอย่างที่ได้มีการจัดระเบียบแบบแผนไว้โดยพระเจ้าแผ่นดินผู้ยิ่งใหญ่ของสิงหล คือ พระเจ้าปราครมพาหุ (Parakrama Bahu)¹⁴⁵

ในรัชสมัยของพระมหาธรรมราชาที่ 1 พระภิกษุสงฆ์ที่มีชื่อเสียงอีกรูปหนึ่งได้เดินทางมาจากศรีลังกา พระภิกษุรูปนี้ คือ พระสุมนะหรือสุมนเถระ ซึ่งมักจะมีการกล่าวอ้างอิงถึงในบันทึกต่าง ๆ ของไทยในชื่อว่าสมเด็จพระมหาสมณิ์ ซึ่งเป็นผู้ที่ไม่ได้เฝ้าแต่เพียงแต่เป็นผู้อัญเชิญพระบรมสารีริกธาตุอันศักดิ์สิทธิ์มาจากศรีลังกาเท่านั้น หากแต่ยังเป็นผู้ที่ได้นำฆราวาสจำนวนหนึ่งเข้ามาด้วย อันเป็นข้อเท็จจริงที่เหมือนกันกับที่ได้เคยปรากฏว่า คณะธรรมทูตของพระเจ้าอโศกมหาราชที่เดินทางไปเผยแผ่พระพุทธศาสนาในต่างประเทศนั้น เป็นคณะธรรมทูตหรือคณะพระภิกษุสงฆ์ที่ได้มีการนำฆราวาสติดไปในคณะด้วย หรือมีผู้ติดตามห้อยตามที่เป็นฆราวาสจำนวนหนึ่ง โดยฆราวาสเหล่านี้ประกอบด้วยผู้ที่เป็นช่างฝีมือและช่างศิลปหัตถกรรม พระมหาธรรมราชาที่ 1 ทรงมีพระราชดำริที่สำคัญอย่างหนึ่ง คือ การเสด็จไปยังลังกาทวีป (หมายถึง เกาะศรีลังกา) เพื่อที่จะเป็นการส่งเสริมพุทธศาสนาและเป็นการสร้างสมบุญ นอกจากนี้ยังมีจารึกอีกหลายหลักที่เหมือนกันนี้ อาทิ จารึกนครชุม ซึ่งได้มีการค้นพบที่กำแพงเพชร และได้รับการกำหนดให้มีอายุอยู่ในปี พ.ศ. 1900 และจารึกที่ได้มีการค้นพบที่สุโขทัย ซึ่งมีเนื้อหาที่ได้มีการกล่าวอ้างอิงหรือพาดพิงถึงเหตุการณ์ต่าง ๆ ที่ปรากฏขึ้นในปี พ.ศ. 1905 โดยได้มีการพรรณนาให้เห็นรายละเอียดที่มีความสำคัญเป็นอย่างยิ่งของอิทธิพลของศรีลังกาและพุทธศาสนาของสิงหลที่เป็นผลจากการเดินทางมาของพระสุมนเถระที่กล่าวมา โดยนักวิชาการบางท่านมีความเห็นว่า พระภิกษุรูปนี้เป็นนักศึกษารุ่นบุกเบิกรูปหนึ่งของประวัติศาสตร์ไทยและศิลปะไทย ซึ่งเป็นผู้ที่ได้วางจุดมุ่งหมายที่จะ

¹⁴⁵ Ibid.

แสดงบทบาทที่มีความยิ่งใหญ่บางประการ คือ การเผยแพร่พุทธศาสนาของสิงหล และโดยทางอ้อมจะให้อิทธิพลในทางศิลปะโดยตลอดทั่วทุกหนทุกแห่งของประเทศ¹⁴⁶

ในศิลปะแบบสุโขทัยได้ปรากฏอิทธิพลอย่างเป็นตัวเป็นตนที่จับต้องได้ของรูปแบบทางศิลปะของศิลปกรรมที่เนื่องในพุทธศาสนาของศรีลังกา โดยสามารถที่จะมองเห็นอิทธิพลดังกล่าวได้ในแหล่งโบราณคดีหลายแห่งที่อยู่ในวัฒนธรรมสุโขทัย อาทิ วัดมหาธาตุและวัดสี่มุม ในบริเวณเมืองโบราณสุโขทัย อำเภอเมือง จังหวัดสุโขทัย และวัดช้างล้อม ในบริเวณเมืองโบราณศรีสัชนาลัย อำเภอศรีสัชนาลัย จังหวัดสุโขทัย เป็นต้น สถูปทรงระฆังคว่ำและมีประติมากรรมรูปช้างในบริเวณลานประทักษิณที่มักจะเรียกกันโดยทั่วไปว่า “สถูปทรงลังกา” ของวัดช้างล้อม ได้แสดงให้เห็นถึงลักษณะที่เหมือนกันที่สังเกตเห็นได้อย่างเด่นชัดกับสถูปในศิลปะศรีลังกา ส่วนในด้านรูปแบบ แผนผัง และเทคนิควิธีในการก่อสร้างของอารามที่สำคัญทั้งสองแห่ง คือ วัดช้างล้อมและวัดสี่มุม ได้สะท้อนให้เห็นถึงอิทธิพลอันไม่ผิดเพี้ยนของศิลปะของศรีลังกา ดังที่นักวิชาการบางท่านได้กล่าวว่า ในสถานที่แห่งนี้เป็นแหล่งแห่งการปะทะสังสรรค์กันอย่างน่าสนใจระหว่างกัมพูชาและศรีลังกาในหัวใจของสยาม การประกอบและสร้างสรรค์กันขึ้นอย่างเป็นตัวเป็นตนของจารีตประเพณีในทางศิลปะของไทยและสิงหลดังกล่าวนี้ สามารถที่จะมองเห็นได้ในประติมากรรมแผ่นภาพสลักที่วัดสี่มุม ซึ่งในแผ่นภาพสลักเหล่านั้น “อัสสรา” (หรือเทพี) ได้ปรากฏขึ้นในรูปแบบทางศิลปะที่มีความคล้ายคลึงกันกับจิตรกรรมภาพหญิงสาวที่ปรากฏในจิตรกรรมฝาผนังที่หน้าผาที่เขียนไว้ในแหล่งโบราณคดีสิริริยะ (Sigiriya) ในประเทศศรีลังกา แต่ภาพสลักที่วัดสี่มุมได้ปรากฏขึ้นในลักษณะที่แสดงให้เห็นได้อย่างง่ายดายถึงจิตวิญญาณแห่งความเป็นไทย ส่วนในด้านวิวัฒนาการของพระพุทธรูปได้ปรากฏว่าอิทธิพลของศรีลังกายังคงอยู่อย่างแนบแน่น โดยได้ปรากฏพระพุทธรูปในรูปแบบที่มีพระพักตร์แบบสิงหลและคุณลักษณะอันคงไว้ซึ่งความงามอย่างบริสุทธิ์ตามประติมาณวิทยาและรูปแบบทางศิลปะของพระพุทธรูปของศรีลังกาในพื้นฐานของพระพุทธรูปในศิลปะแบบสุโขทัย การเปลี่ยนถ่ายจากท่าประทับนั่งอันเคร่งครัดตามแบบโยคีบนปีทมาสน์ไปสู่การประทับนั่งแบบที่พระบาทไม่ได้ขัดกันในทำนองเดียวกันกับการเกาะเกี่ยวกันไว้ของเพชรหรืออิกนัยหนึ่ง คือ การเปลี่ยนแปลงจากการประทับนั่งแบบขัดสมาธิเพชรไปสู่การประทับนั่งแบบขัดสมาธิราบนั้น เป็นการแน่ชัดว่าได้มีต้นกำเนิดขึ้นในศรีลังกา ในขณะที่เดียวกันได้มีการยอมรับและนิยมชมชอบพระพุทธรูปในปางมารวิชัยหรือปางที่ทรงอ้าฝ่าเท้าขึ้นแผ่นดินเป็นประจักษ์พยาน ซึ่ง

¹⁴⁶ Ibid., pp. 120 - 121.

เป็นปางที่ทรงยืนพระหัตถ์ขวามาตะพื้นดินกันอย่างกว้างขวาง โดยพระพุทธรูปดังกล่าวนี้เป็น ประดิษฐานหรืออนุสาวรีย์ที่มีความงดงามอย่างหนึ่งของไทย¹⁴⁷

ในตำนาน จาริตประเพณี และวรรณกรรมมุขปาฐะที่สืบเนื่องกันมาของไทยปรากฏว่า บรรดาพระพุทธรูปที่มีต้นกำเนิดในศรีลังกา ล้วนแล้วแต่มีบทบาทอย่างสำคัญทั้งสิ้น อย่างกรณี ของพระพุทธรูปสีหิงค์ ซึ่งบางทีอาจจะมีความหมายว่าเป็นประติมากรรมชิ้นหนึ่งที่มาจากศรีลังกา หรือแม้แต่อาจจะมีความหมายว่าเป็นประติมากรรมชิ้นหนึ่งที่ได้มีการสร้างสรรค์ขึ้นในรูปแบบทาง ศิลปะของศรีลังกา ล้วนแล้วแต่เป็นประติมากรรมรูปเคารพที่มีชื่อเสียงอันโดดเด่นในประวัติ ศาสตร์ของอารามทั้งมวลทั้งสิ้น ในบรรดาพระพุทธรูปเป็นจำนวนมากที่เรียกกันว่าพระพุทธรูปสีหิงค์ นั้น ตัวอย่างของพระพุทธรูปดังกล่าวที่มีความสำคัญมากที่สุดที่แสดงให้เห็นอิทธิพลของสิงหล อย่างสูงสุด คือ พระพุทธรูปที่ประดิษฐานที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร และพระพุทธรูป ที่ประดิษฐานที่วัดสุทัศน์เทพวรารามในกรุงเทพมหานคร สำหรับพระพุทธรูปปางลีลา ซึ่งเป็นพระ พุทธรูปที่มีความคล้ายคลึงกันกับพระพุทธรูปที่ปรากฏในจิตรกรรมฝาผนังที่เขียนเป็นภาพพระ พุทธเจ้ากำลังเสด็จกลับลงมาจากรวงสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ที่ปรากฏในแหล่ง โบราณคดีติวังกะ (Tivanka) ในโปโลนนารูวะ (Polonnaruwa) ในศรีลังกา อันเป็นตัวอย่างอีกตัวอย่างหนึ่งของศิลป กรรมในรูปแบบทางศิลปะของสิงหลที่ได้มีการสร้างสรรค์ในรูปแบบใหม่ให้มีรูปแบบและ ทรวดทรงอย่างใหม่ที่มีความงดงามอย่างน่าประทับใจเป็นอย่างยิ่ง อันสะท้อนให้เห็นถึงอัจฉริย ภาพของไทยอย่างหนึ่ง¹⁴⁸

นอกจากพระสุมนเถระจะมีบทบาทอย่างสำคัญในอาณาจักรสุโขทัยแล้ว ท่านยังได้ แสดงบทบาทอย่างสำคัญในอาณาจักรล้านนาไทยด้วย โดยในอาณาจักรล้านนาไทยท่านได้แสดง บทบาทที่สำคัญในฐานะของผู้ดำเนินการเผยแพร่พุทธศาสนาของสิงหลหรือพุทธศาสนาเถรวาทลังกา วงศ์ ผู้ที่ทรงนิมนต์ท่านไปยังอาณาจักรดังกล่าว คือ พระเจ้ากือนา พระสุมนเถระได้เดินทางมาถึง เมืองลำพูนในปี พ.ศ. 1912 โดยได้พำนักอยู่ที่วัดพระยืน ในพุทธศตวรรษที่ 20 ผลกระทบของ สิงหลได้ก้าวขึ้นไปถึงจุดสูงสุดที่เชียงใหม่ การสถาปนาภิกษุสงฆ์ของบรรดาพระภิกษุสงฆ์ของ ไทยที่ได้เดินทางไปยังศรีลังกาในปี พ.ศ. 1966 เพื่อการรับการอุปสมบทที่มีความสูงส่งยิ่งขึ้น ได้ ส่งผลให้เกิดการกระตุ้นอย่างรุนแรงต่อกิจกรรมต่าง ๆ ที่มีความคิดริเริ่มสร้างสรรค์ โดยเฉพาะใน สาขาวรรณคดีทางพุทธศาสนา วรรณกรรมเล่มหนึ่งแห่งช่วงระยะเวลาที่มีการเขียนขึ้นอย่าง

¹⁴⁷ Ibid., pp. 121 - 122.

¹⁴⁸ Ibid., p. 122.

ละเอียดลออเป็นอย่างยิ่ง คือ หนังสือ “จินกาลมาลีปกรณ์” ซึ่งพระภิกษุสงฆ์รูปหนึ่งที่นับถือนิกายดังกล่าวได้เป็นผู้แต่งไว้ในพุทธศตวรรษที่ 21 วรรณกรรมเรื่องนี้ได้ดำเนินตามประวัติศาสตร์พุทธศาสนาในอินเดีย ศรีลังกา และประเทศไทย¹⁴⁹

ศิลปกรรมที่เนื่องในพุทธศาสนาของอาณาจักรล้านนาไทยได้แสดงให้เห็นการผสมกันบางประการของศิลปะพม่ากับศิลปะศรีลังกา ในทำนองเดียวกันกับการที่ได้ก้าวไปสู่การปรากฏอิทธิพลของการเริ่มปรากฏขึ้นของจิตวิญญาณและเทคนิควิธีของศิลปะศรีลังกาและศิลปะไทยแห่งสุโขทัย ความเหมือนกันในด้านรูปแบบ แพนผัง และการก่อสร้างของวัดกู่กู่ ในจังหวัดลำพูนกับสถมหาปราสาท (Satmahahal Prasadya) ในโปโลนนารูวะ ประเทศศรีลังกานั้น นับได้ว่าเป็นสิ่งที่จะต้องเป็นมากไปกว่าความบังเอิญ ในทำนองเดียวกันกับที่ได้ปรากฏ แรงบันดาลใจสำหรับการสร้างสรรค์พระพุทธรูปของวัดพระสิงห์ ในจังหวัดเชียงใหม่ ให้มีคุณลักษณะอย่างเดียวกันกับพระพุทธรูปของสิงหล โดยเฉพาะลักษณะอันสง่า สงบ และแจ่มใส นับได้ว่าเป็นสิ่งที่ไม่อาจจะโต้แย้งได้ว่าได้รับอิทธิพลจากศรีลังกาอย่างแน่นอน¹⁵⁰

ในขณะเดียวกันร่องรอยอย่างหนึ่งของอิทธิพลที่ปรากฏขึ้นนานับประการของประเทศหนึ่งที่มีต่ออีกประเทศหนึ่ง โดยเฉพาะจาริตประเพณีทางศิลปะและวรรณคดีของประเทศทางพุทธศาสนาประเทศหนึ่งได้มีเหนือประเทศหนึ่งนั้น มีความจำเป็นที่จะต้องตระหนักหรือเอาใจใส่ในคุณลักษณะที่มีความสำคัญเป็นอย่างยิ่งของพุทธศาสนา ซึ่งได้กระตุ้นให้เกิดอิทธิพลเหล่านั้นทั้งหมดซึ่งตั้งอยู่บนพื้นฐานของหลักธรรมที่มีความสำคัญอันยิ่งยวดเกี่ยวกับความมีใจกว้างและเสรีภาพของการคิดและการกระทำ รวมทั้งการเผยแพร่ผ่านองค์กรที่เป็นอิสระ พุทธศาสนาได้ทำให้เกิดการสนับสนุนช่วยเหลืออย่างเต็มที่สำหรับการเกิดวิวัฒนาการของจาริตประเพณีที่มีความแตกต่างกันอย่างหลากหลายที่ตั้งอยู่บนพื้นฐานของอัจฉริยภาพแห่งการริเริ่มสร้างสรรค์ของชุมชนแต่ละแห่งในศิลปะไทยก็เช่นเดียวกัน ได้ปรากฏให้เห็นการก้าวไปข้างหน้าอย่างยิ่งใหญ่ ซึ่งความสามารถพิเศษที่มีความคิดริเริ่มสร้างสรรค์ของไทยได้ก่อให้เกิดการนำเอาอิทธิพลทั้งหมดที่ได้รับมาจากเพื่อนบ้านใกล้เคียงมารวมกันเข้า ในทางตรงกันข้ามประเทศเพื่อนบ้านเหล่านั้นก็ได้รับอิทธิพลจากประเทศไทยเช่นเดียวกัน ซึ่งในบรรดาประเทศต่าง ๆ ในเอเชีย ไม่มีประเทศใดที่จะปรากฏให้เห็นอิทธิพลดังกล่าวมากไปกว่าในประเทศศรีลังกา ในประเทศศรีลังกานั้นไม่แต่เพียงจะปรากฏให้เห็นว่าการฟื้นฟูพุทธศาสนาในระยะที่ผ่านมาได้เป็นหนึ่งบุญคุณเป็นอย่างยิ่งสำหรับการอุปถัมภ์ของคณะ

¹⁴⁹ Ibid., pp. 122 - 123.

¹⁵⁰ Ibid., pp. 123-124.

ผู้สอนศาสนาของไทยคณะหนึ่ง ซึ่งมีพระอุบาลีเป็นหัวหน้าเพียงเท่านั้น หากแต่ยังปรากฏว่า จิตรกรรมฝาผนังของวัดในศรีลังกาที่มีอายุอยู่ในช่วงระยะเวลาหลังพุทธศตวรรษที่ 23 ได้ทรงไว้ ซึ่งความเหมือนกันเป็นอย่างยิ่งกับบรรดาจิตรกรรมฝาผนังของประเทศไทย ศรีลังกาได้ให้ความเคารพนับถือด้วยความกตัญญูที่ประเทศไทยได้ตอบแทนให้อย่างมากมายสำหรับหน้ทางประวัติศาสตร์ที่ประเทศไทยได้ให้แก่ประเทศศรีลังกา¹⁵¹

บทบาทของรับตามพรลิงค์ในฐานะของรัฐที่เป็นศูนย์กลางของพุทธศาสนานิกายลังกาวงศ์ประจำภูมิภาคที่ทำหน้าที่เป็นผู้เผยแพร่ศาสนานิกายลังกาวงศ์ออกไปสู่รัฐต่าง ๆ ในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ดังกล่าวนี้ ไม่ได้จำกัดอยู่แต่เพียงแก่การเผยแพร่พุทธศาสนานิกายนี้ออกไปสู่รัฐโบราณต่าง ๆ ที่เป็นรัฐที่มีดินแดนตั้งอยู่ในภาคต่าง ๆ ของประเทศไทยในปัจจุบันนี้ดังกล่าวนั้น หากแต่รัฐตามพรลิงค์ยังทำหน้าที่เผยแพร่พุทธศาสนานิกายนี้ออกไปสู่รัฐโบราณอื่น ๆ ที่ตั้งอยู่ในบริเวณลุ่มแม่น้ำโขงและอินโดจีนด้วย ส่งผลให้พุทธศาสนานิกายนี้กลายเป็นศาสนาหลักของไทย ลาว และเขมรมาจนกระทั่งปัจจุบันนี้¹⁵²

ตามพรลิงค์ : รัฐพุทธศาสนานิกายลังกาวงศ์

จากการที่ระบบมณฑลของศาสนาพราหมณ์ ลัทธิไสวนิกายของรัฐตามพรลิงค์ได้ย้ายคล้อยลงในพุทธศตวรรษที่ 17 และพุทธศาสนา ลัทธิหินยาน นิกายลังกาวงศ์ ได้รุ่งโรจน์ขึ้นในรัฐแห่งนี้ในระหว่างราวพุทธศตวรรษที่ 17 – 19 จนส่งผลให้รัฐแห่งนี้กลายเป็นศูนย์กลางแห่งหนึ่งของพุทธศาสนานิกายนี้ในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ในระยเวลาดังกล่าวนั้น พุทธศาสนานิกายนี้ได้มีบทบาทในการพัฒนาารัฐแห่งนี้สืบต่อลงมาจากระบบมณฑลของลัทธิไสวนิกายโดยตลอดช่วงระยะเวลาระหว่างราวพุทธศตวรรษที่ 17 – 19 ในระยะเวลานี้พุทธศาสนา นิกายลังกาวงศ์ ได้มีบทบาทอย่างโดดเด่นภายในรัฐตามพรลิงค์ จนอาจจะกล่าวได้ว่ารัฐตามพรลิงค์เป็น “รัฐพุทธศาสนานิกายลังกาวงศ์” อย่างแท้จริง

1. การสถาปนาศูนย์กลางแห่งรัฐ

ครั้นในราวพุทธศตวรรษที่ 17 ลัทธิไสวนิกายในรัฐตามพรลิงค์ได้ค่อย ๆ ร่วงโรยลงในขณะเดียวกันกับที่พุทธศาสนา ลัทธิลังกาวงศ์ได้ค่อย ๆ มีบทบาทเพิ่มขึ้น ลัทธิลังกาวงศ์จึงได้

¹⁵¹ Ibid., p. 124.

¹⁵² ศรีศักร วัลลิโภดม, “เมืองพัทลุง,” เมืองโบราณ 22 (เมษายน – มิถุนายน 2543) : 9 – 25.

ค่อย ๆ เข้าแทนที่ความสำคัญของลัทธิไสวนิกายในรูปแบบของการถ่ายโอนที่เป็นไปอย่างราบรื่น และใช้ระยะเวลาอันยาวนาน การเปลี่ยนแปลงดังกล่าวจึงเป็นไปอย่างผสมกลมกลืน ในลักษณะของความคลี่คลายแบบค่อยเป็นค่อยไปมากกว่าที่จะเป็นการเปลี่ยนแปลงอย่างทันทีทันใด และ ความคลี่คลายดังกล่าวนี้เป็นพัฒนาการที่เป็นไปอย่างต่อเนื่อง ยาวนาน และปราศจากความขัดแย้งใด ๆ อันสามารถที่จะสังเกตเห็นได้อย่างชัดเจนภายในศูนย์กลางของรัฐแห่งนี้ ซึ่งได้ปรากฏว่าในขณะที่พุทธศาสนา ลัทธิลिंगวาศได้สถาปนาอารามของตนขึ้นในศูนย์กลางแห่งรัฐ คือ นครศรีธรรมราชขึ้นในระหว่างราวพุทธศตวรรษที่ 17 - 18 นั้น ได้เลือกที่จะใช้ศูนย์กลางในบริเวณเดียวกันกับที่เทวาลัยที่เป็นศูนย์กลางแห่งรัฐตั้งอยู่ คือ สถานที่บนหาดทรายแก้วทางด้านทิศใต้ของโบราณสถานหมายเลข 1 หรือเทวาลัย ณ วัดพระเดิม ซึ่งเป็นศูนย์กลางแห่งรัฐแต่เพียงเล็กน้อย โดยศูนย์กลางแห่งรัฐของลัทธิลึงวาศที่กล่าวนั้นมีศูนย์กลางอยู่ที่พระมหาสถูปองค์หนึ่ง ที่เรียกว่า “พระบรมธาตุเจดีย์นครศรีธรรมราช” ซึ่งปัจจุบันตั้งอยู่ภายในวัดพระมหาธาตุวรมหาวิหาร อำเภอเมือง จังหวัดนครศรีธรรมราช ซึ่งเป็นบริเวณที่เคยปรากฏอิทธิพลของพุทธศาสนามาก่อนหน้านี้แล้ว แม้จะไม่โดดเด่นนักก็ตาม คือ เคยมีการค้นพบพระพุทธรูปนาคปรกของนิกายเถรวาทที่มีอายุอยู่ในระหว่างราวพุทธศตวรรษที่ 13 - 15 องค์หนึ่ง และสถูปในศิลปะแบบศรีวิชัยของลัทธิมหายานที่มีอายุอยู่ในราวพุทธศตวรรษที่ 14 - 15 อีกองค์หนึ่ง

จากหลักฐานทางโบราณคดีที่ปรากฏอยู่ในขณะนี้ได้แสดงให้เห็นว่า ในการสร้างพระบรมธาตุเจดีย์นครศรีธรรมราชขึ้นในบริเวณใกล้เคียงกันกับเทวาลัยที่เป็นศูนย์กลางแห่งรัฐของลัทธิไสวนิกายดังกล่าวนี้ ไม่ได้แสดงนัยให้เห็นว่าจะเป็นการสร้างขึ้นเพื่อข่มริษมีของลัทธิไสวนิกาย แต่คงจะเป็นการปฏิบัติงานร่วมกัน หรือเสริมซึ่งกันและกันมากกว่า เพราะเทวาลัยเหล่านี้ยังคงดำรงอยู่สืบต่อมาโดยไม่มีการรื้อทำลาย และอาจจะยังคงมีความสำคัญและได้รับการใช้สอยสืบมาจนกระทั่งถึงกลางพุทธศตวรรษที่ 25 อันเป็นช่วงเวลาที่ได้มีการสร้างมณฑปเพื่อประดิษฐานพระพุทธรูปจำลองทับลงบนเทวาลัยแห่งนี้ เช่นเดียวกับที่ตึระอีกหลายแห่งของลัทธิไสวนิกายในมณฑลละภายในราชธานีแห่งนี้ยังคงมีบทบาทอย่างโดดเด่นสืบต่อลงมาอีกยาวนาน โดยเฉพาะตึระที่ตั้งอยู่ในบริเวณใกล้เคียง อย่างตึระที่เรียกฐานพระสยาม หอพระอิสวร หอพระนารายณ์ โบสถ์พราหมณ์ และเสาชิงช้า ซึ่งยังคงดำรงความสำคัญสืบมาจนกระทั่งปัจจุบันนี้ก็เป็นได้

นอกจากนี้ การที่พุทธศาสนานิกายลึงวาศได้เลือกเอาสถานที่บริเวณเดียวกันกับที่ศาสนาพราหมณ์ลัทธิไสวนิกายเคยใช้เป็นตึระที่เป็นศูนย์กลางแห่งรัฐมาสืบต่อในการเป็นศูนย์กลางของตนด้วยเช่นนี้ นอกจากจะสะท้อนให้เห็นถึงการเปลี่ยนแปลงที่ผสมกลมกลืนแบบค่อยเป็นค่อยไปดังกล่าวแล้ว ยังอาจจะสะท้อนให้เห็นถึงการสืบต่อระบบความเชื่อของลัทธิไสวนิกายที่

เกี่ยวกับ “สถาปนามิประเทศที่ศักดิ์สิทธิ์” ของสถานที่แห่งนี้ได้เป็นอย่างดีอีกด้วย โดยเอกสารโบราณที่เรียกว่าตำนานพระธาตุเมืองนครศรีธรรมราชได้บรรยายให้เห็นว่าสถานที่แห่งนี้ คือ “หาดทรายแก้วรอบ” ซึ่งมีลักษณะที่สำคัญ คือ “หาดทรายนั่นกว้าง ยาว มีน้ำอยู่รอบ”¹⁵³ ส่วนตำนานเมืองนครศรีธรรมราชได้บรรยายให้เห็นว่าสถานที่แห่งนี้มีลักษณะที่สำคัญ คือ เป็น “โคกหาดชายทะเลรอบ” และเป็น “หาดใหญ่กว้างริตามริมทะเลที่ ๆ รอบ”¹⁵⁴ ในขณะที่พระนิพนพานโสทรได้บรรยายให้เห็นว่าสถานที่แห่งนี้ คือ “หาดทรายแก้ว” ซึ่งมีลักษณะที่สำคัญ คือ เป็นหาดทรายที่ “เห็นแจ้งแผ้วอยู่แจ่มใส ป่าอ้อป่าเลาใหญ่ ทรายแหวไวที่สำราญ” รวมทั้งยังเป็นแหล่งที่ “แลดูสะอาด” เป็น “หาดทรายแก้วโสภา” เป็น “หาดทรายใหญ่” มี “แม่น้ำคลองท่า” มีลักษณะ “แจ้งแผ้วน้ำฟ้า” เป็นแหล่ง “ทำนบัสการที่สำคัญ” ของพญานาค และเป็นแหล่งที่ “มีในตำรา”¹⁵⁵ ซึ่งล้วนแล้วแต่เป็นคำพรรณนาที่สะท้อนให้เห็นว่า สถานที่แห่งนี้เป็นสถานที่ที่มีสถาปนามิประเทศที่ศักดิ์สิทธิ์ ตามระบบความเชื่อเกี่ยวกับสถานที่ที่มีความ “บริสุทธิ์” หรือเป็นสถานที่ที่ศักดิ์สิทธิ์ ตามระบบความเชื่อของลัทธิไสวณิกายเกี่ยวกับสถาปนามิประเทศที่ศักดิ์สิทธิ์ที่กล่าวมาทั้งสิ้น ซึ่งระบบความเชื่อดังกล่าวอาจจะตรงกันกับที่พระนิพนพานโสทร (ภาพที่ 34) ได้กล่าวไว้ว่า “มีในตำรา” ก็เป็นไปได้ โดยตำนานพราหมณ์เมืองนครศรีธรรมราช (ภาพที่ 33) ได้สะท้อนให้เห็นระบบความเชื่อเกี่ยวกับสถาปนามิประเทศที่ศักดิ์สิทธิ์ของ “หาดทรายแก้ว” แห่งนี้เช่นเดียวกัน ดังตัวอย่างที่ปรากฏในความบางตอนที่เขียนขึ้นในปี พ.ศ. 1893 ที่ได้กล่าวว่าในครั้งนั้นได้มีการอัญเชิญเทวรูปจากอินเดียมายังเมืองนครศรีธรรมราช เพื่ออัญเชิญต่อไปยังกรุงศรีอยุธยา โดยกรุงศรีอยุธยาได้จัดเรือมารับหลายลำ แต่ไม่อาจจะอัญเชิญเทวรูปเหล่านั้นไปยังกรุงศรีอยุธยาได้ เพราะว่าได้ “เกิดอัศจรรย์ ลมพายุพัดเป่นหมอกเม็กมิด 7 วัน 7 คืน แลมาษาพระณรายเทวรูป ไหนี่ถามิตแต่เจ้าพญาโกษา วเราจอยูเมืองนคร เหตุควาหาดแกวมี่สาริกอิสรา ตองเทวาทำนาย จิงอรูวามาญาพระณรายเทวรูป เสด็จอยูเมืองนคร”¹⁵⁶ ซึ่งข้อความที่ยกมานี้นอกจากจะสะท้อนให้เห็นการสืบ

¹⁵³ ชวน เพชรแก้ว และปรีชา นุ่นสุข, “ตำนานเมืองนครศรีธรรมราช,” ใน กำแพงเมือง มรดกทางวัฒนธรรมของชาวนคร (สงขลา) : โรงพิมพ์มงคลการพิมพ์, 2520), หน้า 136-139.

¹⁵⁴ เรื่องเดียวกัน, หน้า 117-120.

¹⁵⁵ วิทยาลัยครุนครศรีธรรมราช , พระนิพนพานโสทร ฉบับศูนย์วัฒนธรรมภาคใต้ จำนวนที่ 4 , นครศรีธรรมราช : ศูนย์วัฒนธรรมภาคใต้ วิทยาลัยครุนครศรีธรรมราช และมูลนิธิโตโยต้าแห่งประเทศไทย (ปุ่น, 2528), หน้า 212 – 252.

¹⁵⁶ ตำนานพราหมณ์เมืองนครศรีธรรมราช (เอกสารโบราณประเภทหนังสือบุคคล ฉบับลายมือเขียน ยังไม่เคยมีการตีพิมพ์ ค้นพบ ณ เทวสถานโบสถ์พราหมณ์ กรุงเทพมหานคร ผู้วิจัยถ่ายเอกสารมาใช้ศึกษาเมื่อปี พ.ศ. 2527), หน้า 9-11.

ต่อระบบความเชื่อของศาสนาพราหมณ์เกี่ยวกับความศักดิ์สิทธิ์ของสถานที่ที่เรียกว่า “หาดแก้ว” หรือ “หาดทรายแก้ว” แห่งนี้แล้ว ยังสะท้อนให้เห็นถึงการนำเอา “พระบรมธาตุเจดีย์เจดีย์นครศรีธรรมราช” หรือ “พระบรมสารีริกธาตุ” ของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าที่ประดิษฐานอยู่ในพระบรมธาตุเจดีย์องค์นี้ไปผูกกันเข้าอย่างแนบแน่นกับสถานที่ศักดิ์สิทธิ์หรือสภาพภูมิประเทศที่ศักดิ์สิทธิ์ของหาดทรายแก้วหรือราชธานีแห่งรัฐแห่งนี้ด้วย โดยความศักดิ์สิทธิ์นั้นได้มีการถ่ายโอนจากการแสดงโดยอาศัยโบราณสถานหมายเลข 1 (เทวาลัย ณ วัดพระเดิม) เป็นสัญลักษณ์แห่งศูนย์กลางแห่งความศักดิ์สิทธิ์ประจำรัฐหรือมณฑลของรัฐอย่างที่เคยเป็นมา มาเป็นการอาศัยพระบรมธาตุหรือสถูปที่เรียกว่า “พระบรมธาตุเจดีย์นครศรีธรรมราช” ที่สถาปนาขึ้นในบริเวณใกล้เคียงกันกับโบราณสถานหมายเลข 1 (เทวาลัย ณ วัดพระเดิม) ในราวพุทธศตวรรษที่ 17 - 18 เป็นสัญลักษณ์แห่งศูนย์กลางแห่งความศักดิ์สิทธิ์ประจำรัฐแทน ซึ่งในที่สุดพระบรมธาตุเจดีย์นครศรีธรรมราชหรือศูนย์กลางแห่งความศักดิ์สิทธิ์ของรัฐแห่งนี้ ได้กลับกลายเป็นสัญลักษณ์แห่งความศักดิ์สิทธิ์ของรัฐที่แพร่กระจายไปปรากฏขึ้นในสถานที่แห่งอื่น ๆ ภายในรัฐที่มีสภาพภูมิประเทศศักดิ์สิทธิ์รองลงมาจากหาดทรายแก้วอย่างกว้างขวางด้วย

ภายในรัฐตามพรลิงค์ อันเป็นรัฐแห่งพุทธศาสนาอันศักดิ์สิทธิ์ที่กล่าวนี้ ได้ปรากฏหลักฐานที่สะท้อนให้เห็นความศักดิ์สิทธิ์แห่งรัฐเป็นจำนวนมาก โดยเฉพาะหลักฐานที่แสดงให้เห็นความศักดิ์สิทธิ์แห่งรัฐในระหว่างราวพุทธศตวรรษที่ 17 - 19 โดยสามารถที่จะจำแนกหลักฐานดังกล่าวออกได้เป็นสองกลุ่ม คือ โบราณสถานและโบราณวัตถุ

กลุ่มแรก โบราณสถาน

โบราณสถานที่มีความโดดเด่นของรัฐตามพรลิงค์ในระหว่างราวพุทธศตวรรษที่ 17 - 19 คือ สถูป โดยสัญลักษณ์ที่มีความโดดเด่นมากที่สุดและมองเห็นได้มาจนกระทั่งปัจจุบันนี้ของอิทธิพลของนิกายลัทธิของศรีลังกาภายในรัฐตามพรลิงค์ คือ สถูปที่มักจะเรียกกันโดยทั่วไปว่า “สถูปทรงลังกา” ซึ่งเป็นสถูปที่ได้ปรากฏขึ้นอย่างแพร่กระจายทั่วทั้งรัฐตามพรลิงค์หรือคาบสมุทรมุขไทย และยังคงปรากฏวิวัฒนาการของสถูปแบบนี้สืบเนื่องมาบนคาบสมุทรมุขแห่งนี้มาจนกระทั่งปัจจุบันนี้ โดยสถูปเหล่านี้ส่วนใหญ่ได้อาศัยสถูปที่เรียกว่า “พระบรมธาตุเจดีย์นครศรีธรรมราช” ที่ประดิษฐานอยู่ภายในวัดพระมหาธาตุวรมหาวิหาร อำเภอเมือง จังหวัดนครศรีธรรมราช (ภาพที่ 22) เป็นต้นแบบ

พระบรมธาตุเจดีย์นครศรีธรรมราช เป็นสถูปทรงลังกาหรือทรงระฆัง มีขนาดใหญ่มากเป็นที่เคารพนับถือสำหรับพุทธศาสนิกชนมาด้วยระยะเวลาช้านาน และมีอิทธิพลต่อศิลปวัฒนธรรม

ด้านสถาปัตยกรรมและด้านอื่น ๆ ในทางพุทธศาสนาของรัฐตามพรลิงค์แห่งนี้กว้างขวาง จึงปรากฏวรรณกรรมมุขปาฐะและวรรณกรรมลายลักษณ์ที่เกี่ยวกับสถูปองค์นี้เป็นจำนวนมาก รวมทั้งยังปรากฏตำนานพื้นบ้านเกี่ยวกับสถานที่ที่ผูกพันกันกับสถูปองค์นี้แพร่กระจายอยู่ในท้องถิ่นต่าง ๆ ทั่วทั้งรัฐตามพรลิงค์แห่งนี้ด้วย ตำนานที่เกี่ยวข้องเนื่องกันกับสถูปองค์นี้โดยตรงมีอยู่หลายเรื่อง เรื่องละหลายสำนวน และมีการแพร่กระจายไปทั่วทั้งรัฐตามพรลิงค์แห่งนี้ โดยเฉพาะตำนานที่สำคัญสามเรื่อง คือ ตำนานเมืองนครศรีธรรมราช¹⁵⁷ ตำนานพระธาตุเมืองนครศรีธรรมราช¹⁵⁸ และพระนิพพานโสทร¹⁵⁹ โดยวรรณกรรมเหล่านี้ทั้งหมดได้สะท้อนให้เห็นความสัมพันธ์ระหว่างศรีลังกา รัฐตามพรลิงค์ และดินแดนอื่น ๆ ในบริเวณใกล้เคียงอย่างใกล้ชิด

ในขณะเดียวกันศิลาจารึกและเอกสารโบราณที่ร่วมสมัยที่ค้นพบในดินแดนใกล้เคียงได้แสดงให้เห็นอิทธิพลของพุทธศาสนาของนครศรีธรรมราชที่มีต่อดินแดนเหล่านั้น ดังที่ศิลาจารึกของพ่อขุนรามคำแหงมหาราชที่กล่าวมาได้กล่าวถึงอิทธิพลดังกล่าวเอาไว้ โดยมีความบางตอนว่า “เบื้องตะวันตกเมืองสุโขทัยนี้มีอรัญญิก พ่อขุนรามคำแหงกระทำโอยทานแก่มหาเถรสังฆราช ปราชญ์เรียนจบปิฎกไตรย หลวกกว่าปุครูในเมืองนี้ ทุกคนลูกแต่เมืองศรีธรรมราชมา”¹⁶⁰

ในช่วงที่พุทธศาสนา ลัทธิหินยาน นิกายลังกาวงศ์รุ่งโรจน์ขึ้นในรัฐตามพรลิงค์หรือรัฐนครศรีธรรมราชนั้น ได้มีการสร้างศาสนสถานหรืออารามขนาดใหญ่ขึ้นในรัฐแห่งนี้หลายแห่ง อารามดังกล่าวมีสถูปทรงลังกาเป็นจุดศูนย์กลาง ในปัจจุบันนี้ยังคงปรากฏสถูปดังกล่าวอยู่หลายแห่ง สถูปที่สำคัญแห่งแรก ได้แก่ พระบรมธาตุเจดีย์นครศรีธรรมราช เป็นสถูปทรงลังกา ขนาดสูงประมาณ 77 เมตร เส้นผ่าศูนย์กลางที่ฐาน 22.98 เมตร ยอดหุ้มด้วยทองคำสูง 8.294 เมตร สร้างด้วยรูปแบบสถูปทรงลังกา จากรูปแบบทางศิลปะที่ปรากฏในปัจจุบันมีอายุอยู่ในราวพุทธศตวรรษที่ 17-18 ตำนานที่กล่าวมาได้กล่าวได้ว่าได้มีการสร้างสถูปองค์นี้เพื่อการประดิษฐานพระบรมสารีริกธาตุของพระพุทธองค์ โดยสร้างขึ้นในบริเวณที่เรียกว่า “หาดทรายแก้ว” ตำนานดังกล่าวได้แสดงให้เห็นคติความเชื่อที่เกี่ยวข้องเนื่องกันกับพระบรมธาตุเจดีย์ในอินเดีย ศรีลังกา และดินแดน

¹⁵⁷ ขวน เพชรแก้ว และปรีชา นุ่นสุข, “ตำนานเมืองนครศรีธรรมราช,” ใน กำแพงเมือง มรดกทางวัฒนธรรมของชาวนคร, หน้า 117 – 134.

¹⁵⁸ เรื่องเดียวกัน, หน้า 136-153.

¹⁵⁹ วิทยาลัยครุนครศรีธรรมราช, พระนิพพานโสทร ฉบับศูนย์วัฒนธรรมภาคใต้ ตำวนที่ 4, หน้า 1-320.

¹⁶⁰ คณะกรรมการพิจารณาและจัดพิมพ์เอกสารทางประวัติศาสตร์ สำนักนายกรัฐมนตรี, ประชุมศิลาจารึก ภาคที่ 1 (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์สำนักเลขาธิการคณะรัฐมนตรี, 2521), หน้า 15 – 32.

อื่น ๆ ในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ แม้ว่าสถูปองค์นี้จะได้รับการบูรณะมาแล้วหลายครั้ง แต่ยังคงแสดงให้เห็นว่าในชั้นต้นคงจะได้รับอิทธิพลจากต้นแบบที่เป็นสถูปในศิลปะแบบโปโลนนารูวะของศรีลังกา โดยเฉพาะสถูปกิริเวหระ (Kirivehera) ในโปโลนนารูวะ เมืองหลวงเก่าของศรีลังกา พระบรมธาตุเจดีย์นครศรีธรรมราชเป็นสถูปที่ตั้งอยู่บนฐานรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัส โดยรอบฐานมีการแบ่งเป็นช่อง ๆ แต่ละช่องมีซุ้มโผล่ส่วนหัวออกมา โดยระหว่างซุ้มหัวซ้างเหล่านี้มีซุ้มเรือนแก้วที่ภายในเป็นพระพุทธรูปปูนปั้นประดิษฐานอยู่ ส่วนฐานนี้ได้รับการสร้างหลังคาคลุมไว้โดยรอบเรียกว่า “ทับเกษตร” ถัดขึ้นไปทางด้านบนเป็นส่วนของลานประทักษิณที่ล้อมรอบด้วยกำแพงแก้ว มีบันไดทางขึ้นสู่ลานประทักษิณแห่งนี้ตั้งอยู่ทางด้านทิศเหนือ คือ ตั้งอยู่ภายในวิหารพระทรงม้า ที่มุมทั้งสี่ของลานประทักษิณมีสถูปจำลองทรงลังกาสร้างไว้มุมละองค์ ตรงกลางลานประทักษิณเป็นส่วนปากระฆังของสถูปองค์นี้ โดยปากระฆังติดกับพื้นลานประทักษิณ ถัดขึ้นไปเป็นส่วนองค์ระฆังทรงกลมที่มีปากระฆังผายออกเล็กน้อย เหนือองค์ระฆังเป็นบัลลังก์รูปสี่เหลี่ยมทรงสูง ด้านข้างของบัลลังก์แต่ละด้านมีเสาประดับอยู่สลับกันกับช่องว่างเป็นช่อง ๆ ด้านบนของบัลลังก์ผายออก ตรงกลางบัลลังก์เป็นเสาหอนประดับอยู่เป็นรูปวงกลม จำนวน 8 ต้น เสาแต่ละต้นประดิษฐานพระอรหันต์ปูนปั้น ต้นละองค์ ถัดขึ้นไปทางด้านบนเป็นส่วนยอดของสถูปที่ทำเป็นรูปวงกลมเป็นปล้อง ๆ เรียกว่า ปล้องโฉน จนกระทั่งถึงปทุมโกศที่ทำเป็นรูปบัวคว่ำบัวหงาย โดยหุ้มด้วยทองคำตั้งแต่ส่วนนี้ไปจนถึงปลายยอดสุดที่เรียกว่าปลียอดทองคำ¹⁶¹ แห่งที่สอง ได้แก่ สถูปวัดเจดีย์งาม เป็นสถูปที่ประดิษฐานในบริเวณวัดเจดีย์งาม ตำบลบ่อตรุ อำเภอระโนด จังหวัดสงขลา เป็นสถูปทรงลังกาที่ตั้งอยู่บนส่วนฐานสูงคล้ายมณฑป แม้ว่าจะได้รับอิทธิพลจากสถูปในศิลปะแบบศรีวิชัยอยู่บ้าง แต่ก็ได้มีการบูรณะมาแล้วหลายครั้ง จนเค้าเดิมปรากฏอยู่น้อย และได้รับอิทธิพลจากพระบรมธาตุเจดีย์นครศรีธรรมราชเป็นส่วนใหญ่ แห่งที่สาม ได้แก่ สถูปวัดสวี เป็นสถูปที่ประดิษฐานภายในวัดสวี ตำบลสวี อำเภอสวี จังหวัดชุมพร เป็นสถูปที่สร้างขึ้นโดยอาศัยรูปแบบของพระบรมธาตุเจดีย์นครศรีธรรมราช แห่งที่สี่ ได้แก่ เจดีย์ยักษ์ เป็นสถูปที่ประดิษฐานอยู่ภายในวัดเจดีย์ยักษ์ (ร้าง) ภายในเขตเทศบาลนครนครศรีธรรมราช ถนนราชดำเนิน ตำบลท่าวัง อำเภอเมือง จังหวัดนครศรีธรรมราช เป็นสถูปทรงลังกา มีขนาดใหญ่ มีฐานสูงรูปสี่เหลี่ยม ถัดขึ้นไปเป็นปากระฆังที่มีการสร้างเป็นลวดบัวทรงกลมซ้อนกันหลายชั้น ถัดขึ้นไปเป็นองค์ระฆังทรงสูง เหนือขึ้นไปเป็นบัลลังก์รูปสี่เหลี่ยม เสาหอน ปล้องโฉน และส่วนยอดที่เรียวแหลม โดยส่วนยอดสุดหักหายไป แห่งที่ห้า ได้แก่ สถูปวัดเขียนบางแก้ว เป็นสถูปที่ประดิษฐานอยู่ภายในวัด

¹⁶¹ ปรีชา นุ่นสุข, รายงานการวิจัย เรื่อง การศึกษาวิจัยแหล่งโบราณคดีในภาคใต้ของประเทศไทย, หน้า 406 – 407.

เขียนบางแก้ว ตำบลจองถนน อำเภอเขาชัยสน จังหวัดพัทลุง เป็นสถาปัตยกรรมที่ได้รับอิทธิพลจากพระบรมธาตุเจดีย์นครศรีธรรมราช ฐานเป็นรูปแปดเหลี่ยม ฐานสูง บริเวณฐานมีซุ้มพระพุทธรูประหว่างซุ้มมีซ่างโผล่หัวออกมา เนื้อส่วนฐานขึ้นไปมีรูปแบบคล้ายคลึงกันกับพระบรมธาตุเจดีย์นครศรีธรรมราชและเป็นสถาปัตยกรรมที่ได้รับการบูรณะมาแล้วหลายครั้ง แห่งที่หก ได้แก่ สถาปัตยกรรมที่พระ เป็นสถาปัตยกรรมที่ประดิษฐานอยู่ภายในวัดจะทิ้งพระ ตำบลจะทิ้งพระ อำเภอสทิงพระ จังหวัดสงขลา เป็นสถาปัตยกรรมที่มีรูปแบบคล้ายคลึงกันกับพระบรมธาตุเจดีย์นครศรีธรรมราช แต่มีการบูรณะหลายครั้งจนรูปแบบเปลี่ยนแปลงลงไปมากในระยะหลัง ทางด้านใต้ของสถาปัตยกรรมนี้มีสถาปัตยกรรมขนาดเล็ก ๆ เรียงรายอยู่หลายองค์ และแห่งที่เจ็ด ได้แก่ สถาปัตยกรรมที่พระโค เป็นสถาปัตยกรรมที่ตั้งอยู่บนเนินเขาภายในวัดพะโคะ ตำบลชุมพล อำเภอสทิงพระ จังหวัดสงขลา เป็นสถาปัตยกรรมที่ตั้งอยู่บนฐานรูปสี่เหลี่ยม มีซ่างล้อมส่วนฐาน มีลานประทักษิณเรียงกันขึ้นไปเป็นชั้น ๆ จำนวน 3 ชั้น และมีสถาปัตยกรรมที่ตั้งอยู่ริมฝั่งของลานประทักษิณ แผนผังโดยรวมมีความคล้ายคลึงกันกับพระบรมธาตุเจดีย์นครศรีธรรมราช

กลุ่มที่สอง โบราณวัตถุ

โบราณวัตถุที่สำคัญในช่วงที่ปรากฏอิทธิพลของนิยายลี้กวางศ์ขึ้นในรัฐแห่งนี้ สามารถที่จะจัดจำแนกออกได้เป็นสี่ประเภท คือ

ประเภทแรก ได้แก่ สถาปัตยกรรม เป็นโบราณวัตถุที่มีการค้นพบที่วัดพระพุทธ อำเภอตากใบ จังหวัดนราธิวาส มีอายุราวพุทธศตวรรษที่ 16-18 ทำด้วยทองคำและเงิน ขนาดสูง 13 เซนติเมตรปัจจุบันเก็บรักษาไว้ในแหล่งที่ค้นพบ สถาปัตยกรรมนี้สร้างขึ้นสำหรับการประดิษฐานพระบรมสารีริกธาตุ เป็นสถาปัตยกรรมหรือสถาปัตยกรรมทรงลังกา ทำเป็นสองชั้น แต่ละชั้นถอดออกจากกันได้ ชั้นนอกเป็นสถาปัตยกรรมที่ทำด้วยเงิน ชั้นในเป็นสถาปัตยกรรมที่ทำด้วยทองคำ ภายในสถาปัตยกรรมทองคำมีพระบรมสารีริกธาตุประดิษฐานอยู่ สถาปัตยกรรมนี้ตั้งอยู่บนฐานรูปสี่เหลี่ยม ถัดขึ้นไปเป็นลวดลายทรงกลมซ้อนกันสามชั้น ตรงชั้นบนสุดของลวดลายเป็นตำแหน่งที่สามารถถอดออกจากกันได้ โดยสถาปัตยกรรมนอกเป็นสถาปัตยกรรมที่ทำด้วยเงิน ซึ่งมีรูปทรงกลมหรือทรงลังกาหรือทรงระฆัง โดยบริเวณปากระฆังมีลวดลายรูปบัวหงายเรียงกันไปโดยรอบ ถัดขึ้นไปเป็นองค์ระฆังที่ราบเรียบ เนื้อระฆังขึ้นไปเป็นบัลลังก์รูปสี่เหลี่ยมทรงสูง ที่มีมุมด้านล่างของบัลลังก์ทั้งสี่มุมมีลวดลายรูปใบโพธิ์ย่อยส่วนปลายลงมาทางด้านล่างมุมละใบ โดยใบโพธิ์นี้ปกอยู่เหนือองค์ระฆัง ถัดขึ้นไปจากบัลลังก์เป็นปล้องโกลนและส่วนยอดของสถาปัตยกรรม โดยที่ส่วนยอดมีการประดับตกแต่งด้วยใบโพธิ์ที่ยื่นออกมาจากดอกไม้เป็นแฉก ๆ หลายใบ ส่วนยอดสุดของสถาปัตยกรรมมีลวดลายรูปหม้อน้ำและดอกบัวตูม ส่วนสถาปัตยกรรมชั้นในเป็น

สถูปที่มีรูปทรงอย่างเดียวกันกับสถูปชั้นนอก โดยบนองค์ระฆังมีลวดลายเป็นเส้นรูปโค้งซ้อนกันหลายวง เป็นสถูปที่ไม่มีบัวลัดกึ่ง เหนือองค์ระฆังเป็นปล้องโฉนรูปทรงกระบอกที่ทำเป็นลายเส้นทรงกลมพันไปโดยรอบอย่างง่าย ๆ ส่วนยอดสุดมีการประดับตกแต่งเป็นกลีบดอกไม้เป็นแฉก ๆ ยื่นออกมาโดยรอบและยอดแหลม (ภาพที่ 23)

ประเภทที่สอง ได้แก่ พระพุทธรูปหินทราย เป็นพระพุทธรูปที่สำคัญแบบหนึ่งของรัฐตามพลิงค์ มีการค้นพบเป็นจำนวนมาก เป็นพระพุทธรูปที่มีการกล่าวอ้างอิงถึงกันมาเป็นเวลายาวนาน โดยเฉพาะองค์ที่ประดิษฐานที่หอพระพุทธรูปหินทราย ในจังหวัดนครศรีธรรมราช ซึ่งเป็นพระพุทธรูปประทับนั่ง ขัดสมาธิเพชร ปางมารวิชัย ทำด้วยสำริด มีขนาดสูง 42 เซนติเมตรนั้น ของ บวสเซอร์ลีเย (Jean Boisselier) นักประวัติศาสตร์ศิลปะชาวฝรั่งเศสมีความเห็นว่า เป็นพระพุทธรูปที่ดูจะรวมประเพณีหลายอย่างไว้ภายในองค์ คือ พระองค์ พระอังกษา และพระหัตถ์คล้ายกับศิลปะสมัยเชียงแสน แต่พระขมที่ประทับนั่งขัดสมาธิเพชร ทำให้นึกถึงท่าประทับนั่งในศิลปะศรีวิชัยและชวา คือ สันพระบาทแนบสนิทกับพระอุทรยิ่งกว่าในศิลปะล้านนาทางภาคเหนือของประเทศไทย พระพักตร์ใหญ่ พระนาสิกคล้ายกับพระนาสิกของศิลปะสุโขทัย ชายจีวรที่เป็นริ้วซ้อนกันอยู่เหนือพระอังกษาซ้าย แม้ว่าจะผสมรวมศิลปะเชียงแสนและอินโดนีเซียเข้าไว้ด้วยกัน แต่ก็ยังเป็นลักษณะโดยเฉพาะของตระกูลช่างนครศรีธรรมราชที่เรียกกันเป็นสามัญว่า “แบบขนมดัม” จากการเห็นครั้งแรกทำให้คิดว่าพระพุทธรูปองค์นี้อาจจะหล่อขึ้นระหว่าง พ.ศ. 2050 – 2100 แต่การผสมกันระหว่างประติมากรของศิลปะแบบต่าง ๆ กันดังที่กล่าวมาแล้ว ก็ดูเหมือนว่าจะเป็นการยากที่จะกำหนดอายุของพระพุทธรูปองค์นี้ให้ต่ำปานนั้น และอาจจะทำให้ต้องทบทวนปัญหานี้ใหม่¹⁶² ส่วนหม่อมเจ้าสุภัทรรดิศ ดิศกุล ทรงมีความเห็นว่าถ้าคุณลักษณะของพระพุทธรูปองค์นี้จะเห็นได้ว่าคล้ายศิลปะเชียงแสนทางภาคเหนือของประเทศไทย เพราะเหตุว่ามีรัศมีบัวตูม พระพักตร์ค่อนข้างกลม พระองค์อวบอ้วน พระอุระนูน ชายจีวรสั้น ทำปางมารวิชัย ขัดสมาธิเพชร เหมือนศิลปะเชียงแสน ศิลปะเชียงแสนก็เหมือนศิลปะแบบปาละทางภาคตะวันออกเฉียงเหนือของอินเดีย เพราะฉะนั้นอิทธิพลของศิลปะเชียงแสนคงจะได้มาจากศิลปะแบบปาละ แต่คงจะผ่านเมืองพุกามในประเทศพม่าเข้ามา แต่พระพุทธรูปหินทรายที่นครศรีธรรมราชหรือที่เรียกว่าแบบขนมดัมมีลักษณะที่ผิดแปลกไปสองอย่าง คือ พระพักตร์แบนมาก และโดยเฉพาะที่สำคัญที่สุด คือ ชายจีวรขอบเด่น ชาย ในขณะที่ศิลปะแบบเชียงแสนชายจีวรสั้นตกลงมาเฉย ๆ ปลายจีวรเป็นลายเขี้ยวตะขาบ แต่

¹⁶² หม่อมเจ้าสุภัทรรดิศ ดิศกุล , “โบราณวัตถุสถานทางภาคใต้ของประเทศไทย,” ใน รายงานการสัมมนาประวัติศาสตร์นครศรีธรรมราช (นครศรีธรรมราช : วิทยาลัยครุนครศรีธรรมราช, 2521), หน้า 405 – 406.

พระพุทธรูปที่หิ้งคองคันทน์มีจีบซ้อนอยู่ข้างหลัง ซึ่งเหมือนกับพระพุทธรูปของชาว ซึ่งของชาวก็เป็น วิวัฒนาการที่ใช้เวลาเช่นกัน คือ พระพุทธรูปที่บุโรพุทโธไม่มีชายจีวรสั้นอยู่เหนือพระอังสาซ้าย แม้แต่องค์เดียว ชายจีวรสั้นเหนือพระอังสาซ้ายเริ่มมีขึ้นในศิลปะอินเดียนสมัยหลังคุปตะ สมัยคุปตะ ไม่มี เพราะฉะนั้นโดยมากพระพุทธรูปที่บุโรพุทโธจึงจัดได้ว่าได้รับอิทธิพลศิลปะอินเดียนสมัยหลัง คุปตะ แต่ว่าเป็นตอนต้น ๆ เพราะเหตุว่าพระองค์ก่อนข้างอวบอ้วน แต่ว่าหลังจากบุโรพุทโธ พอ ถึงจันทิเชวู ซึ่งสร้างที่หลังบุโรพุทโธมีชายจีวรสั้นและเล่นชาย นอกจากนี้บางครั้งยังมีขอบจีวรมา ผ่านข้อพระหัตถ์ซ้ายด้วย มีตัวอย่างให้ดูที่มุ่มพระมณฑปวัดพระศรีรัตนศาสดาราม ซึ่งมีพระพุทธรูปเหล่านี้ตั้งองค์ ซึ่งได้มาจากจันทิเพลาสันที่สร้างขึ้นที่หลังจันทิเชวูจีวรเป็นแบบนี้ทั้งนั้น เป็น ลักษณะของศิลปะชวา ดังนั้น จึงเชื่อว่าพระพุทธรูปที่หิ้งคองคันทน์ได้รับอิทธิพลมาจากชาวเกี่ยวกับการ เล่นชายจีวร แต่ยังไม่อาจจะกล่าวได้ว่าเข้ามาเมื่อใด แต่อาจจะเข้ามาราวพุทธศตวรรษที่ 14 เพราะ จันทิเชวูมีอายุอยู่ในช่วงนั้น เพราะราวพุทธศตวรรษที่ 15 ชาวภาคกลางก็ไปอยู่ภาคตะวันออก เข้าใจว่าคงจะเป็นเพราะภูเขาไฟระเบิด ดังนั้น จันทิเชวูหลังบุโรพุทโธก็มีอายุอยู่ในราวพุทธ ศตวรรษที่ 14 แต่ไม่หลังไปกว่าพุทธศตวรรษที่ 15 สำหรับการกำหนดอายุของพระพุทธรูปองค์นี้ มีความจำเป็นที่จะต้องศึกษาค้นคว้าเพิ่มเติม เพราะมีรูปจำลองของพระพุทธรูปที่หิ้งคองคันทน์ที่เป็นของ เอกชนในนครศรีธรรมราช ที่มีจารึกปรากฏอยู่บนส่วนฐานว่าหล่อขึ้นร่วมสมัยสมเด็จพระนารายณ์ มหาราช - สมเด็จพระเพทราชา ดังนั้น คนจึงพยายามบอกว่าพระพุทธรูปที่หิ้งคองคันทน์หล่อขึ้นในสมัยนั้น แต่บวสเชอติเยได้กล่าวว่าลักษณะไม่เหมือนกันทีเดียว เพราะเหตุว่าพระหัตถ์ไม่เหมือนกัน เพราะ ฉะนั้นพระพุทธรูปที่หิ้งคองคันทน์น่าจะเก่ากว่าสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราช - สมเด็จพระเพทราชา แต่บวสเชอติเยเองก็ไม่สามารถที่จะกำหนดอายุได้ อีกประการหนึ่ง การพิจารณาพระพุทธรูปที่หิ้งคองคันทน์ ถ้าหากว่าเชื่อตามตำนานพระพุทธรูปที่หิ้งคองคันทน์ที่ว่ามาจากศรีลังกา ก็ควรจะถือเอาลักษณะของพระพุทธรูปของศรีลังกาเป็นแบบ จำเป็นต้องหาองค์ที่มีความคล้ายคลึงกันกับพระพุทธรูปของศรีลังกามาก ที่สุดว่าองค์นั้น คือ พระพุทธรูปที่หิ้งคองคันทน์ สำหรับพระพุทธรูปที่หิ้งคองคันทน์นครศรีธรรมราชเป็นศิลปะแบบปาละ พระพุทธรูปที่เชียงใหม่เป็นศิลปะแบบปาละ คงจะไม่ใช่ ก็เหลือแต่พระพุทธรูปที่หิ้งคองคันทน์ กรุงเทพมหานคร ซึ่งประดิษฐานที่พระที่นั่งพุทไธสวรรย์ ในบริเวณพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร ศิลปะศรีลังกาชอบทำพระพุทธรูปปางสมาธิเหลือเกิน ร้อยองค์จะทำปางมารวิชัยสักองค์ หนึ่ง พระพุทธรูปในศิลปะแบบสุโขทัยชอบทำปางมารวิชัยมาก ร้อยองค์จะทำปางสมาธิสักองค์ หนึ่ง แต่พระพุทธรูปที่หิ้งคองคันทน์ที่ประดิษฐานในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร เป็นพระพุทธรูป ปางสมาธิ ประทับนั่งขัดสมาธิราบ แต่ในขณะที่เดียวกันพระพักตร์ก็ไม่ใช่พระพุทธรูปศรีลังกา จึง ไม่ทราบแน่ชัด แต่บางคนกล่าวว่าพระพุทธรูปที่หิ้งคองคันทน์ขัดแต่งเสียจากพระลังกา จนกระทั่งกลายเป็นพระพุทธรูปสุโขทัย คือ องค์ในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร แต่ไม่แน่ใจว่าจะเป็นเช่น

นั้น นอกจากนี้ยังมีบางคนกล่าวว่าองค์เดิมสูญหายไปแล้ว หล่อขึ้นใหม่ในสมัยสุโขทัย บางคนกล่าวว่าไม่มีพระพุทธรูปหิโงก ได้มีการสร้างเรื่องกันขึ้นมาเอง เพราะว่าในสมัยสุโขทัยอะไรดีพิเศษ ต้องมาจากศรีลังกาทั้งนั้น เพราะฉะนั้นพระพุทธรูปหิโงกจริงจึงไม่มี นอกจากนี้จากการพยายามสืบถามชาวศรีลังกาในประเทศศรีลังกาเอง เพราะว่าในตำนานได้กล่าวว่าเป็นพระพุทธรูปที่มีปาฏิหาริย์มากอยู่ที่ศรีลังกา โดยถามว่ารู้จักพระพุทธรูปหิโงกหรือไม่ ชาวศรีลังกาก็บอกว่าไม่รู้จัก¹⁶³

อย่างไรก็ดีพระพุทธรูปที่เรียกกันว่า “พระพุทธรูปหิโงก” นั้น เป็นพระพุทธรูปแบบหนึ่งที่ได้มีความสัมพันธ์กันกับประวัติศาสตร์นครศรีธรรมราชอย่างใกล้ชิด และเป็นพระพุทธรูปที่แพร่กระจายไปทั่วทั้งภาคใต้ของประเทศไทย โดยในแต่ละท้องถิ่นมักจะปรากฏพระพุทธรูปในรูปแบบนี้และเรียกชื่อเหมือนกันนี้อยู่เสมอและบางท้องถิ่นก็มีอยู่หลายองค์ พระพุทธรูปเหล่านี้มีรูปแบบทางศิลปะเหมือนกัน คือ สร้างขึ้นในตระกูลช่างนครศรีธรรมราช ซึ่งมีพระพุทธรูปหิโงกแห่งนครศรีธรรมราช ซึ่งปัจจุบันประดิษฐานไว้ในหอพระพุทธรูปหิโงกในบริเวณศาลากลางจังหวัดนครศรีธรรมราชเป็นต้นแบบ นอกจากพระพุทธรูปเหล่านี้จะมีรูปแบบทางศิลปะที่เหมือนกันแล้วยังมีตำนานของพระพุทธรูปองค์นี้ที่เหมือนกันด้วย คือ เป็นพระพุทธรูปที่มาจากศรีลังกา ดังความบางตอนที่กล่าวถึงพระพุทธรูปองค์นี้ที่ปรากฏในเอกสารโบราณที่เรียกว่าหนังสือบุด (หรือสมุดข่อย) เกี่ยวกับตำนานเมืองนครศรีธรรมราชว่า เมื่อพระยาศรีธรรมมาโคกราชได้สร้างหาดทรายแก้วเป็นเมืองชื่อว่าเมืองนครศรีธรรมราชแล้ว จึงทรงเตรียมจะทำอิฐปูนเพื่อก่อพระมหาธาตุ จึงทรงรู้ข่าวว่า “พระสิหิงค์เสด็จออกแต่เมืองลังกาก็ล่องน้ำทะเลมาแล ว่ามีผีเสื้อผิพรายเงือกงูฉลามพิมทองตามหลังรัศมีพระพุทธรูปหิโงก ๆ ลอยมาจนถึงเรียกชื่อเกาะปิ้ง แล้วก็คืบมาเห็นเกาะแก้ว”¹⁶⁴ ในขณะที่เอกสารโบราณประเภทเดียวกันอีกเรื่องหนึ่ง คือ “ตำนานพระธาตุเมืองนครศรีธรรมราช” ได้กล่าวถึงตำนานของพระพุทธรูปองค์นี้ไว้เช่นเดียวกันดังนี้

เมื่อศักราชได้ 1196 ปี ยังมีพระญาคองค์หนึ่งชื่อพระยาศรีไสณรงค์มาแต่ฝ่ายตะวันตก นางอรรคมเหษีชื่อนางจันทาทวี น้องชายคนหนึ่งชื่อเจ้าธรรมกษัตริย์ ได้เป็นเจ้าเมืองนครศรีธรรมราช แลพระสิหิงค์มาประทับที่พระธาตุแล้วอยู่ 7 วัน ก็จากเมืองนครไปเมืองเชียงใหม่ พระยาศรีไสณรงค์ถึง

¹⁶³ เรื่องเดียวกัน, หน้า 436-438.

¹⁶⁴ ชวน เพชรแก้ว และปรีชา นุ่นสุข, “ตำนานเมืองนครศรีธรรมราช” ใน กำแพงเมือง มรดกทางวัฒนธรรมของชาวนคร, หน้า 120.

แก่กรรม ท้าวธรรมกระษัตริย์ผู้น้องได้เป็นเจ้าเมืองนั้น เมื่อศักราช 1198 ปี
ท้าวธรรมกระษัตริย์ถึงแก่ความตาย¹⁶⁵

ประเภทที่สาม ได้แก่ จารึก จารึกที่สำคัญที่ปรากฏอิทธิพลของพุทธศาสนาที่มีการค้นพบในรัฐตามพรลิงค์ในช่วงระยะเวลาระหว่างพุทธศตวรรษที่ 17 – 19 มีอยู่สี่หลัก คือ

หลักแรก ศิลาจารึกวิหารโพธิ์ลังกา ศิลาจารึกหลักนี้ได้รับการกำหนดให้เป็นศิลาจารึกหลักที่ น.ศ. 2 แต่มักจะเรียกกันโดยทั่วไปว่าศิลาจารึกวิหารโพธิ์ลังกา เป็นศิลาจารึกที่ได้มีการค้นพบในพระวิหารโพธิ์ลังกา ซึ่งตั้งอยู่ทางด้านทิศเหนือของพระบรมธาตุเจดีย์นครศรีธรรมราช ภายในวัดพระมหาธาตุวรมหาวิหาร อำเภอเมือง จังหวัดนครศรีธรรมราช เป็นศิลาจารึกที่มีลักษณะเป็นรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้าด้านบนโค้งมน คล้ายใบเสมา สลักด้วยอักษรมอญโบราณ ภาษามอญ - พม่า มีอายุอยู่ในระหว่างราวพุทธศตวรรษที่ 18 – 19 เป็นศิลาจารึกที่มีคำอ่านและคำแปลดังนี้

คำอ่าน

บรรทัดที่ 1	นาก์บานี
บรรทัดที่ 2	เตาก์ตา
บรรทัดที่ 3	กัวสวาเยา
บรรทัดที่ 4	กัวดีเนรนา
บรรทัดที่ 5	กัวเนาสรณู
บรรทัดที่ 6	ปาหิเรลุเนบนน
บรรทัดที่ 7	เนยกปยสมยา
บรรทัดที่ 8	เนาก์สวติมนนา

คำแปล

พญานาคสองตน หล่อด้วยเงิน แผ่พังพาน ชูเศียรทั้งเจ็ดเศียร เลื้อยลอยอยู่บนผิวน้ำ
อย่างงามสง่า จักเป็นที่รู้จักตลอดสมัยกาลปี¹⁶⁶

หลักที่สอง จารึกหลักที่ 25 จารึกหลักนี้ได้รับการกำหนดให้เป็นจารึกหลักที่ 25 เป็นจารึกที่สลักไว้บนส่วนฐานของพระพุทธรูปนาคปรก ทำด้วยสำริด ประทับนั่ง ปางมารวิชัย ที่มี

¹⁶⁵ เรื่องเดียวกัน, หน้า 141.

¹⁶⁶ จำปา เยื้องเจริญ, “ศิลาจารึกวิหารโพธิ์ลังกา เลขที่ น.ศ. 2 ระหว่าง พ.ศ. 1775 – 1825,” ศิลปากร 23 (พฤศจิกายน 2522) : 94 – 98.

การค้นพบที่วัดเวียง (วัดหัวเวียง) บ้านเวียง หมู่ที่ 4 ตำบลตลาด อำเภอไชยา จังหวัดสุราษฎร์ธานี โดยที่ส่วนฐานของพระพุทธรูปองค์นี้ ซึ่งมีลักษณะเป็นรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า ได้มีจารึกหลักนี้ปรากฏอยู่ เป็นจารึกที่สลักด้วยอักษรขอม ภาษาเขมร สลักเมื่อปี พ.ศ. 1726 จารึกนี้มี 1 ด้าน จำนวน 5 บรรทัด เป็นจารึกที่มีคำอ่านและคำแปลดังนี้

คำอ่าน

บรรทัดที่ 1	๑๑๐๕ สกโถะนฤษุตร ค ตบะสกุติ กมฺรเตง อญุมหาราช ศฺริมตไตรโลกยราช เมลิกฤษนพรมมเทเว ปี เกต
บรรทัดที่ 2	เชยษฐ โนะ พุทธพาร มหาเสนาปติ คลาไน ต จำ สรุก คุรหิ อาราธนา ต มฺรเตง ศฺริญาโน เถว ปฺร
บรรทัดที่ 3	คิมา เนะ ทังน มาน สฺริต ภาร มวย คุล ฬิร ต ชา พุยาย มาส ตบ ตนฺลึง ตี มุถาปนา ชา ปฺรติ
บรรทัดที่ 4	มา มหาชน โฝง ต มาน สรุทธา อนุโมทนา ปุชา นมสฺการ นุ เนะ เลง ๕--บาน สรวุชฌตา
บรรทัดที่ 5	- ห ต ชา --

คำแปล

ศักราช ๑๑๐๕ เถาะนัษุตร มีพระราชโองการ กัมร เตงอัญญ มหาราชศรมัตไตรโลกยราช เมลิกฤษนพรมมเทเว ขึ้น 3 คำ เชฎฐมาส (เดือน ๗) วันพุธ ให้มหาเสนาบดีคลาไน ผู้รักษาเมืองครหิ อาราธนา มฺรเตง ศฺริญาโน ให้ทำ (พระพุทธรูป) ปฎิมากรนี้ สําริดมีน้ำหนัก ๑ ภาระ ๒ ตฺละ ทองคำ (ที่ปีด) มีราคา ๑๐ ตำลึง สถาปนา (พระพุทธรูปนี้) ให้มหาชนทั้งปวง ผู้มีศรัทธา อนุโมทนาแลบูชานมัสการอยู่ที่นี่ เพื่อจะได้ถึงสรรเพ็ชฌญาณ....¹⁶⁷

หลักที่สาม ศิลาจารึกหลักที่ 24 เป็นศิลาจารึกที่ลบเลือนบางส่วนแต่เพียงเล็กน้อย สลักด้วยอักษรขอม ภาษาสันสกฤต สลักเมื่อปี พ.ศ. 1773 สลักจำนวน 1 ด้าน มี 16 บรรทัด สลักด้วยหินชนวน เป็นแท่งหินรูปใบเสมา ขนาดกว้าง 47 เซนติเมตร สูง 181 เซนติเมตรหนา 14 เซนติเมตร ในทะเบียนโบราณวัตถุใช้ว่า “สถ. 4” ในหนังสือประชุมศิลาจารึกสยาม ภาคที่ 2 กำหนดเป็นศิลาจารึก “หลักที่ 24” ในหนังสือจารึกในประเทศไทย เล่ม 4 กำหนดเป็น “จารึกวัด

¹⁶⁷ กรมศิลปากร, จารึกในประเทศไทย เล่ม 4 (กรุงเทพมหานคร : หอสมุดแห่งชาติ, 2529), หน้า

หัวเวียงเมืองไชยา 1” ค้นพบเมื่อปี พ.ศ. 2447 โดยสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงได้มาจากแหล่งโบราณคดีแห่งนี้พร้อมกับจารึก “สถ. 3” นายบอร์ช เซเคส์ เป็นผู้อ่านและแปลศิลาจารึกนี้ โดยได้อ่านไว้เพียง 8 บรรทัดเท่านั้น คือ

คำอ่าน

- บรรทัดที่ 1 สุวสุติ ศรีมตฺตฺริมนศาสนาครสุภทํ ยสุ ตามพฺรลึง
 บรรทัดที่ 2 เกศฺวระ ส-นิว ปตมวิสชนดํ วสุปรทีโปตฺวะระ สํรู
 บรรทัดที่ 3 เปน หิ จนฺทรภานุมทนะ ศรีธรรมมราชา ส ยะ ธรรมมาโสภสมานนี
 บรรทัดที่ 4 ดินิปฺญะ ปญจามหาวิสาธิปะ // สุวสุติ ศรี กมลกุลสมุตฺถ (ตุ) ตาม
 บรรทัดที่ 5 พฺรลึงเกศฺวระภุขพลภิมเสนาขุยายนสฺ สกลมนุสฺยปฺญยา
 บรรทัดที่ 6 นุภาเวน พภว จนฺทรสุรยุยานุภาวมิว โลกปรสฺติทฺธิกริตฺติ
 บรรทัดที่ 7 ธรจนฺทรภานูปาธิ ศรีธรรมมราชา กถียุคพฺรษาณิ ทวฺตฺริงศาธิกสฺ ตรีณิ
 บรรทัดที่ 8 สตาธิกจตุวารสทฺสุรานุติกรานุเต เสลาเลขมิว ภกฺตฺยามฤตฺวธม---

คำแปล

พระเจ้าผู้ครองเมืองตามพฺรลึงค์ ทรงประพดติประโยชน์เกื้อกูลแก่พระพุทธศาสนา พระองค์สืบตระกูลอันรุ่งเรือง คือ ปทุมวงศ์ มีรูปร่างงามเหมือนพระกามาอันมีรูปร่างงามกับพระจันทร์ ทรงฉลาดในนิติศาสตร์คล้ายกับพระธรรมาโสกราช เป็นหัวหน้าของตระกูล.....ทรงพระนาม ศรีธรรมราช ศรีสุวสุติ

พระเจ้าผู้ปกครองเมืองตามพฺรลึงค์ เป็นผู้อุปถัมภ์ตระกูลปทุมวงศ์ พระหัตถ์ของพระองค์มีฤทธิ์มีอำนาจด้วยอานุภาพแห่งบุญกุศล ซึ่งพระองค์ ได้ทำต่อมนุษย์ทั้งปวง ทรงเดชานุภาพเท่าพระอาทิตย์ พระจันทร์ และมีพระเกียรติอันเลื่องชื่อในโลกทั้งปวง ทรงพระนาม จันทรภานุ ศรีธรรมราช เมื่อกถียุค 4332 -----¹⁶⁸

หลักที่สี่ ศิลาจารึกหลักที่ 24 (ก.) เป็นศิลาจารึกที่แตกหักและลบเลือนบางส่วน สลักด้วยอักษรขอม ภาษาบาลี สลักเมื่อพุทธศตวรรษที่ 18 สลักจำนวน 1 ด้าน มี 15 บรรทัด สลักด้วยหินชนวน เป็นแท่งหินรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า ขนาดกว้าง 31 เซนติเมตร สูง 70 เซนติเมตร หนา 12 เซนติเมตร ในทะเบียนโบราณวัตถุใช้ว่า “สถ. 3” ในหนังสือประชุมศิลาจารึกสยาม ภาคที่ 2 กำหนดเป็นศิลาจารึก “หลักที่ 24 (ก.)” ในหนังสือจารึกในประเทศไทย เล่ม 4 กำหนดเป็น

¹⁶⁸ เรื่องเดียวกัน, หน้า 144-146.

“จารึกวัดหัวเวียงเมืองไชยา 2” ค้นพบเมื่อปี พ.ศ. 2447 โดยสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงได้มาจากแหล่งโบราณคดีแห่งนี้พร้อมกับจารึก “สถ. 4” ขณะเสด็จไปตรวจราชการหัวเมืองชายทะเลภาคใต้ เมื่อรัตนโกสินทร์ศก 123 (พ.ศ. 2447) เมื่อแรกพบศิลาจารึกนี้ปัจจุบันห่างจากวัดเวียงไปทางทิศตะวันตกประมาณ 1 เส้น ใกล้ผนังกำแพงซึ่งยาวไปตามแนวทิศเหนือและทิศใต้ ที่ใกล้จารึกปักอยู่นั้น มีเทวรูป 1 องค์อยู่ทางทิศเหนือของจารึก หันพระพักตร์ไปทางทิศตะวันออก และมีจารึกอีกหลักหนึ่ง คือ จารึก “สถ. 4” อยู่ไปทางทิศเหนือของเทวรูป ห่างประมาณ 3 ศอกวางนอนอยู่ มีขนาดใหญ่กว่าจารึกที่ปักอยู่นั้น สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ โปรดเกล้าฯ ให้พระยาวรสิทธิ์เสวีวัตร (ไต้ฮัก) ซึ่งเป็นข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลชุมพรอยู่ในขณะนั้นจัดส่งเข้าไปในกรุงเทพฯ ฯ พร้อมกันนั้นมีจารึกทั้งสองหลักกับพระพุทธรูปนาคปรกในพระวิหาร คือ จารึก “สถ. 3” จารึก “สถ. 4” และจารึก “สถ. 9” พระยาวรสิทธิ์เสวีวัตรได้ให้หลวงเสวีวรราช (แดง) ซึ่งเป็นนายอำเภอชุมพรอยู่ในขณะนั้นนำขึ้นไปถวาย ณ กรุงเทพฯ ฯ เมื่อวันที่ 31 ตุลาคม 2447 จารึกเหล่านี้เมื่อถึงกรุงเทพฯ ฯ ได้นำไปเก็บรักษาไว้ที่หอสมุดแห่งชาติ ซึ่งแต่เดิมสถานที่เก็บจารึกอยู่ในพระที่นั่งศิวโมกขพิมาน บริเวณพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ ต่อมาในปี พ.ศ. 2509 หอสมุดแห่งชาติได้ย้ายมาอยู่อาคารใหม่ที่ท่าवासกรี อาคารเก่าที่หอพระสมุควชิราวุธจึงว่างลง ประกอบกับพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติต้องการจะใช้สถานที่พระที่นั่งศิวโมกขพิมานสำหรับการจัดแสดงพิพิธภัณฑสถานก่อนประวัติศาสตร์ ในปี พ.ศ. 2510 จึงได้ย้ายจารึกที่จัดแสดงอยู่ในพระที่นั่งศิวโมกขพิมานไปเก็บรักษาไว้ที่อาคารหอพระสมุควชิราวุธ คือ ตึกถาวรวัตถุข้างวัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎิ์ ครั้นในปี พ.ศ. 2521 กรมศิลปากรมีความประสงค์จะให้จารึก ซึ่งจัดไว้เป็นโบราณวัตถุ ได้อยู่ในความรับผิดชอบของกองพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติตามกฎหมาย จึงได้ย้ายจารึกส่วนใหญ่ไปเก็บรักษาและจัดแสดงในหมู่พระวิมาน ห้องอุตราภิมุขและห้องอื่น ๆ ในบริเวณพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ แต่จารึกบางหลักที่ยังไม่ได้อ่านและแปลหรืออยู่ในระหว่างการศึกษาวิเคราะห์นั้น หอสมุดแห่งชาติได้ขอยืมไว้เพื่อดำเนินการต่อไป ดังนั้น จารึกกลุ่มนี้จึงได้ย้ายมาอยู่ที่อาคารหอพระสมุควชิราวุธ ซึ่งสร้างขึ้นใหม่ในบริเวณด้านหลังอาคาร 1 หอสมุดแห่งชาติ ท่าवासกรี ด้วยเหตุนี้ จารึก “สถ. 3” ซึ่งขณะนั้นยังไม่ได้อ่านและแปล จึงได้นำมาเก็บรักษาในอาคารหอพระสมุควชิราวุธด้วยเช่นกัน แต่จารึก “สถ. 4” ซึ่งได้อ่าน แปล และตีพิมพ์เผยแพร่แล้ว จึงเก็บรักษาไว้ในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ ดังกล่าวมา

ศิลาจารึก “สถ. 3” นี้ในหนังสือประชุมศิลาจารึกสยาม ภาคที่ 2 ได้ลงพิมพ์แต่เพียงรูปภาพ ยังไม่ได้มีการอ่านและแปล เพิ่งจะมีการอ่านแปล และตีพิมพ์เผยแพร่เป็นครั้งแรกในหนังสือจารึกในประเทศไทย เล่ม 4 เมื่อปี พ.ศ. 2529 ดังนี้ คือ

คำอ่าน

- บรรทัดที่ 1อา.....
- บรรทัดที่ 2 เต ส(ม) ฤทธิกา โหนติ
- บรรทัดที่ 3กา// ทสกา สพุพทาเนยว พิชานํ เป
- บรรทัดที่ 4 ยสฺส ปวรฺสฺส ชินาย ปิยเจตฺสา // ปญฺจกา
- บรรทัดที่ 5 พิชานํ โหนติ ตู ปิยฺสฺสาคตฺเสสฺว สักสฺสน(คร)
- บรรทัดที่ 6 (ส)พฺพโส // นวกาหาสุโหนติ วารฺสา เต ลุฑฺฑาลกา อญฺญ
กา.....
- บรรทัดที่ 7 ยา โหนติ ทสกา จินฺตสทฺฐกา // ทสกา อญฺญกา จ เอกทา
- บรรทัดที่ 8 วาจิตฺตปิฏ ปญฺจปญฺญาส สํฆาตา นาถิโก สทฺฐโธ ตถา // อมิ
- บรรทัดที่ 9 ตา ทสสภณฺฑานิ โหนติ ทานพฺหุณิปี // สพุพานิ ปุณฺณก
.....
- บรรทัดที่ 10 (อา) ทเรน กโรปิฏ ฌมฺมราชสฺส สตฺถโน สกุกฺโข วทิตฺตสณฺก
.....
- บรรทัดที่ 11 (ปา)ริสํฆานวฺตต.....คณาเต สุตฺนาถเกกปิณ วุฑฺฐสฺส
- บรรทัดที่ 12 คณา นาถา เอ
- บรรทัดที่ 13
- บรรทัดที่ 14 พา
- บรรทัดที่ 15

คำแปล

- บรรทัดที่ 1อีกอย่างหนึ่ง.....
- บรรทัดที่ 2 (ชน) เหล่านี้ ผู้มีเครื่องประดับ.....
- บรรทัดที่ 3-4// (ชน) ทั้งสิบ ยังวิชา (ให้เกิด) ด้วยเจตนา อันเป็นที่รักต่อพระชินะผู้ประเสริฐ ในกาลทั้งปวง //
ส่วน ทั้งห้า
- บรรทัดที่ 5 เป็นความรู้ของพระผู้เป็นที่รัก ผู้มาสู่สังกัสสนคร.....
- บรรทัดที่ 6 โดยประการทั้งปวง // ชนทั้งเก้าเหล่านั้นเป็นผู้มี
ปัญญา มีความปรารถนาตามวาระ ทั้งแปด
- บรรทัดที่ 7 ทั้งสิบ เป็นผู้มีศรัทธาตามที่ตนคิดแล้ว // บางครั้ง ทั้ง
สิบ และทั้งแปด

- บรรทัดที่ 8 อีกอย่างหนึ่ง (ชน) ทั้งหลายผู้ประชุมกัน ทั้งห้าสิบห้าคน เป็นผู้
เปล่งวาจาแล้ว ย่อมเป็นผู้บริสุทธ์ คุงพระผู้บริสุทธ์ที่หาความ
เศร้าหมองมิได้ //
- บรรทัดที่ 9 วัตถุทั้งสิบพร้อมภณต์ต่าง ๆ ที่มีได้กำหนด เป็นวัตถุจำนวนมาก
มากเพื่อทาน // ผู้มีบุญแม่ทำทานทั้งปวงด้วย
- บรรทัดที่ 10 ความเอื้อเฟื้อย่อมกล่าวถึงความน่าเคารพของพระศาสดาผู้เป็น
ธรรมราชา
- บรรทัดที่ 11 ขณะเหล่านั้น ผู้คล้อยตามบริษัท ได้สดับข่าวพระ
นาคแล้ว
- บรรทัดที่ 12
- บรรทัดที่ 13
- บรรทัดที่ 14
- บรรทัดที่ 15

ประเภทที่สี่ ได้แก่ เอกสารโบราณ ในท้องถิ่นต่าง ๆ ในรัฐตามพรลิงค์ได้มีการค้นพบ
เอกสารโบราณที่เรียกว่า “หนังสือบุด” หรือ “สมุดข่อย” เป็นจำนวนมาก เอกสารโบราณเหล่านี้
ส่วนหนึ่งเป็นคัมภีร์ที่เนื่องในพุทธศาสนา รวมทั้งเรื่องราวทางประวัติศาสตร์ของพุทธศาสนาในรัฐ
แห่งนี้ โดยเอกสารโบราณที่สะท้อนให้เห็นอิทธิพลอย่างเข้มข้นของพุทธศาสนานิกายลังกาวงศ์มี
อยู่สามรายการ และแต่ละรายการก็ค้นพบหลายสำนวนและกระจัดกระจายอยู่ในท้องถิ่นต่าง ๆ บน
คาบสมุทรมหาสมุทรแห่งนี้ เอกสารโบราณดังกล่าว คือ

รายการแรก ตำนานเมืองนครศรีธรรมราช เอกสารโบราณชิ้นนี้บางสำนวนได้รับการ
ปริวรรตและนำมาตีพิมพ์มาแล้วหลายครั้ง โดยสำนวนที่ได้รับการตีพิมพ์นั้น เป็นสำนวนที่แต่ง
เป็นร้อยแก้ว และได้เริ่มเรื่องด้วยการกล่าวถึงเมืองหลวงแห่งหนึ่งที่มีชื่อว่านครบุรีของท้าวโคศรี
หราชและนางเทวี ซึ่งพระราชบุตรชื่อเหมมมาลา มีเมืองทางด้านทักษิณแห่งหนึ่งชื่อขันนบุรีของท้าว
อังกุตรราชและนางจันทเทวีได้มาตีเมืองนครบุรี เพื่อชิงพระทันตธาตุ ท้าวโคศรีหราชจึงให้นางเหม
มาลาและเจ้าชุนกุมารเอาพระธาตุไปไว้ในเมืองลังกาทวีป ขณะเดินทางเรือสำเภอาบปางลง ทั้งสอง
พี่น้องต้องเดินคันทงไพร จนมาพบหาดทรายแก้วทะเลรอบ จึงเอาพระทันตธาตุฝังไว้ แล้วเร้นกาย
ในที่ลับ ยังมีพระอรหันต์องค์หนึ่งชื่อว่าพระมหาเถรพรหมเทพ ได้เหาะมานมัสการพระ

¹⁶⁹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 147-152.

ทันตธาตุ เจ้าสองพี่น้องได้แจ้งเรื่องราวที่เกิดขึ้นแก่พระมหาเถรพรหมเทพ พระมหาเถรก็บอกว่า หากเกิดปัญหาใด ๆ ในขณะเอาพระทันตธาตุไปลังกาทวีปให้รำลึกถึงท่าน แล้วท่านก็จากไป เจ้าสองพี่น้องนำพระธาตุไว้ในเกศา แล้วมาถึงท่าตราง จึงได้ลงเรือสำเภาไป มาถึงกลางสมุทรเกิด อัศจรรย์ สำเภาไปไม่ได้ นายสำเภาคิดว่าเจ้าสองพี่น้องก่อให้เกิดปัญหา จึงจะฆ่าเสีย เจ้าสองพี่น้องรำลึกถึงพระมหาเถรพรหมเทพ ท่านก็นิมิตกายเป็นพญาครุฑ และแจ้งว่าที่ไปไม่ได้เพราะ นาคราชทั้งหลายมานมัสการพระทันตธาตุ และท่านได้ทำนายว่าในกาลข้างหน้าทีหาดทรายทะเล รอบแห่งนั้นพญาศรีธรรมโศกราชจะมาตั้งเป็นเมืองใหญ่ชื่อเมืองนครศรีธรรมราชมหานคร และ พระองค์จะก่อพระเจดีย์ขนาดใหญ่องค์หนึ่ง เป็นพระมหาธาตุสูง 37 วา จากนั้นพระมหาเถรจาก ไป เรือสำเภาได้เดินทางต่อไป

จากนั้นได้ดำเนินความต่อไป โดยการกล่าวถึงเมืองหลวงแห่งหนึ่ง ซึ่งมีพญานรบริษัทราช ราชเป็นผู้ปกครอง ถัดมามีลูกชายสองคนปกครอง คือ พญาเจตราชและพญาเสนราช เมืองนี้มี ขนาดใหญ่มีศาสนสถานในพุทธศาสนามากมาย อยู่มาเกิดไข้ยมนคนตายมาก พญาจึงลงเรือ สำเภาหนีมาขึ้นที่หาดทรายแก้วทะเลรอบ จนนายพรานไล่เนื้อมาพบแก้วดวงหนึ่ง นำไปมอบแก่ พญา พญาจึงให้บากุลลงสำเภาไปดูในลังกา บากุลทูลรายละเอียดของแหล่งที่พบแก้วแก่พญาลังกา พญาลังกาได้นิมนต์มหาพุทธคำเพียรให้เดินทางมากับบากุล แล้วมาเข้าเฝ้าพญาศรีธรรมโศกราช เล่า เรื่องราวให้พญาฟัง พญาศรีธรรมโศกราชและพญาพงสาจึงดำริจะตั้งเมืองที่หาดทรายแก้ว รวมทั้ง จะตั้งเจดีย์และพระพุทธรูปไว้ตามที่มหาพุทธคำเพียรได้เล่าถึงพระทันตธาตุ เกิดไข้ยมนคนตาย มาก พญาทั้งสองจึงไปตั้งที่โลกทรายทะเลรอบนั้น พญาศรีธรรมโศกราชสร้างหาดทรายทะเลรอบ นั้นเป็นเมือง ชื่อเมืองนครศรีธรรมราชมหานคร ทรงมีมเหสีชื่อนางสังคเทวี พญาศรีธรรมโศกราช พญาพงสา บากุ และมหาพุทธคำเพียรจะทำอัญญาบ่อพระมหาธาตุ ได้ทราบข่าวพระพุทธรูปหิงค์ เสด็จล่องทะเลมาจากลังกา ยังมีนักเทศผู้หนึ่งถือพระราชสารพญามัชฌมเทศที่ทรงพระนามว่าพญา ศรีธรรมโศกราช ทรงมีมเหสีชื่อนางสนทมิตรามา พระราชสารนั้นว่าให้พญาศรีธรรมโศกราช เมืองนครศรีธรรมราชก่อพระมหาธาตุองค์หนึ่งสูง 37 วา โดยพญาศรีธรรมโศกราชแห่งมัชฌมเทศ ได้ก่อพระมหาธาตุได้ 84,000 องค์ พญาศรีธรรมโศกราชเมืองนครศรีธรรมราชได้เรียนรู้พิธีการ สร้างพระมหาธาตุจากพระราชสาร และให้บากุลเรียนสวดมนต์ไหว้พระทุกคน รวมทั้งในพระราช สารนั้นได้ทูลขอพระบรมสารีริกธาตุสำหรับการประดิษฐานในพระมหาธาตุทั้ง 84,000 ยอด พญา ศรีธรรมโศกราชเมืองนครจึงให้ประกาศหาพระสารีริกธาตุ โดยจะให้ทองแก่ผู้รู้ที่ซ่อน ผู้เฒ่าคน หนึ่งแจ้งว่าพ่อของตนเคยนำไปซึ่ที่ฝังในเมืองนครศรีธรรมราชนี้ พญาจึงให้รื้อดู จึงพบพระเจดีย์ ได้ดินมีภาพยนตร์เฝ้าอยู่ จะเอาขึ้นมาไม่ได้ พญาจึงประกาศหาผู้รู้วิธีแก้ภาพยนตร์ โดยจะให้ทอง แก่ผู้รู้วิธีแก้ มีชายผู้หนึ่งแจ้งว่าพ่อของตนเคยไปเรียนภาพยนตร์ถึงเมืองโรมิวลีย แล้วสักคำรำนั้น

ไว้ในฝ่ามือและขา และตนได้เขียนตำรานั้นไว้ พญาให้ชายผู้นั้นทำพิธีตามตำรา ร้อนถึงพระอินทร์ จึงให้พระวิศณุกรรมลงมาเอาพระสารีริกษาคู่นั้นให้พญา พญาจึงให้พระสารีริกษาคูแก่พญาศรีธรรมโศกราชแห่งมัชฌมเทศ จึงบรรจุพระมหาธาตุทั้ง 84,000 ยอดสำเร็จ ตามที่มีพระราชสาธขอมา เมื่อพระวิศณุกรรมช่วยเหลือพญาศรีธรรมโศกราชเมืองนครตกแต่งก่อพระมหาธาตุที่บรรจุพระสารีริกษาคูแล้วเสร็จ ก็เสด็จกลับไปเฝ้าพระอินทร์

พญาศรีธรรมโศกราชได้ทรงสั่งให้สร้างเมืองขึ้น 12 นคร คือ ปิซวดเมืองสายถือ ตราหนุ ฉลูเมืองตานีถือตราว้าว ขาลเมืองกะลันตันถือตราเสื่อ เถาะเมืองปะหังถือตรากระต่าย มะโรงเมืองไพรถือตรางูใหญ่ มะเส็งเมืองพัทลุงถือตรางูเล็ก มะเมียบเมืองตรังถือตราม้า มะแมเมืองชุมพรถือตราแพะ วอกเมืองบันไทยสมอถือตราวานร ระกาเมืองสะอูเลาถือตราไก่ จอเมืองตะกั่ว ถกลางถือตราสุนัข กุนเมืองกระถือตราสุกร เมือง 12 นครนี้ขึ้นแก่เมืองนครศรีธรรมราช เกิดไข้ห่าในเมืองผู้คนตายมาก ทั้งพญาและลูกเมีย คนที่เหลือหนีออกจากเมือง ไข้ห่าก็ตามไป

เมื่อศักราช 1196 พญาองค์หนึ่งชื่อพญาศรีไสยณรงค์ มาแต่ทิศตะวันตก มาเสวยราชย์ที่เมืองนครศรีธรรมราช (ต้นฉบับขาด) ท้าวอุทองและพระเจ้าศรีธรรมโศกราชได้แบ่งดินแดนและอธิษฐานเป็นพระญาติกัน พญาศรีธรรมโศกราชทูลว่าหากสิ้นบุญจะขอฝากมเหสีและน้องทั้งสองคน คือ พญาจันทรภาณุและพญาพงศ์สุราหะ เมื่อกลับมายังเมืองนครศรีธรรมราช พญาศรีธรรมโศกราชทำพระมหาธาตุต่อไปจนเสร็จ เถณฑ์ให้เมือง 12 นครทำพระห้อง พญาศรีธรรมโศกร ทำวิหารหลวง อยู่มานานพระองค์สวรรคต พญาจันทรภาณุเป็นผู้ปกครองแทนเป็นเวลา 7 ปี เกิดไข้ยมน คนตายมาก พญาจันทรภาณุและพญาพงศ์สุราหะกับพระมหาเถรสังฆานุเทพได้หารือกัน แล้วพากันรวบรวมเรือหนีไข้ยมน ไข้ตามลงเรือ จนพญาและลูกเมียต้องตายสิ้น เมืองก็กลายเป็นป่าช้านาน

ลำดับต่อมาได้มีการกล่าวถึงพระพนมทะเลศรีมหาเศวตศิลาธิราชกษัตริย์ พระบวรเชษฐาพระราชกุมาร อันเป็นพระเจ้าหลานได้ลาพระปู่พระย่ามาตั้งที่เพชรบุรี แล้วให้ทำนาเกลืออยู่ได้ไม่นานมีสำเภาจีนถูกคลื่นซัดเข้ามา ชาวเพชรบุรีนำขุนล่ามจีนเอาเครื่องบรรณาการมาถวายพระเจ้าอยู่หัว เพื่อขอพระราชทานฝัง จึงพระราชทานไปสำหรับพระเจ้าฟ้ารมกรุงจีน พระเจ้าฟ้ารมกรุงจีนพระราชทานบุตรมาเป็นพระมเหสีของพระพนมทะเล พระเจ้าอยู่หัวให้พระพนมวังและนางสะเดียงทองออกไปสร้างเมืองนครคอนพระ พระพนมวังจึงได้แต่งตั้งแยกให้ไปเป็นเจ้าเมืองในเมืองขึ้นทุกเมือง โดยทุกเมืองขึ้นต่อนครคอนพระ ส่งส่วยเป็นส่วยทอง โดยพระเจ้าอยู่หัวให้เร่งบำรุงบ้านเมือง สร้างพระมหาธาตุ สร้างป่าเป็นนา ให้คนที่อยู่ในภูเขาก่อมาทำไร่และอยู่เป็น

หลักแหล่ง ให้ออกเป็นกฎหมายเกี่ยวกับชื่อบ้านชื่อตำบล แล้วทูลพระเจ้าอยู่หัวเพื่อทรงทราบ โดยพระเจ้าอยู่หัวให้พระพนมวังและนางสะเดียงทองออกมายังเมืองนครคอนพระเมื่อศักราช 1588

เมื่อมาถึงเมืองนครคอนพระ พระพนมวังได้ตั้งบ้านเรือนที่จิงสระ นอกเมืองนครคอนพระ แล้วสร้างป่าเป็นนาหลายแห่ง ในเมืองนครคอนพระเกิดไข้ทำ คนหนีเข้าไปอยู่ในเขา ส่วนเจ้าศรีราชาลูกชายของพระพนมวังได้ไปอยู่สร้างนาในเมืองสรุเลา ส่วนวงศ์วานคนอื่น ๆ อีกเป็นจำนวนมากทุกคน ได้ออกไปทำนาประจำอยู่ตามเมืองต่าง ๆ อย่างทั่วถึง โดยระบุไว้ชัดเจนว่าญาติชื่อใดให้ไปทำที่ใด และแต่งตั้งให้แขกไปปกครองเมืองแขกทุกเมือง โดยระบุไว้อย่างชัดเจนว่าแขกชื่อใดให้ปกครองเมืองใด และระบุให้มีการผูกด้วยทองปีละ 10 ตำลึงทุกเมือง ครั้นพระพนมวังสิ้นบุญแล้ว พระเจ้าอยู่หัวก็ให้เจ้าศรีราชาครองสมบัติในเมืองนครคอนพระต่อมา โดยให้มีชื่อว่า พญาศรีธรรมโสกราช สุรินทรราชาสุรวงศ์ธิบดี ศิริยุธิษเฐียร อภัยพิริยปราชกรมพายุ เจ้าพระยานครศรีธรรมราชมหานคร พญาศรีธรรมโสกราชได้ทูลขอให้นำเงินเล็กปิดตราเงินไปใช้ในเมืองที่ขาดแคลน โดยได้เดินทางเข้ามาอยู่ในเมืองนครศรีธรรมราช มีการตกแต่งวัดวาอารามต่าง ๆ ให้ญาติออกไปทำนาในแหล่งต่าง ๆ โดยระบุไว้ชัดเจนว่าญาติชื่อใดไปทำนาในที่ใด มีการสร้างวัด การกัลปนา และการถวายข้าพระ มีการทำพระมหาธาตุ โดยการนำคนมาจากเมืองต่าง ๆ ทั้งที่ตั้งอยู่ภายในและภายนอกคาบสมุทร เมื่อพญาศรีธรรมโสกราชสิ้นบุญแล้ว จึงให้นายอุหลานพญาศรีธรรมโสกราชและนายอยู่น้องพญาศรีธรรมโสกราชครองเมืองนครศรีธรรมราช ผูกด้วยเงินพระคลังหลวงทุกปี ต่อมานายราม ลูกชายของนายอุได้เป็นเจ้าเมืองนครศรีธรรมราช โดยได้รับการแต่งตั้งเป็นหมื่นศรีจอมรัต ถัดจากนั้นได้มีการสรรเสริญเกียรติคุณนานัปการของญาติของหมื่นศรีจอมรัต และญาติวงศ์ของพระพนมวังและนางสะเดียงทอง โดยระบุชื่อไว้เป็นจำนวนมาก

ครั้นตอนท้ายสุดได้กล่าวถึงเจ้าเมืองนครศรีธรรมราชที่ชื่อว่าขุนอินทราได้บอกกล่าวลูกหลานหญิงชายของตนมีเกียรติคุณอย่างไรบ้าง โดยระบุเอาไว้หลายคน จนกระทั่งต้นฉบับได้ลบเลือนและจบสิ้นลง¹⁷⁰

รายการที่สอง ตำนานพระธาตุเมืองนครศรีธรรมราช เอกสารโบราณชิ้นนี้บางสำนวนได้รับการปริวรรตและนำมาตีพิมพ์มาแล้วหลายครั้ง และแต่งเป็นร้อยแก้วเช่นเดียวกัน โดยสำนวนที่ได้รับการตีพิมพ์นั้น ได้มีการเริ่มเรื่องด้วยเนื้อหาที่คล้ายคลึงกันกับตำนานเมืองนครศรีธรรมราชที่กล่าวมา คือ เริ่มด้วยการกล่าวถึงเมืองเมืองหนึ่งที่มีชื่อว่าทนทบุรี เจ้าเมืองชื่อท้าวโกสีหราช

¹⁷⁰ ขุน เพชรแก้ว และปรีชา นุ่นสุข, “ตำนานเมืองนครศรีธรรมราช,” ใน กำแพงเมือง มรดกทางวัฒนธรรมของชาวนคร, หน้า 117 – 134.

มเหสีชื่อนางมหาเทวี มีพระราชบุตรผู้พี่ชื่อนางเหมชาลา ชายชื่อเจ้าทนทกุมาร และยังมีเมืองอีกเมืองหนึ่งชื่อว่าชนบทบุรี ตั้งอยู่ทางฝ่ายทักษิณ เจ้าเมืองชื่อท้าวอังกุสราชมเหสีชื่อจันทเทวี ท้าวอังกุสราชมารบชิงพระทันตธาตุจากท้าวโกสีหราช ท้าวโกสีหราชขาดหัวข้างเสียเมืองแก่ข้าศึก นางเหมชาลากับเจ้าทนทกุมารรับเอาพระทันตธาตุลงเรือสำเภาก็ไปลังกา เกิดลมร้าย เรือสำเภาแตก ทั้งสองพี่น้องถูกซัดขึ้นที่หาดทรายแก้วทะเลรอบ เอาพระธาตุฝังไว้ที่หาดทราย แล้วซ่อนกายอยู่ในที่ลับ มีพระอรหันต์องค์หนึ่ง ชื่อพระมหาเถรพรหมเทพ มาโดยนภากาศ เห็นรัศมีพระธาตุโชติช่วงขึ้น จึงลงมานมัสการ สองพี่น้องได้เล่าความแก่พระมหาเถร พระมหาเถรทำนายว่าในหาดทรายทะเลรอบนี้ภายหน้าจะมีพระยาองค์หนึ่ง ชื่อพญาศรีธรรมโศกราชจะมาตั้งเป็นเมืองใหญ่ แล้วจะก่อพระมหาธาตุสูง 37 วา รวมทั้งสังสองพี่น้องว่าหากมีทุกข์ใด ๆ ให้รำลึกถึงท่าน แล้วกลับไปสองพี่น้องพาพระธาตุไป ครั้นถึงท่าเมืองตั้งได้โดยสารสำเภาไป ถึงกลางทะเลเกิดอัศจรรย์ สำเภาไปไม่ได้ ชาวสำเภาเห็นว่าทั้งสองเดินทางมาถึงเกิดอัศจรรย์ จึงคิดจะฆ่าทั้งสองพี่น้อง สองพี่น้องรำลึกถึงพระมหาเถร พระมหาเถรนิมิตกายเป็นครุฑขนาดใหญ่มา แล้วได้บอกแก่ชาวสำเภาว่า พญานาคพาบริวารมานมัสการพระธาตุ จึงเกิดอัศจรรย์ แล้วกลับไป นายสำเภาใช้ใบเดินทางไปจนถึงลังกาทวีป เจ้าลังการับพระธาตุขึ้นไว้บนปราสาท แล้วให้สำเภาไปส่งสองพี่น้องตามที่ปรารถนาที่ชนบทบุรี โดยทรงมีพระราชสารกำชับมิให้เจ้าเมืองทำร้ายสองพี่น้อง ไมอย่างนั้นจะเกิดศึกกับลังกา แล้วให้มหาพราหมณ์พาพระบรมธาตุทะนนานหนึ่งมาฝังในที่ที่สองพี่น้องเคยซ่อนพระทันตธาตุไว้ มหาพราหมณ์กับสองพี่น้องลงสำเภามาถึงหาดทรายแก้ว มหาพราหมณ์แบ่งพระธาตุเป็นสองส่วน ส่วนหนึ่งใส่หอบแก้วแล้วใส่แม่ขันทองขึ้นฝังที่รอยที่เจ้าสองพี่น้องฝังพระธาตุแต่ก่อน ก่อพระเจดีย์สวมไว้ แล้วผูกภาพยนตร์ไว้รักษา ส่วนพระธาตุอีกส่วนหนึ่งมหาพราหมณ์พาไปเมืองชนบทบุรี

มีเมืองเมืองหนึ่ง ชื่อเมืองหงสาวดี เป็นเมืองใหญ่ มีพระพุทธรูปและศาสนสถานในพุทธศาสนามากมาย เจ้าเมืองชื่อพระญาศรีธรรมโศกราช มีมเหสีชื่อสังขเทวี มีบุตรชายสองคน คนหนึ่งชื่อท้าวเจตราช อีกคนหนึ่งคือ เจ้าพงศ์กระษัตริย์ อยู่มาเกิดไข้ยุบลมหายักษ์มาทำอันตราย คนตายเป็นจำนวนมาก พระยาจึงพาญาติวงศ์ลงสำเภาใช้ใบมาตั้งอยู่ริมทะเล พรานไถเนื้อมาริมทะเล คนหนึ่งชื่อพรหมสุริยะมาถึงหาดทรายทะเลรอบ พบแก้วดวงหนึ่ง นำไปถวายพระยา พระยาให้บำควาศูสถานที่และเขียนแผนที่ แล้วจัดส่งคนและบาตูลงสำเภาพาแผนที่ไปถวายเจ้าเมืองลังกา เจ้าเมืองลังกาทราบว่ามีพระสงฆ์ในที่นั้น จึงให้นิมนต์พระพุทธรูปคำเกียรไป พระยาศรีธรรมโศกราชศรัทธาในการกุศล เกลี่ยกล่อมให้คนที่อยู่คงป่าเข้ามาประชุมกัน แล้วปรึกษากันว่าจะตั้งเมืองหาดทราย แล้วจะก่อพระเจดีย์และพระพุทธรูปไว้ เกิดไข้ยุบล คนล้มตายมาก พระยาย้ายไปกะหม่อมโลก ฦ หาดทรายทะเลรอบนั้น เมื่อศักราชได้ 1098 ปี พระยาได้สร้างเมือง

นครศรีธรรมราชมหานครที่หาดทรายทะเลรอบ แล้วก่ออิฐปูนก่อพระธาตุ ครั้งนั้นพระสิทธิหังค่องทะเลมาแต่เมืองลังกามาถึงเกาะปีนัง แล้วพัวมาถึงหาดทรายแก้วที่จะก่อพระมหาธาตุนั้น

ครั้งนี้มีพระยาศรมาโสกราชองค์หนึ่ง เป็นเจ้าเมืองมัทยมประเทศ มีมเหสีชื่อนางสันทมิตรา ให้นักเทศน์ถือพระราชสารถึงพระยาศรมาโสกราช ในพระราชสารนั้นว่าพระยาศรมาโสกราชได้ก่อพระมหาธาตุได้ 84,000 องค์ แต่ยังไม่ได้พระบรมธาตุไปบรรจุ ทราบว่าพระยาศรมาโสกราชก่อพระมหาธาตุสูง 37 วา แล้วยกพระบรมธาตุขึ้นบรรจุพระบรมธาตุ แต่เมืองมัทยมประเทศพระธาตุ 84,000 องค์ยังหาพระบรมธาตุไปบรรจุไม่ได้ จะขอแบ่งพระธาตุไปบรรจุพระยาให้นักเทศน์สอนสวดมนต์ไหว้พระตามที่นักเทศน์เรียนมาแก่บาญ และป่าวประกาศทั่วเมือง มีผู้เฒ่าคนหนึ่งบอกว่าขณะยังเด็กพ่อได้นำดอกไม้ไปถวายตรงนั้น พระยาจึงให้ขุดลงไปในที่นั้น จึงพบพระเจดีย์ มีภาพนครร์รักษาอยู่ จะเอาขึ้นมาไม่ได้ พระยาจึงประกาศหาผู้สามารถแก้ภาพนครร์ได้ ในครั้งนั้นนายจันที บิดาเคยไปเรียนศิลปวิทยาที่เมืองโรมพิไสย เมื่อได้มาก็กลับมาโดยลักไว้ที่ขา อักษรนั้นนายจันทีได้เรียนไว้ นายจันทีจึงแก้ภาพนครร์ ร้อนถึงพระอินทร์ จึงให้พระวิศณุกรรมมายกพระธาตุ พระยาจึงแบ่งให้เมืองมัทยมประเทศตามที่ขอมา พระวิศณุกรรมช่วยสร้างพระธาตุบรรจุพระบรมธาตุนั้นไว้ แล้วตั้งเมืองสิบสองนักษัตรขึ้นแก่เมืองนครศรีธรรมราช โดยกล่าวถึงแต่ละเมืองไว้อย่างละเอียด เมืองทั้งหมดนี้มาช่วยทำอิฐปูนก่อพระมหาธาตุ แต่ทำไม่เสร็จ เกิดไข้ห่าขึ้น พระยาลงสำเภาหนี ไปถึงกลางทะเลคนตายสิ้น เมืองร้างลง

เมื่อศักราชได้ 1196 ปี มีพระยาองค์หนึ่ง ชื่อ พระยาศรีไสยณรงค์ มาแต่ฝ่ายตะวันตก มเหสีชื่อนางจันทาทวี น้องชายชื่อเจ้าธรรมกระษัตริย์ ได้เป็นเจ้าเมืองนครศรีธรรมราช พระสิทธิหังคมาประทักษิณพระธาตุ แล้วอยู่ 7 วันก็จากเมืองนครไปเมืองเชียงใหม่ พระยาศรีไสยณรงค์ถึงแก่กรรม ท้าวธรรมกระษัตริย์ได้เป็นเจ้าเมืองนั้น เมื่อศักราชได้ 1198 ปี ท้าวธรรมกระษัตริย์ถึงแก่กรรม

มีพระยาองค์หนึ่งชื่อท้าวศรีธรรมมาโสกราช เจ้าเมืองอินทปัตตบุรีย์ น้องชายชื่อท้าวจันทภาณุและท้าวพงษ์สุธา พาไพร่พลหนีไข้ห่าคั้นคั้นมาราว 8-9 ปี มาถึงหาดทรายแก้ว พบพรมสุริยะทำไร่อยู่ และนายเทียนบัณฑิตเป็นนักบวช พระยาดั่งลงที่นั่น ทำนาไร่ ทำอิฐก่อปูนก่อกำแพงเมืองโดยรอบ ก่อพระมหาธาตุตามที่พระยาศรมาโสกราชทำไว้แต่ก่อน

ผวารอริยพงษ์อยู่เมืองหงษาวดี พาพระบศไปถวายพระบาทในเมืองลังกา ถูกพายุเรือแตก ถูกซัดขึ้นที่ปากพินัง พระยาให้ผขาวไปนิมนต์พระเถระมาจากหงษาวดีสองรูป คือ มหาปเรียนทศศรีและมหาเถรสถัจจานุเทพ ทั้งสองรูปทำพระธาตุเสร็จ พระยาให้แต่งสำเภาไปนิมนต์พระสงฆ์

เมืองลังกามาเสกพระมหาธาตุ พระยาให้เมืองขึ้น 12 นักษัตริย์มาทำบุญฉลองพระธาตุ ฐูปไปถึงบิดา ท้าวอุทองเจ้ากรุงศรีอยุธยา ท้าวอุทองยกพลมาตั้งริมแม่น้ำ มีพระราชสารถึงพระยา พระยาเที่ยวยกพลไป ทัพหน้าสองฝ่ายรบกัน ไพร่พลล้มตายมาก พระยาได้ตรึงตรองถึงผลบุญที่เคยทำมามากมาย การทำศึกให้คนตายเป็นเวร จึงขอเป็นไมตรีกับท้าวอุทอง พระยาถึงแก่กรรมเมื่อศักราช 1200 ปี พระยาจันทกานูเป็นเจ้าเมือง พระยาพงษาสุรเป็นพระยาจันทกานู ตั้งฝ่ายทักษิณพระมหาธาตุเป็นเมืองพระเวียง ต่อมาท้าวศรีธรรมมาโสกราชถึงแก่กรรม พระยาจันทกานูเป็นเจ้าเมือง เมืองชวดยกพลมาทางเรือแต่รบเอาเมืองไม่ได้ ส่วนพระมหาเถรสังฆานูเทพจากนครป่าหมากมาขอที่ตั้งอารามชื่อวัดศพนเดิม ต่อมาไปสร้างวัดหัวท้ายาน

ในบ้านพะเตียนเกิดเด็กที่กล้าหาญชื่อพังการ พระยาเอาเด็กเป็นบุตร ชวดยกทัพเรือมารบ พระยาให้พังการเป็นทหารออกรบ พังการฆ่าพวกชวดยากมาย จนหนีไปหมด พระยาจึงแบ่งเมืองให้พังการ พระยาถึงแก่กรรม เกิดไข้ห่า ผู้คนหนีไปอยู่ในภูเขา เมืองร้างอยู่นาน ลำดับต่อมาได้กล่าวถึงบุคคลสำคัญจากเมืองต่าง ๆ ที่ได้ค้นพบเจดีย์เดิมเป็นระยะ ๆ จนเรื่องนี้ทราบถึงพระเจ้าอยู่หัวในกรุงศรีอยุธยา จึงให้นิมนต์ปเรียนทศศรีชาวหงสาวดีออกไปแต่งพระบรมธาตุ โดยพระสงฆ์จากเมืองต่าง ๆ มาช่วยกัน

เมื่อศักราชได้ 1815 ปี มีพระบรมราชโองการให้นายศรีทนต์ลูกชายของขุนอินทาราแห่งเมืองลานตากากินเมืองนครศรีธรรมราช ให้มีการบูรณะพระมหาธาตุ ให้ญาติโยมพระสงฆ์เป็นตระกูลข้าพระ ทำระเบียงล้อมพระธาตุและกำแพงล้อมพระระเบียง มีการก่อกำแพงที่ดินสำหรับอารามเมื่อมหาศักราช 1550 ปี โดยมีกระรุกรายละเอียดของที่ดินเหล่านั้นไว้อย่างชัดเจน

ศักราช 1861 ให้ข้าหลวงออกมาเป็นศรีมหาราชา ได้บูรณะศาสนสถานหลายแห่ง

ศักราช 1919 ให้หลวงศรีวราชย์มาเป็นเจ้าเมือง มีการทำวิหารและก่อพระพุทธรูป มีการถวายข้าพระ มีการอุทิศถวายที่นา ต่อมาหลวงพิเรนทรเทพมาเป็นเจ้าเมือง ศักการุยยกมาตีเมือง

เมื่อศักราช 2039 ให้พระยาพลเทพมาเป็นเจ้าเมือง ทำกำแพง

เมื่อศักราช 2141 ให้พระยาศรีธรรมราชะเคชะมาเป็นเจ้าเมือง อูขงคนะให้ลักปหม่าหนาเป็นแม่ทัพเรือมารบ

เมื่อศักราช 2144 ให้พระรามราชทำน้ามาเป็นเจ้าเมือง ให้ขุดด้านตะวันออก ตั้งแต่ลำน้ำท่าวังมาออกลำน้ำฝ่ายทักษิณ

เมื่อศักราช 2171 ศักอูขงคนะยกมา มีการตั้งค่ายคูทางเหนือ ข้าศึกเผาวัดท่าโพธิ์ พระยาถึงแก่กรรม

เมื่อศักราช 2197 ให้พระยาภิบาลพลราช เจ้าเมืองตะนาวศรีมาเป็นเจ้าพระยา
นครศรีธรรมราช เคชโลชยภัยพิริบรากรมพาหุเจ้าพระยานครศรีธรรมราช¹⁷¹

รายการที่สาม พระนิพนพานโสทร เอกสารโบราณรายการนี้ เป็นเอกสารโบราณที่แตกต่างออกไปจากเอกสารโบราณที่กล่าวมาทั้งสองรายการบางประการ ทั้งในส่วนของเนื้อหาและกลวิธีในการแต่ง โดยเอกสารโบราณรายการนี้แต่งเป็นร้อยกรอง มักจะเรียกกันโดยทั่วไปว่า “พระนิพนพานโสทร” หรือ “พระนิพนพานสูตร” แต่เคยมีบางสำนวนที่เคยได้รับการปริวรรตและนำมาตีพิมพ์ โดยเรียกเอกสารที่ตีพิมพ์นั้นว่า “ตำนานพระธาตุเมืองนครศรีธรรมราช ฉบับกลอนสวด” แต่อย่างไรก็ดี เอกสารโบราณสำนวนที่นำมาปริวรรตและตีพิมพ์เหล่านั้น ล้วนแต่เป็นสำนวนที่มีเนื้อหาไม่ครบถ้วนสมบูรณ์ทั้งสิ้น จนกระทั่งปี พ.ศ. 2528 ศูนย์วัฒนธรรมภาคใต้ วิทยาลัยครุ นครศรีธรรมราช (ปัจจุบัน คือ สถาบันราชภัฏนครศรีธรรมราช) จึงได้ปริวรรตและตีพิมพ์เอกสารโบราณดังกล่าวสำนวนที่มีเนื้อครบถ้วนสมบูรณ์ที่สุดเท่าที่มีการค้นพบในขณะนี้สำนวนหนึ่ง คือ “พระนิพนพานโสทร ฉบับศูนย์วัฒนธรรมภาคใต้ สำนวนที่ 4” ซึ่งเป็นสำนวนที่มีเนื้อหาเริ่มต้นด้วยการแสดงเหตุผลในการแต่ง แล้วตามมาด้วยการนิมนต์พระสัมมาสัมพุทธเจ้าให้เสด็จลงมาจุติในมนุษยโลก จนกระทั่งพระองค์ได้ประสูติและเสวยราชย์ในกรุงกบิลพัสดุ์ การเสด็จออกผนวช การทรงชนะมารได้ต้นพระศรีมหาโพธิ์ การประทานปฐมเทศนา การเสด็จดับขันธปรินิพพานที่เมืองกุสินารา และการแบ่งพระบรมสารีริกธาตุ

ในขณะที่มีการถวายพระเพลิงพระพุทธรูป พระเกษมมหาเถระ เชื้อสายแห่งกษัตริย์สิงหาราชแห่งนครป่าหมาก ได้กำบังกายเข้าไปเอาพระบรมสารีริกธาตุในกองเพลิง นำพระทันตธาตุที่ได้มานั้นมาถวายท้าวสิงหาราช จนทุกเมืองที่ทราบข่าวต่างก็ยกทัพมาแย่งชิง ท้าวสิงหาราชจึงให้พระทนต์กุมาร พระราชโอรส และพระนางเหมชาลา พระราชธิดา อัญเชิญพระทันตธาตุไปถวายกษัตริย์ลังกา โดยซ่อนไปในมวยผมของนางเหมชาลา ขณะเดินทางมาด้วยสำเภาก็ใช้ใบนั้นเรือประสบพายุ พื่นองทั้งสองว่ายน้ำมาขึ้นฝั่งที่หาดทรายแก้ว ฝั่งพระธาตุไวกั๊วที่ชายหาด แล้วไปซ่อนตัวอยู่ในป่า พระอรหันต์ที่ชื่อว่าพระมหาเถรพรหมเทพได้มานมัสการพระธาตุ สองพื่นองเล่าความเป็นมาให้ทราบ และปรารถนาจะเดินทางไปให้ถึงลังกา พระมหาเถรบอกว่าอีกสามวันสำเภาก็ไปลังกาจะผ่านมา ให้ปักธงเป็นสัญญาณไวกั๊วที่ชายหาด ส่วนท้าวเนาคาได้มาพบผอบบรรจุพระธาตุ จึงอัญเชิญไปนาคพิภพ พระมหาเถรพรหมเทพได้ไปนำมาคืนให้สองพื่นอง เมื่อเรือผ่านมาสองพื่นองก็ได้ลงเรือไปลังกา ขณะเดินทางพญานาคเข้าแย่งพระทันตธาตุอีก โดยเกิดพายุร้ายเข้า

¹⁷¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 136 – 153.

ปะทะเรือ ชาวเรือคิดว่าสองพี่น้องก่อให้เกิดอัปมงคล จึงคิดกันว่าจะจับทั้งสองทิ้งน้ำไป สองพี่น้องจึงอาราธนาให้พระมหาเถรพรหมเทพมาช่วย เดินทางต่อไปสามเดือนจึงถึงลังกา สองพี่น้องไปเฝ้าพระสังฆราช ตกกลางคืนพระทันตธาตุได้แผ่ฉัพพรรณรังสี พระสังฆราชได้นมัสการพระทันตธาตุ รุ่งขึ้นกษัตริย์ลังกาก็ได้รับพระทันตธาตุ แล้วจัดพิธีสมโภช และสร้างพระบรมธาตุเจดีย์ประดิษฐานพระทันตธาตุ แล้วรับสั่งให้เณรน้อยที่สำเร็จพระอรหันต์ไปอัญเชิญพระบรมธาตุสองทะนานจากกรุงนาคามาประดิษฐานไว้แทนพระทันตธาตุ ณ หาดทรายแก้ว พร้อมด้วยสลักศิลาจารึกไว้ด้วยว่า พระเจ้าทศคามมุนีแห่งลังกาให้ราชครูทั้งสี่มาประดิษฐานพระบรมสารีริกธาตุไว้จากนั้นสองพี่น้องได้เดินทางจากหาดทรายแก้วกลับไปยังทนบุรี

กล่าวถึงพระเจ้าศรีธรรมโศกราชแห่งเมืองเอวราช ทรงมีพระอนุชาชื่อพระนนทราชา ได้เกิดไข้ห่าขึ้นในเมือง คนล้มตายมาก จึงอพยพมาทางใต้ มาตั้งมั่นที่เชิงเขาแห่งหนึ่ง ให้สร้างวัดเวียงสระสำหรับอาจารย์พุทธคำเพียรและพุทธสาคร พระอินทร์ทรงบันดาลให้พระเจ้าศรีธรรมโศกราชพบพระบรมธาตุที่หาดทรายแก้ว และเทวดาบันดาลให้ทรงทราบเรื่องราวโดยตลอดโดยสุบินนิมิต จึงอพยพมาอยู่ในบริเวณหาดทรายแก้ว อยู่มาหนึ่งปี เกิดไข้ห่าขึ้น จึงอพยพไปอยู่ที่เขาวังอนุชาตั้งที่ลานตากา พระอรหันต์จากแดนไกลมาแก้ไข้ห่าได้ โดยใช้เงินดอกตรา “นโม” จึงอพยพมายังท่าวัง พญานาคมาแสดงสัญญาณเป็นแนวสำหรับการสร้างเมือง เมื่อสร้างเมืองแล้ว พระเจ้าศรีธรรมโศกราชจะสร้างพระธาตุ แต่ไม่อาจจะแก้ภาพยนตร์ที่เฝ้าพระธาตุได้ เทวดาดลใจให้เจ้ากากภาษาเดินทางมาค้าขาย โดยออกจากเมืองโรมพิสัย จะไปค้าขายที่เมืองดักกิสลา แต่เรือแตกต้องมาขึ้นที่หาดทรายแก้ว เจ้ากากภาษาได้แก้ภาพยนตร์ตามที่เรียนมา และเริ่มการสร้างพระบรมธาตุเจดีย์ที่หาดทรายแก้ว โดยความช่วยเหลือของเจ้าเมืองและผู้คนจากที่ต่าง ๆ ทั้งภายในและภายนอกคาบสมุทรม เมื่อสร้างเสร็จเจ้ากากภาษาได้เดินทางกลับเมืองโรมพิสัย พระเถระจากลังกาที่ชื่อว่าพระโพธิมณฑเฑียร ได้นำโพธิทองจากลังกามาปลูกไว้ทางเหนือของพระบรมธาตุเจดีย์ ในขณะที่เดียวกันกับที่เจ้าเมืองลังกาและเจ้าเมืองหงสาได้จัดส่งทรัพย์สินมาร่วมสร้างพระบรมธาตุเจดีย์และศาสนสถานอื่น ๆ ที่หาดทรายแก้วอย่างมากมาย

ครั้นเวลาผ่านไป กษัตริย์นครศรีธรรมราชมีบุญญาธิการมากขึ้น มีเมืองขึ้นมากมายทั้งฝ่ายเหนือและฝ่ายใต้ ในคราวที่มีการบุญและการพิธีจะให้มีเมืองขึ้นน้อยใหญ่เข้ามา จนเลื่องลือไปถึงท้าวอุทองแห่งเมืองทนบุรี จึงให้พระเจ้าศรีธรรมโศกราชมาเฝ้า แต่พระเจ้าศรีธรรมโศกราชทรงตอบว่าควรที่ท้าวอุทองจะมาเฝ้าพระองค์มากกว่า ท้าวอุทองจึงยกทัพโดยทางบก ขณะเดียวกันกับที่พระเจ้าศรีธรรมโศกราชก็ได้ยกทัพไปยังทนบุรีโดยทางบกเช่นกัน จนมาพบกันระหว่างทางเกิดรบกัน พระเจ้าศรีธรรมโศกราชเสียใจที่ไพร่พลต้องล้มตายมาก จะเป็นเวรกรรมที่ติดไปภาย

ภาคหน้า จึงขอยุติการรบ แล้วแบ่งดินแดนกันกับท้าวอุทอง จะผูกไมตรีกันไว้สืบไป ท้าวอุทอง ทูลขอว่าเมื่อพระองค์สวรรคตแล้วขอให้เมืองนี้ขึ้นกับพระเจ้าอุทอง ดังนั้น เมื่อพระองค์สวรรคต จึงเป็นไปตามที่ท้าวอุทองทูลขอ และพระนิพนพาน โสตรก็จบลงด้วยการเขียนบอกวันที่เขียนเสร็จ และขออานิสงส์จากการสร้าง¹⁷²

2. การสถาปนาระบบเมืองสิบสองนักษัตรแห่งรัฐ

จากหลักฐานทางประวัติศาสตร์และโบราณคดีที่ยกมานี้ได้แสดงให้เห็นว่า ในช่วงที่ พุทธศาสนา ลัทธิหินยาน นิกายลังกาวงศ์ได้สถาปนาลงอย่างมั่นคงในรัฐตามพรลิงค์ และ สถาปนารัฐตามพรลิงค์เป็นรัฐแห่งพุทธศาสนาในระหว่างราวพุทธศตวรรษที่ 17 – 19 นั้น นอกจากจะมีการสถาปนาหาดทรายแก้วหรือตัวเมืองโบราณนครศรีธรรมราชเป็นศูนย์กลางแห่งรัฐ สืบ ต่อจากที่ศาสนาพราหมณ์ ลัทธิไศวนิกายเคยใช้เป็นมณฑลที่เป็นศูนย์กลางแห่งรัฐมาในระยะก่อน หน้านี้ คือ ในระหว่างราวพุทธศตวรรษที่ 11 – 16 แล้ว รัฐพุทธศาสนานิกายลังกาวงศ์แห่งนี้ ยังมีการสถาปนาชื่อรัฐของตนขึ้นมาอีกชื่อหนึ่ง คือ “ศรีธรรมราช” หรือ “นครศรีธรรมราช” อัน สะท้อนให้เห็นได้เป็นอย่างดีจากความที่ปรากฏในศิลาจารึกหลักที่ 24 (ศิลาจารึกวัดหัวเวียง) ซึ่ง สลักขึ้นในปี พ.ศ. 1773 รวมทั้งการสถาปนาราชวงศ์ที่สำคัญราชวงศ์แรกขึ้นปกครองรัฐแห่งพุทธ ศาสนารัฐนี้ คือ “ราชวงศ์ศรีธรรมมาโสกราช” อันเป็นชื่อที่สืบสมุฏฐานมาจากพระนามของพระเจ้า อโศกมหาราชของอินเดีย ซึ่งทรงเป็นกษัตริย์ที่ยิ่งใหญ่ที่สุดในประวัติศาสตร์พุทธศาสนาพระองค์ หนึ่ง ซึ่งตำนานประวัติศาสตร์ของรัฐที่กล่าวมาได้สะท้อนให้เห็นถึงพระราชกรณียกิจอันยิ่งใหญ่ ประการหนึ่งของพระเจ้าอโศกมหาราช ในการทรงสร้างสถูปจำนวนมากมายมหาศาลขึ้นในดิน แดนต่าง ๆ ในประเทศอินเดีย เพื่อการประดิษฐานพระบรมสารีริกธาตุของพระพุทธเจ้าศากยมุณี ซึ่งพระราชกรณียกิจอันยิ่งใหญ่นี้ได้กลายเป็นประเพณีที่ได้สืบทอดมาสู่รัฐพุทธศาสนาแห่งนี้ด้วย คือ พระเจ้าศรีธรรมมาโสกราชแห่งรัฐตามพรลิงค์หรือรัฐนครศรีธรรมราช ได้ทรงเจริญรอยตามพระราช กรณียกิจของพระเจ้าอโศกมหาราชที่กล่าวมาด้วย โดยการทรงสร้างพระมหาสถูปขึ้นประดิษฐาน พระบรมสารีริกธาตุของพระพุทธเจ้าศากยมุณี ณ หาดทรายแก้ว สถูปดังกล่าว คือ พระบรมธาตุ เจดีย์นครศรีธรรมราชที่กล่าวมา ซึ่งเป็นศูนย์กลางแห่งความศักดิ์สิทธิ์ของรัฐอันศักดิ์สิทธิ์นี้

¹⁷² ปรีชา นุ่นสุข, “บทนำ” ใน พระนิพนพานโสตร ฉบับศูนย์วัฒนธรรมภาคใต้ จำนวนที่ 4 , หน้า

นอกจากนี้ ตำนานประวัติศาสตร์ของรัฐตามพรลิงค์หรือรัฐนครศรีธรรมราชยังได้สะท้อนให้เห็นว่า พระบรมธาตุเจดีย์นครศรีธรรมราชหรือศูนย์กลางแห่งความศักดิ์สิทธิ์แห่งรัฐแห่งนี้ ยังเป็นบ่อเกิดหรือเป็นที่มาของการสถาปนาระบบเมืองขึ้นหรือเมืองบริวารของรัฐแห่งนี้ที่เรียกว่าระบบ “เมืองขึ้น 12 นักยัตร” ซึ่งราชวงศ์ศรีธรรมมาโศกราช ซึ่งเป็นผู้ปกครองนครศรีธรรมราชอย่างยาวนานได้สถาปนาขึ้นในระหว่างราวพุทธศตวรรษที่ 17 – 18 เช่นเดียวกัน โดยให้เมืองนครศรีธรรมราชเป็นศูนย์กลางของเมืองเหล่านั้น เมืองเหล่านั้นให้มีหน้าที่สำคัญ คือ การสร้างและการบำรุงศูนย์กลางแห่งความศักดิ์สิทธิ์ของรัฐแห่งนี้ ดังความบางตอนในตำนานเมืองนครศรีธรรมราชดังนี้

จึงพระวิศณุกรรมก็ช่วยพญาดกแต่งก่อพระมหาธาตุซึ่งบรรจุพระสารีริกธาตุแล้วไซ้ จึงพระวิศณุกรรมก็ขึ้นไปยังพระอินทราธิราชแล้ว จึงพญาศรีธรรมโศกราชตรีกันแล้ว ก็ให้สร้างเมืองขึ้น ๑๒ นักยัตร ปี่ชวด เมืองสายถือตราหนู ๑ ฉลุเมืองตานีถือตราวัว ๑ ขาลเมืองกะลันตันถือตราเสือ ๑ เถาะเมืองปะหังถือตรากระต่าย ๑ มะโรง เมืองไทรถือตรางูใหญ่ ๑ มะเส็งเมืองพัทลุงถือตรางูเล็ก ๑ มะเมียบเมืองตรังถือตราม้า ๑ มะแมเมืองชุมพรถือตราแพะ ๑ วอกเมืองบันไทยสมอถือตราวานร ๑ ระกาเมืองสะอูเลาถือตราไก่ ๑ จอเมืองตะกั่วกลางถือตราสุนัข ๑ กุนเมืองกระถือตราสุกร ๑ เมือง ๑๒ นักยัตรหัวเมืองขึ้นแก่เมืองนครศรีธรรมราชมหานคร แลพญาก็ก่อพระมหาธาตุสืบไปไซ้¹⁷³

จากข้อความที่ยกมานี้ได้แสดงให้เห็นว่า หลังจากที่พระอินทร์ได้ทรงส่งพระวิศณุกรรมลงมาช่วยเหลือพระเจ้าศรีธรรมมาโศกราชในการอัญเชิญพระบรมสารีริกธาตุขึ้นมาจากที่ประดิษฐานในชั้นเดิมแล้ว พระวิศณุกรรมก็ทรงช่วยเหลือในการก่อพระบรมธาตุเจดีย์นครศรีธรรมราช เพื่อประดิษฐานพระบรมสารีริกธาตุนั้น แล้วเสด็จกลับไปเฝ้าพระอินทร์ ส่วนพระยาศรีธรรมมาโศกราชได้ทรงตั้งเมืองขึ้น 12 นักยัตร เพื่อการก่อพระบรมธาตุเจดีย์นครศรีธรรมราชต่อไป โดยตำนานพระธาตุเมืองนครศรีธรรมราชก็ได้กล่าวไว้อย่างสอดคล้องกัน ดังความบางตอนว่าดังนี้

¹⁷³ ชวน เพชรแก้ว และปรีชา นุ่นสุข, “ตำนานเมืองนครศรีธรรมราช,” ใน กำแพงเมือง มรดกทางวัฒนธรรมของชาวนคร, หน้า 122.

จึงพระวิศณุกรรมช่วยพระญาก่อพระเจดีย์ประจุพระบรมธาตุขึ้นไว้ แล้ว
ตั้งเมืองสิบสองนักษัตรขึ้นแก่เมืองนครศรีธรรมราช ปี่ชวดตั้งเมืองสายถือ
ตราหนูหนึ่ง ปี่ฉลูเมืองตานีถือตราโคหนึ่ง ปี่ชกาลเมืองกะลันตันถือตราเสือ
หนึ่ง ปี่เถาะเมืองปาหังถือตราแกะดำหนึ่ง ปี่มะโรงเมืองไทรถือตรางูใหญ่
หนึ่ง ปี่มะเส็งเมืองพัทลุงถือตรางูเล็กหนึ่ง ปี่มะเมียเมืองตรังถือตราม้าหนึ่ง
ปี่มะแมเมืองชุมพรถือตราแพะหนึ่ง ปี่วอกเมืองปันท่ายสมอถือตราลิงหนึ่ง ปี่
ระกาเมืองอุเลถือตราไก่หนึ่ง ปี่จอบเมืองตะกั่วป่าถือตราสุนัขหนึ่ง ปี่กุนเมือง
กระถือตราหมูหนึ่ง เข้ากัน ๑๒ เมืองมาช่วยทำอิฐปูนก่อพระมหาธาตุขึ้นยัง
หาสำเร็จไม่¹⁷⁴

ตำนานทั้งสองนี้ได้สะท้อนให้เห็นตรงกันว่า เมืองขึ้นทั้งสิบสองเมืองหรือสิบสอง
นักษัตรได้ “มาช่วยทำอิฐปูนก่อพระมหาธาตุขึ้น” แต่ก็ต้องประสบกับปัญหาที่สำคัญ คือ การเกิด
ไข้ห่า ผู้คนล้มตาย เมืองร้างอยู่เป็นเวลานาน แต่ต่อมาได้มีการสร้างพระบรมธาตุเจดีย์องค์นี้สืบต่อ
มา โดยพระนิพนพานโสทรได้แสดงให้เห็นว่าเมื่อทรงสร้างพระบรมธาตุเจดีย์นครศรีธรรมราชแล้ว
กษัตริย์ของนครศรีธรรมราชก็ทรงมีพระบารมีมากขึ้นโดยลำดับ ทรงมีเมืองขึ้นมากมาย เมืองเหล่านี้นั้นตั้งอยู่ทั้งทางทิศเหนือและทิศใต้ของเมืองนครศรีธรรมราช โดยเมืองเหล่านั้นจะเข้ามาในพิภพที่
สำคัญของเมืองหลวง ดังความบางตอนดังนี้

เมืองขึ้นมากมีไชรี	ฝ่ายเหนือได้ทุกบุรี
เมื่อทำวตั้งบัตรพิธี	ให้สวัสดิพลีพารา
ให้บอกอักษรเพื่อนไป	เมืองน้อยใหญ่ให้เข้ามา
เทศกาลเมื่อเดือนห้า	ตักน้ำมาสร่งทำวไท
ยอมเป็นประเวณี	เป็นอย่างนี้มาแต่ไร
ถ้าว่าไม่มาไชรี	ให้ออกไปเอาตัวมา
ผู้ใดใครแข็งขัด	ตั้งให้ตัดบั้นเกศา
เกรงกลัวพระราชา	ยอมเข้ามาทุกธานี
กะหลันเมืองพังงา	เมืองเทพาและตาทัน
หนองจิกกระหนะบี	สงขลาดีแต่ก่อนมา
เมืองตรงเมืองท่าทอง	มาเนืองนองทั้งไชยา

¹⁷⁴ เรื่องเดียวกัน, หน้า 140.

เพ็ญทะลุฆ้องมาหา	ฟังบุญญาท้าวสืบไป
บุญญาท้าวสันทัด	เป็นกษัตริย์มาแต่ไร
อยู่ดีไม่มีภัย	พระภูวไนยใจศรัทธา
ระบือเลื่องลือยศ	ได้ปรากฏทั่วทิศา
ตั้งธาตุพระศาสนา	เป็นโอฬารเลิศลือไกร
เพราะเมืองขึ้นทั้งหลาย	อยู่เรียงรายเหนือใต้ไกล
ระบือเล่าลือไป	ถึงท้าวไทเจ้าอุทอง ¹⁷⁵

จากการที่พระยาศรีธรรมมาโคกราชได้ทรงสร้างเมืองขึ้นสิบสองเมืองหรือสิบสองนักษัตรขึ้นเป็นบริวารรายรอบศูนย์กลางของรัฐหรือเมืองนครศรีธรรมราชหรือหาดทรายแก้วอันศักดิ์สิทธิ์ โดยมีพระบรมธาตุเจดีย์นครศรีธรรมราชเป็นศูนย์กลางแห่งความศักดิ์สิทธิ์ของรัฐเช่นนี้ อาจจะเป็นการแสดงนัยให้เห็นถึงการสืบต่อบางประการเกี่ยวกับระบบมณฑลหรือวัฏจักรอันศักดิ์สิทธิ์ของลัทธิไสวณิกายที่เคยรุ่งโรจน์อยู่ในรัฐแห่งนี้มาอย่างยาวนานในระยะก่อนหน้านี้นี้ โดยระบบเมืองสิบสองนักษัตรของรัฐนครศรีธรรมราชที่สถาปนาขึ้นมาใหม่นี้ได้กินอาณาเขตที่กว้างใหญ่ไพศาลกว่าระบบมณฑลอันศักดิ์สิทธิ์ที่เคยปรากฏอยู่ในระยะก่อนหน้านี้นี้มาก โดยระบบมณฑลที่ศักดิ์สิทธิ์มีอาณาเขตทางด้านทิศเหนือแต่เพียงแค่ว่าลัยในวัดประเดิม (สุทธาวาสาราม) อำเภอเมืองจังหวัดชุมพร ในขณะที่ระบบเมืองสิบสองนักษัตรได้แผ่ขยายออกไปทางด้านนี้จนถึงเมืองบางสะพานในจังหวัดประจวบคีรีขันธ์ ส่วนทางด้านทิศใต้ระบบมณฑลที่ศักดิ์สิทธิ์มีอาณาเขตแต่เพียงแค่ว่าลัยในวัดประเดิม อำเภอเมือง จังหวัดสงขลา ในขณะที่ระบบเมืองสิบสองนักษัตรได้แผ่ขยายออกไปทางด้านนี้จนถึงเมืองป่าหังในส่วนปลายของแหลมมลายู และทางด้านทิศตะวันตก ระบบมณฑลที่ศักดิ์สิทธิ์มีอาณาเขตจนถึงท่าวลัยในเกาะคอเขา อำเภอกูระบุรี จังหวัดพังงา ในขณะที่ระบบเมืองสิบสองนักษัตรได้แผ่ขยายออกไปทางด้านนี้จนถึงเมืองถลาง ในจังหวัดภูเก็ต

นอกจากนี้จากการที่พระยาศรีธรรมมาโคกราชได้ทรงเปิดโอกาสให้เมืองสิบสองนักษัตรของพระองค์ได้มีบทบาทอย่างสำคัญในการเป็นผู้รับผิดชอบหรือทำหน้าที่สร้างสรรค์และทะนุบำรุงพระบรมธาตุเจดีย์นครศรีธรรมราชดังกล่าวนี้ ได้ส่งผลให้หัวเมืองใหญ่น้อยในรัฐ ได้มีความผูกพันกันอย่างใกล้ชิดกับศูนย์รวมแห่งความศักดิ์สิทธิ์ของรัฐแห่งนี้ ตลอดจนได้ก่อให้เกิดความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันทางวัฒนธรรมที่มีศูนย์รวมแห่งความศักดิ์สิทธิ์ดังกล่าวเป็นศูนย์กลาง ส่งผล

¹⁷⁵ วิทยาลัยครุนครศรีธรรมราช, พระนิพนธ์นิพนธ์, ฉบับศูนย์วัฒนธรรมภาคใต้ ส่วนวันที่ 4, หน้า 270-271.

ให้ระบบความเชื่อเกี่ยวกับพระบรมธาตุเจดีย์องค์นี้และนิกาลังกวางศ์แพร่กระจายไปอย่างกว้างขวางในรัฐแห่งนี้ และเป็นระบบความเชื่อที่มีการสืบต่อลงมาอย่างยาวนาน ดังที่ยังคงปรากฏว่า พุทธศาสนิกชนในบริเวณส่วนปลายของคาบสมุทรล่ายังคงเดินทางมาจาริกแสวงบุญ ณ ศาสนสถานศักดิ์สิทธิ์แห่งนี้สืบต่อกันลงมาจนกระทั่งปัจจุบันนี้ โดยเฉพาะในเทศกาลที่สำคัญที่จัดขึ้นเพื่อการกระทำสักการะบูชาพระบรมธาตุเจดีย์องค์นี้ประจำปี คือ ประเพณีการแห่ผ้าขึ้นธาตุ ซึ่งเป็นประเพณีที่จัดขึ้นเพื่อการอุทิศถวายผ้าพระบฏ เพื่อการกระทำสักการะบูชาและการห่มพระบรมธาตุเจดีย์องค์นี้ที่เป็นประเพณีที่สำคัญและยืนยาวมาจนกระทั่งปัจจุบันนี้ประเพณีหนึ่ง รวมทั้งการเปิดโอกาสให้เมืองสิบสองนักษัตรเข้ามาช่วยในการสร้างพระบรมธาตุเจดีย์นครศรีธรรมราชดังกล่าว ยังส่งผลให้เกิดการศึกษาเรียนรู้เกี่ยวกับศิลปกรรมของนิกาลังกวางศ์ โดยที่หัวเมืองใหญ่น้อยเหล่านั้นได้มีโอกาสเข้ามารับการศึกษาศึกษา ฝึกฝน อบรม และปฏิบัติจริงในราชธานี ในขณะที่เข้ามาปฏิบัติหน้าที่ช่วยเหลือในการสร้างพระบรมธาตุเจดีย์ดังกล่าว เมื่อช่างเหล่านั้นเสร็จภารกิจและกลับไปบ้านเมืองของตน ย่อมจะนำสิ่งที่ตนเรียนรู้มานั้นไปแพร่กระจายและถ่ายทอด ส่งผลให้การแพร่กระจายและถ่ายทอดศิลปกรรมของนิกาลังกวางศ์จากราชธานีไปสู่หัวเมืองและชุมชนต่าง ๆ ภายในรัฐเป็นไปอย่างกว้างขวาง มีประสิทธิภาพ มั่นคง และยั่งยืน

3. การพัฒนาระบบการค้าแห่งรัฐ

ในระหว่างพุทธศตวรรษที่ 16-19 ราชวงศ์ซ้องของจีน (ปกครองประเทศจีนในระหว่าง พ.ศ. 1503 – 1822) ได้ขยายการค้าของตนในระบบเครือข่ายทางการค้าของการค้านานาชาติออกไปอย่างกว้างขวาง ทั้งในส่วนของการค้าในภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้และในภูมิภาคอื่น ๆ ที่ตั้งอยู่ถัดออกไปจากเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ โดยในภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้นั้น การค้าของจีนได้ขยายออกไปอย่างกว้างขวางยิ่งกว่าในสมัยใด ๆ ในระยะที่ผ่านมา จึงปรากฏหลักฐานทางโบราณคดีที่สัมพันธ์กันกับการค้าของราชวงศ์ซ้องแพร่กระจายอยู่ในบริเวณกว้างขวางของเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ โดยปรากฏขึ้นทั้งในบริเวณแหล่งโบราณคดีที่ตั้งอยู่ในบริเวณชายฝั่งทะเลของผืนแผ่นดินใหญ่และแหล่งโบราณคดีที่ตั้งอยู่ในบริเวณชายฝั่งทะเลของหมู่เกาะ ส่งผลให้เส้นทางทางการค้าของระบบเครือข่ายทางการค้าของการค้านานาชาติ ขยายไปสู่บริเวณหมู่เกาะของเอเชียตะวันออกเฉียงใต้อย่างกว้างขวางยิ่งกว่ายุคใด ๆ ในระยะที่ผ่านมา¹⁷⁶

¹⁷⁶ Alexandra Avieropoulou Choo, *Archaeology* (Singapore : National Museum of Singapore, 1987), pp. 80 – 83.

ในสมัยราชวงศ์ซ่งนี้ แม้ว่าเมืองท่าทางการค้าของระบบเครือข่ายทางการค้าของการค้านานาชาติที่แหล่งโบราณคดีแหลมโพธิ์และเมืองท่าทางการค้าที่แหล่งโบราณคดีเกาะคอเขา อันเป็นเมืองท่าทางการค้าที่สำคัญของรัฐตามพรลิงค์จะถูกทิ้งร้างไปตั้งแต่ช่วงที่ราชวงศ์ถังได้สิ้นสุดลงก็ตาม แต่เมืองท่าทางการค้าที่สำคัญอีกแห่งหนึ่ง คือ เมืองท่าทางการค้าที่แหล่งโบราณคดีบ้านท่าเรือ อำเภอเมือง จังหวัดนครศรีธรรมราช ยังคงดำรงความสำคัญสืบต่อมา โดยเมืองท่าแห่งนี้เป็นเมืองท่าทางการค้าของรัฐตามพรลิงค์แห่งหนึ่งที่ได้รุ่งโรจน์มาตั้งแต่ก่อนสมัยราชวงศ์ถังแล้ว และในสมัยราชวงศ์ถังได้แสดงบทบาทอย่างโดดเด่นเคียงคู่กันกับเมืองท่าทางการค้าที่แหล่งโบราณคดีแหลมโพธิ์ อำเภอไชยา จังหวัดสุราษฎร์ธานี และเมืองท่าทางการค้าที่แหล่งโบราณคดีเกาะคอเขา อำเภอกระบือ จังหวัดพังงา

จากความรุ่งโรจน์ยิ่งขึ้นของระบบเครือข่ายของการค้าของการค้านานาชาติจากบทบาทอันสำคัญในทางการค้าของราชวงศ์ซ่งที่กล่าวมา ได้ส่งผลให้การค้าของรัฐตามพรลิงค์รุ่งโรจน์ยิ่งขึ้นโดยลำดับ โดยในระหว่างราวพุทธศตวรรษที่ 17 - 19 อันเป็นช่วงที่รัฐแห่งนี้เป็นรัฐพุทธศาสนานิกายลัทธิมหายาน นับได้ว่าเป็นยุคแห่งความรุ่งโรจน์ที่สุดอีกยุคหนึ่งของประวัติศาสตร์การค้าของรัฐนี้ จึงได้ปรากฏหลักฐานทางโบราณคดีที่สะท้อนให้เห็นการพัฒนาขึ้นของระบบการค้าและเมืองท่าอีกหลายแห่งในรัฐแห่งนี้ โดยเฉพาะหลักฐานทางโบราณคดีประเภทสินค้าของเงิน โดยในระแวกดังกล่าวนี้หลักฐานทางโบราณคดีที่มีความสำคัญสูงสุดในทางการค้าของระบบเครือข่ายทางการค้าของการค้านานาชาติ คือ เครื่องถ้วยหรือภาชนะดินเผาของเงินที่มีการผลิตขึ้นในสมัยราชวงศ์ซ่ง โดยในรัฐตามพรลิงค์ได้มีการค้นพบโบราณวัตถุ ดังกล่าวเป็นจำนวนมาก โดยการค้นพบดังกล่าวนี้มีทั้งในส่วนของการค้นพบจากการขุดค้นทางโบราณคดีและการค้นพบโดยความบังเอิญ ซึ่งการค้นพบได้ปรากฏขึ้นในบริเวณอันกว้างใหญ่ของรัฐแห่งนี้ ดังรายละเอียดในตารางที่ 5 และตารางที่ 6

จากโบราณวัตถุประเภทสินค้าที่สำคัญของเงินที่แสดงมานั้น ได้สะท้อนให้เห็นว่า บริเวณที่ได้มีการค้นพบโบราณวัตถุเหล่านี้มากที่สุด คือ บริเวณจังหวัดนครศรีธรรมราช รองลงมาได้แก่จังหวัดสงขลาและจังหวัดสุราษฎร์ธานี ตามลำดับ ซึ่งแสดงให้เห็นว่าในระหว่างราวพุทธศตวรรษที่ 17 - 19 นั้น เมืองท่าทางการค้าที่สำคัญในระบบเครือข่ายทางการค้าของการค้านานาชาติของรัฐตามพรลิงค์ตั้งอยู่ในบริเวณอ่าวที่สำคัญของคาบสมุทรแห่งนี้สามแห่ง คือ อ่าวนครศรีธรรมราช อ่าวสงขลา และอ่าวบ้านดอน โดยบริเวณแรก คือ บริเวณอ่าวนครศรีธรรมราช เป็นบริเวณที่มีที่ราบลุ่มอันกว้างใหญ่และอุดมสมบูรณ์ มีสันทรายเก่านครศรีธรรมราชตัดผ่าน มีแม่น้ำลำคลองไหลผ่านหลายสาย จึงมีชุมชนพัฒนาขึ้นอย่างหนาแน่นในบริเวณนี้ ชุมชนโบราณที่มีขนาดใหญ่ที่สุด

คือ ตัวเมืองโบราณนครศรีธรรมราช ซึ่งเป็นเมืองโบราณที่เป็นราชธานีที่มีความรุ่งโรจน์ และมีขนาดใหญ่ที่สุดของรัฐตามพรลิงค์ มาอย่างสืบเนื่องยาวนาน ตัวเมืองตั้งอยู่บนสันทรายเก่า นครศรีธรรมราช โดยรอบตัวเมืองโบราณนครศรีธรรมราชมีชุมชนโบราณพัฒนาขึ้นอย่างมากมาย ชุมชนเหล่านี้ได้เริ่มพัฒนาขึ้นมาตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์ อย่างน้อยที่สุดก็นับตั้งแต่ราวพุทธ ศตวรรษที่ 7 เป็นต้นมาที่ได้ผูกพันกันเข้ากับระบบเครือข่ายทางการค้าของการค้านานาชาติในชื่อ ว่าเมืองท่า “ตามพรลิงค์” ในระหว่างราวพุทธศตวรรษที่ 11 - 16 เป็นราชธานีในระบบมณฑลของ รัฐ ในราวกลางพุทธศตวรรษที่ 14 ถึงกลางพุทธศตวรรษที่ 15 เป็นสมาพันธรัฐแห่งหนึ่งใน ระบบเครือข่ายทางการค้าของการค้านานาชาติ ในระหว่างพุทธศตวรรษที่ 17 - 19 เป็นรัฐที่สำคัญ ในระบบเครือข่ายทางการค้าดังกล่าว และเจริญสืบเนื่องต่อไปในระยะหลังลงมา บริเวณที่สอง คือ บริเวณอ่าวสงขลา เป็นบริเวณที่มีความอุดมสมบูรณ์บริเวณหนึ่ง เนื่องจากตั้งอยู่ในบริเวณลุ่มน้ำ ทะเลสาบสงขลา แม้ว่าจะไม่มีบริเวณกว้างใหญ่เท่ากับบริเวณแรกที่กล่าวมาก็ตาม นับตั้งแต่ราว พุทธศตวรรษที่ 11 เป็นต้นมามีชุมชนโบราณขนาดเล็กตั้งกระจุกกระจายอยู่ในบริเวณนี้ โดยเฉพาะในบริเวณโคกหรือเนินที่กระจายอยู่เป็นหย่อม ๆ ครั้นในพุทธศตวรรษที่ 16-19 มีศูนย์กลาง ของชุมชนปรากฏขึ้นบนสันทรายเก่าที่ทอดตัวไปตามแนวยาวของแหลมสทิงพระ ชุมชนโบราณที่ สำคัญ คือ เมืองโบราณสทิงพระ ในอำเภอสทิงพระ จังหวัดสงขลา และบริเวณสุดท้าย คือ บริเวณอ่าวบ้านดอน เป็นบริเวณที่มีความอุดมสมบูรณ์อีกบริเวณหนึ่ง เนื่องจากได้รับอิทธิพลจาก แม่น้ำลำคลองหลายสาย โดยเฉพาะแม่น้ำตาปีและสาขาของแม่น้ำนี้ แต่บริเวณที่ราบลุ่มดังกล่าวก็ ไม่กว้างใหญ่เท่ากับบริเวณแรกเช่นเดียวกัน จึงเป็นบริเวณที่มีชุมชนโบราณที่ตั้งอยู่เป็นหย่อม ๆ เช่นเดียวกับบริเวณที่สอง โดยเฉพาะในบริเวณเชิงเขาของภูเขาหินปูนขนาดเล็กที่กระจุก กระจายอยู่โดยทั่วไป ในช่วงกลางพุทธศตวรรษที่ 14 ถึงกลางพุทธศตวรรษที่ 15 ได้พัฒนาขึ้น เป็นรัฐในท้องถิ่นรัฐหนึ่งของสมาพันธรัฐของคาบสมุทรแห่งนี้ที่มีเมืองท่าทางการค้าในระบบเครือ ข่ายทางการค้าของการค้านานาชาติตั้งอยู่แห่งหนึ่ง คือ เมืองท่าทางการค้าที่แหล่งโบราณคดีแหลม โปธิ์ ซึ่งเป็นเมืองท่าที่ถูกทิ้งร้างไปในกลางพุทธศตวรรษที่ 15 ครั้นในพุทธศตวรรษที่ 17-19 ได้มี ชุมชนโบราณพัฒนาขึ้นในบริเวณที่อยู่ลึกเข้ามาจากเมืองท่าทางการค้าที่แหล่งโบราณคดีแหลมโปธิ์ ประมาณ 5 กิโลเมตร โดยมีศูนย์กลางของชุมชนตั้งอยู่ที่เมืองโบราณไชยา ซึ่งตั้งอยู่บนสันทราย เก่าขนาดเล็กแห่งหนึ่ง

อย่างไรก็ดี จากหลักฐานทางโบราณคดีที่ปรากฏในขณะนี้ได้แสดงให้เห็นว่า ในช่วง พุทธศตวรรษที่ 17-19 นี้ ไม่มีเมืองท่าทางการค้าแห่งใดพัฒนาขึ้นในระบบเครือข่ายทางการค้าของ การค้านานาชาติในบริเวณชายฝั่งทางด้านทิศตะวันตกของคาบสมุทรไทย จึงเป็นผลสืบเนื่องไปสู่ การที่ได้ปรากฏว่าไม่ปรากฏเส้นทางข้ามคาบสมุทรไทยสายใดที่พัฒนาขึ้นสู่การเป็นเส้นทางสาย

เศรษฐกิจของระบบเครือข่ายทางการค้านานาชาติในระยะเวลาที่เช่นเดียวกัน อันอาจจะแสดงให้เห็นถึงการเริ่มต้นขึ้นของการที่เส้นทางทางการค้าของระบบเครือข่ายทางการค้านานาชาติได้อาศัยการผ่านทางช่องแคบมะละกาอย่างแท้จริง ซึ่งสอดคล้องกันกับคำพรรณนาของมาร์โคโปโลในปี พ.ศ. 1831 ที่สะท้อนให้เห็นว่าในระบอบเวลานั้นจีนได้ขนส่งสินค้าโดยผ่านทางช่องแคบมะละกา¹⁷⁷ โดยเหตุผลที่สำคัญสืบเนื่องมาจากการที่นับตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 16 เป็นต้นมาราชวงศ์ซ่งได้พัฒนาเทคโนโลยีการเดินเรือสำเภาไปมาก จึงสามารถเดินเรือผ่านทางช่องแคบมะละกาได้อย่างปลอดภัยด้วยตนเอง ซึ่งผู้วิจัยมีความเห็นว่า การขาดแคลนเส้นทางการค้าข้ามคาบสมุทรไทยในขณะนี้ อาจส่งผลกระทบต่อราชวงศ์โจฬะ ซึ่งเป็นราชวงศ์ที่สืบอำนาจต่อมาจากราชวงศ์ปัลลวะในอินเดียภาคใต้ และเป็นราชวงศ์ที่เคยมีอำนาจในบริเวณนี้มาก่อน ในช่วงกลางพุทธศตวรรษที่ 14 ถึงกลางพุทธศตวรรษที่ 15 เนื่องจากในสมัยราชวงศ์ปัลลวะได้มีการขนถ่ายสินค้าโดยอาศัยเส้นทางข้ามคาบสมุทรไทย ทำให้ราชวงศ์ปัลลวะมีบทบาทและมีผลประโยชน์อย่างเต็มที่ในการควบคุมเส้นทางข้ามคาบสมุทรดังกล่าวได้อย่างเต็มที่ แต่ครั้งบทบาทนั้นได้หายไป ในสมัยราชวงศ์โจฬะ ทำให้ราชวงศ์โจฬะ ต้องเดินเรือผ่านทางช่องแคบมะละกาแต่เพียงอย่างเดียว โดยที่ราชวงศ์โจฬะไม่ได้มีบทบาทในการควบคุมช่องแคบดังกล่าว จึงถูกเอาเปรียบในทางการค้าจากรัฐต่าง ๆ ที่ตั้งอยู่ในบริเวณช่องแคบ จนนำไปสู่ข้อขัดแย้งที่สำคัญในทางการค้า และในที่สุดจารึกของพระเจ้าราเชนทรโจฬะที่ 1 (Rajendra I) ที่สลักไว้ในเมืองตันจอร์ (Tanjore) ในภาคใต้ของประเทศอินเดียได้กล่าวว่า พระองค์ได้ทรงยกกองทัพเข้าโจมตีและยึดเมืองต่าง ๆ บนคาบสมุทรแห่งนี้ รวมทั้งเมืองตามพรลิงค์ ซึ่งในศิลาจารึกดังกล่าวเรียกว่ามาทามลิงคัม หรือมาทมาลิงคัม (Madamalingam) ไว้ได้อย่างสิ้นเชิงในปี พ.ศ. 1568 โดยศิลาจารึกดังกล่าวมีเนื้อความดังนี้

(ราเชนทร) ได้จัดส่งเรือเป็นจำนวนมากออกไปสู่ท้องทะเลท่ามกลางเกลียวคลื่น แล้วได้จับตัวสังครามะ - วิชโยฏฐกัรมัน (Sangram-Vijayottungavarman) พระเจ้าแผ่นดินของกชารัม (Kadaram)¹⁷⁸ พร้อมด้วยช้างเป็นจำนวนมากในกองทัพอันเกรียงไกรของพระองค์ (ได้รับเอา) กองทัพสัมพันธมิตรอันมากมายที่ (พระเจ้าแผ่นดินพระองค์นั้น) ได้ สละมอบเอาไว้อย่างชอบธรรม, (ได้เข้ายึดประตูปวงโค้งที่มีชื่อว่า) วิทยาธรรโตรณะ (Vidyadharatorana) ที่มีชื่อเสียงโด่งดังที่ประดิษฐานสำหรับการรบของเมืองหลวง

¹⁷⁷ Mortimer Wheeler, "Arikamedu : An Indo - Roman trading - station on the east coast of India," *Ancient India* 2 (1964) : 91-92.

¹⁷⁸ นักวิชาการ โดยทั่วไปมีความเห็นว่าชื่อ กชารัม ตรงกันกับ ไทรบุรีหรือเกดดาห์

(Nagar) อันกว้างใหญ่ไพศาลของพระองค์ คือ ศรีวิชัย (Sri Vijaya)¹⁷⁹ พร้อมด้วยประตูบานเล็กที่เจาะไว้ในประตูบานใหญ่ที่มีการประดับตกแต่งด้วยเพชรพลอย พร้อมกับประตูใหญ่อันงดงามที่ประดับด้วยเพชรพลอยขนาดใหญ่อย่างมากมาย, ปันไณ (Pannai) พร้อมด้วยน้ำในท่าอาบน้ำ¹⁸⁰ มาไลยูร (Malaiyur)¹⁸¹ อันเก่าแก่พร้อมด้วยภูเขาอันแข็งแกร่งของคน ที่ใช้เป็นป้อมปราการ, มายิรุทิงคัม (Mayirudingam)¹⁸² ที่ล้อมไว้โดยรอบด้วยท้องทะเลลึกราวกับว่าจะเป็นเสมือนหนึ่งคูน้ำ ที่ขุดล้อมไว้โดยรอบตัวเมืองแห่งหนึ่ง, อีลังคาโสกะ (Ilangasoka)¹⁸³ ซึ่งไม่เคยทอดถอนในการรบอันหฤโหด, มาปปิปปัม (Mappappalam)¹⁸⁴ ซึ่งเป็นที่ที่มีน้ำ (ลึก) เหลือกจนนับเป็นเสมือนหนึ่งเครื่องป้องกันตัว, เมวิพิมปังคัม (Mevilimbangam)¹⁸⁵ ซึ่งได้รับการป้องกันรักษาไว้ด้วยกำแพงเมืองอันงดงาม, วาไลปปีนจูรุ (Valaip -

¹⁷⁹ นักวิชาการโดยทั่วไปมีความเห็นว่าชื่อศรีวิชัยในที่นี้ ตรงกันกับปาเล็มบัง

¹⁸⁰ ปันไณ มีความหมายว่าผืนดินที่มีการเพาะปลูก ด้วยเหตุนี้ นักวิชาการโดยทั่วไปจึงมีความเห็นว่า ข้อความนี้อาจจะแสดงนัยให้เห็นถึงการมีทุ่งนาที่มีน้ำอุดมสมบูรณ์ (ของศรีวิชัย) แต่นักวิชาการอีกบางส่วนมีความเห็นว่า ชื่อปันไณนี้เป็นชื่อของสถานที่แห่งหนึ่งที่ตั้งอยู่ทางชายฝั่งทางทิศตะวันออกของเกาะสุมาตราที่มีชื่อในปัจจุบันว่าปานเน (Panne)

¹⁸¹ นักวิชาการบางส่วนมีความเห็นว่าชื่อมาไลยูร นี้ตรงกันกับจัมบี (Jambi)

¹⁸² นักวิชาการบางส่วนมีความเห็นว่าชื่อมายิรุทิงคัม เป็นชื่อของรัฐแห่งหนึ่งที่ตั้งอยู่บนคอคอคระ ตรงกันกับที่เขาจูกัวเรียกว่าจี้-โล-ติง (Jih-lo-t'ing)

¹⁸³ นักวิชาการบางส่วนมีความเห็นว่าชื่ออีลังคาโสกะนี้ตรงกันกับชื่อในเอกสาร โบราณของจีนว่าลังกาตุกะ (Langasuka)

¹⁸⁴ นักวิชาการบางส่วนมีความเห็นว่าชื่อมาปปิปปัมนี้ ตรงกันกับชื่อที่ปรากฏในคัมภีร์มหาวงศ์ว่า ปิปพาพมะ (Papphalama) อันเป็นสถานที่ซึ่งแม่ทัพของทมิฬที่มีชื่อว่า อาติจจะ (Adicca) ได้เข้ายึด ในขณะที่แม่ทัพผู้นี้ได้รับการจัดส่งไปต่อสู้กับรามัญญเทศ (Ramannadesa) ในราวปี พ.ศ. 1708 และบางท่านมีความเห็นว่าเป็นจังหวัดทางภาคใต้ของอาณาจักรพุกามแห่งหนึ่ง

¹⁸⁵ นักวิชาการบางส่วนมีความเห็นว่าชื่อเมวิพิมปังคัมนี้ เป็นสถานที่ที่ตั้งอยู่ในเปริก แต่ไม่ได้รับการยอมรับ

panduru)¹⁸⁶ ซึ่งเป็นผู้ครอบครองผืนแผ่นดินสำหรับการเพาะปลูกและป่า, ตไลตคักโกลัม (Talaittakolam)¹⁸⁷ ซึ่งได้รับคำยกย่องสรรเสริญ (ในบทประพันธ์) ของผู้ยิ่งใหญ่เป็นจำนวนมากในทางด้านวิทยาศาสตร์, มาทามลึงคัม (Madamalingam)¹⁸⁸ (ซึ่งมีความสามารถในทางการเป็น) ผู้ที่มีความเข้มแข็งว่องไวในการรบอันแสนจะอันตราย, อีลามูรี-เทศัม (Ilamuri-desam)¹⁸⁹ ซึ่งเป็นแหล่งที่มีความเข้มแข็งในการรบอันโหดร้ายทารุณ, ฉักกวารัม (Nakkavaram)¹⁹⁰ อันยิ่งใหญ่ ซึ่งเป็นแหล่งที่มีสวนอันกว้างใหญ่ โดยในสวนเหล่านั้นได้เป็นแหล่งของการเก็บรวบรวมน้ำผึ้ง และกวารัม ซึ่งมีความเข้มแข็งในการต่อสู้ โดยได้รับความปกป้องคุ้มครองจากทะเลลึก¹⁹¹

ผลจากการที่ราชวงศ์โจพะได้ยกกองทัพเข้าเหยียบย่ำทำลายดินแดนต่าง ๆ ในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ดังกล่าวนี้ สันนิษฐานว่าได้ทำให้ราชวงศ์โจพะมีบทบาททางการค้าในภูมิภาคนี้มากยิ่งขึ้น โดยสามารถที่จะเดินเรือไปมาค้าขายผ่านช่องแคบมะละกาได้อย่างสะดวกสบาย ในขณะนี้ได้มีการค้นพบหลักฐานทางโบราณคดีจำนวนไม่น้อยที่แสดงให้เห็นถึงอิทธิพลของราชวงศ์โจพะกระจัดกระจายอยู่ในบางบริเวณของเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ อย่างกรณีของศิลาจารึกภาษาทมิฬหลักหนึ่งที่ได้มีการค้นพบที่โลโบ โทวา (Loboe Toewa) ในเกาะสุมาตราที่ได้มีการสลักขึ้นในปี พ.ศ.1631 ได้บันทึกเกี่ยวกับการมีสมาคมพ่อค้าชาวทมิฬแห่งหนึ่งในสถานที่แห่งนั้นเอาไว้¹⁹²

¹⁸⁶ นักวิชาการบางส่วนมีความเห็นว่าชื่อวาไพปันฑูร์นี้ อาจจะตรงกันกับชื่อปันฑูร์ัง (Pandurang) หรือพันรังในจัมปา แต่ยังไม่เป็นที่ยอมรับกัน แม้ว่าคำที่เติมเข้าไปข้างหน้า คือ วาไพ (Valai) อาจจะตรงกันกับภาษาจามว่าปเลย (Palei) ซึ่งมีความหมายว่าหมู่บ้านหรือตำบลก็ตาม บางทีคำนี้อาจจะได้รับอิทธิพลจากภาษาทมิฬว่าวาไพ ซึ่งมีความหมายว่าป้อม

¹⁸⁷ นักวิชาการบางส่วนมีความเห็นว่า ชื่อ ตไลตคักโกลัมนี้ ตรงกันกับชื่อว่าตะโกลา

¹⁸⁸ นักวิชาการโดยทั่วไปมีความเห็นว่าชื่อมาทามลึงคัมนี้ ตรงกันกับชื่อตามพรลิงค์ในศิลาจารึกหลักที่ 24 และชื่อ ดัน-มา-ลึง ในผลงานของเซาจูกัวและผลงานของวังตาหยวน คือ นครศรีธรรมราชโบราณ

¹⁸⁹ นักวิชาการโดยทั่วไปมีความเห็นว่าชื่ออีลามูรี-เทศัมนี้ ตรงกันกับชื่อที่นักภูมิศาสตร์ชาวอาหรับเรียกว่าลามูรี (Lamuri) ส่วนมารโคโปโลเรียกว่าลัมบริ (Lambri) และเซาจูกัวเรียกว่าลัน-วุ-ลิ (Lan-wu-li) ซึ่งเป็นรัฐแห่งหนึ่งที่ตั้งอยู่ในบริเวณตอนเหนือสุดของเกาะสุมาตรา

¹⁹⁰ นักวิชาการโดยทั่วไปมีความเห็นว่าชื่อฉักกวารัมนี้ ตรงกันกับชื่อที่มารโคโปโลเรียกว่าเนคูเวรัน (Necuveran) อันหมายถึงหมู่เกาะนิโคบาร์

¹⁹¹ K.A.Nilakanta Sastri, *The Cola. Vol.I* (Madras : 1935-1937) , pp. 254-255.

¹⁹² Paul Wheatley, *The Golden Khersonese : Studies in the historical! geography of the Malay Peninsula before A.D. 1500*, p.203.

ในขณะที่บนคาบสมุทรไทยได้มีการค้นพบประติมากรรมรูปเคารพในศิลปะแบบโจพะที่มีอายุอยู่ในช่วงระยะเวลาดังกล่าวหลายชิ้น อาทิ ประติมากรรมศิลาของพระวิฆณุและพระศิวะปางคู่ร้ายหรือพระวทุกะไกรพ (Vatuka Bhairava) ที่มีอายุอยู่ในระหว่างราวปี พ.ศ.1536-1613 ที่แหล่งโบราณคดีเมืองโบราณเวียงสระ อำเภอเวียงสระ จังหวัดสุราษฎร์ธานี ประติมากรรมศิลาของพระศิวะที่มีอายุอยู่ในช่วงเวลาเดียวกันที่แหล่งโบราณคดีวัดศาลาทิง อำเภอไชยา จังหวัดสุราษฎร์ธานี¹⁹³ เศียรของพระวิฆณุสำริดที่มีอายุอยู่ในราวพุทธศตวรรษที่ 16 ที่ค้นพบที่แหล่งโบราณคดีวัดสุทธาวาสธาราม (วัดประเดิม) อำเภอเมือง จังหวัดชุมพร¹⁹⁴ ประติมากรรมสำริดของพระศิวนาฏราชที่มีอายุในระหว่างราวพุทธศตวรรษที่ 17-18 และประติมากรรมสำริดของพระนางปารวตีที่มีอายุอยู่ในระหว่างราวพุทธศตวรรษที่ 22-23 ที่ค้นพบที่แหล่งโบราณคดีโบสถ์พราหมณ์ อำเภอเมือง จังหวัดนครศรีธรรมราช เป็นต้น และดูเหมือนว่าสัมพันธภาพในทางการค้าระหว่างรัฐตามพรมลิ่งกับภาคใต้ของประเทศอินเดียจะสืบสายลงมาอย่างยาวนาน แม้แต่ภายหลังจากที่ราชวงศ์โจพะจะสิ้นอำนาจไปแล้ว ดังที่ได้ปรากฏว่าในสมัยราชวงศ์ปาณฑยะ (Pandyas) ของภาคใต้ของประเทศอินเดีย (ปกครองในระหว่างราวพุทธศตวรรษที่ 18-19) ได้มีการสร้างศาสนสถานในศิลปะแบบปาณฑยะของราชวงศ์นี้ขึ้นหลังหนึ่งในเมืองท่าทางการค้าที่สำคัญของรัฐตามพรมลิ่ง คือ เมืองท่าที่แหล่งโบราณคดีบ้านท่าเรือ โดยศาสนสถานแห่งนี้คงจะสร้างขึ้นในระหว่างราวปี พ.ศ.1843-1853 ศาสนสถานแห่งนี้สร้างขึ้นด้วยอิฐและมีชิ้นส่วนของโครงสร้างบางส่วนที่สร้างด้วยหิน โดยชิ้นส่วนที่สร้างด้วยหินส่วนใหญ่ได้รับการแกะสลักด้วยศิลปะแบบปาณฑยะที่กล่าวมา และได้มีการค้นพบชิ้นส่วนสถาปัตยกรรมดังกล่าวหลายชิ้น รวมทั้งในปี พ.ศ.2517 ควอริทซ์ เวลส์ ได้เคยดำเนินการขุดค้นทางโบราณคดีในศาสนสถานแห่งนี้ด้วย¹⁹⁵ ศาสนสถานแห่งนี้คงจะสร้างขึ้นสำหรับการประกอบพิธีทางศาสนาของบรรดาพ่อค้าชาวอินเดียที่ได้เดินทางเข้ามาค้าขายในเมืองท่าทางการค้าแห่งนี้ หรืออาจจะเป็นศาสนสถานสำหรับการประกอบพิธีกรรมของกลุ่มชาวอินเดียที่ได้เข้ามาตั้งถิ่นฐานอยู่อาศัยและทำการค้าในชุมชนโบราณหรือเมืองท่าทางการค้าแห่งนี้ก็เป็นได้ นอกจากนี้ยังปรากฏว่านอกจากจะมีการสถาปนาศาสนสถานในวัฒนธรรมอินเดียภาคใต้ขึ้นในเมืองท่าและชุมชนโบราณทางการค้าแห่งนี้ขึ้นในระยะเวลาดังกล่าวแล้ว ยังมีการสถาปนาวัดเนื่องในวัฒนธรรมของลัทธิมหายาน

¹⁹³ Stanley J. O' Connor, *Hindu Gods of Peninsular Siam* (Ascona : Artibus Asiae Publishers, 1972), pp. 60-65 and Figs. 32-34.

¹⁹⁴ Piriya Krairiksh, *Art in Peninsular Thailand prior to the fourteenth century A.D.*, pp. 192-193.

¹⁹⁵ H.G. Quaritch Wales, *The Malay Peninsula in Hindu times* (London : Bernard Quaritch , Ltd., 1976), pp. 175-177.

ของขอมขึ้นในเมืองท่าโบราณแห่งนี้วัดหนึ่งและในบริเวณใกล้เคียงที่ตั้งอยู่รายรอบเมืองท่าโบราณแห่งนี้อีกหลายวัดในช่วงปลายของพุทธศตวรรษที่ 17 อันอาจจะสะท้อนให้เห็นว่าในเมืองท่าทางการค้าที่แหล่งโบราณบ้านท่าเรือนี้ ได้มีชนหลายชาติได้เข้ามาทำการค้าและตั้งถิ่นฐานอยู่อาศัยเช่นเดียวกับที่ปรากฏในเมืองท่าทางการค้าที่แหล่งโบราณคดีแหลมโพธิ์และเมืองท่าการค้าที่แหล่งโบราณคดีเกาะคอเขาในระยะก่อนหน้านี้ที่กล่าวมา

ความรุ่งโรจน์ในทางการค้าของรัฐตามพหุรงค์ในระหว่างราวพุทธศตวรรษที่ 17 – 19 ในระบบเครือข่ายทางการค้าของการค้านานาชาติ นอกจากจะสะท้อนให้เห็นได้จากหลักฐานทางโบราณคดีที่ค้นพบอย่างกว้างขวางภายในรัฐเป็นจำนวนมากดังกล่าวแล้ว ยังสะท้อนให้เห็นได้จากเอกสารโบราณของจีนที่มีอายุอยู่ในระหว่างพุทธศตวรรษที่ 18 – 19 อีกสามรายการ คือ¹⁹⁶

รายการแรก ได้แก่ หนังสือลิง – ไว ไท – ทา (Ling – wai Tai – ta) ซึ่งโจวฉูเฟย (Chou Ch'u – fei) เป็นผู้เขียนในปี พ.ศ. 1721 ในขณะที่ท่านผู้นี้เป็นผู้ช่วยหัวหน้าตำบลอยู่ในไกว – ลิน (Kuei – lin) ซึ่งเป็นเมืองหลวงของจังหวัดกวางสี (Kuang – hsi) ซึ่งเป็นจังหวัดที่ตั้งอยู่ชายฝั่งทะเล

รายการที่สอง ได้แก่ หนังสือชู – ฟาน – ชีห์ (Chu – fan – chih) ซึ่งเซาจูกัว (Chao Ju – kua) เป็นผู้รวบรวมขึ้นในปี พ.ศ. 1769 ในขณะที่ท่านผู้นี้เป็นข้าหลวงของการค้าต่างชาติที่ฉวนโจว (Ch'uan – chou)

รายการที่สาม ได้แก่ หนังสือเตา – อี ชีห์ – เลียว (Tao – i Chih – lioh) ซึ่งวังตาหยวน (Wang Ta – Yuan) ได้เขียนขึ้นในปี พ.ศ. 1892 หลังจากที่ได้ออกเดินทางท่องเที่ยวไปในทะเลใต้ในระหว่างปี พ.ศ. 1873 – 1883.

ในผลงานรายการแรก โจวฉูเฟยได้แสดงให้เห็นสภาพทางภูมิศาสตร์ของเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ตามสภาพการรับรู้หรือความรู้ความเข้าใจและการยอมรับอย่างเป็นทางการในภาคใต้ของประเทศจีนในพุทธศตวรรษที่ 17 โดยได้พรรณนาให้เห็นว่าในบริเวณนี้มีมหาสมุทรขนาดใหญ่ล้อมอยู่เป็นวง ภายในวงล้อมของมหาสมุทรแห่งนี้มีประเทศต่าง ๆ ที่เป็นประเทศของอนารยชนหลายประเทศ ในทุก ๆ เลี้ยว (หนึ่งในสี่) ของดินแดนเหล่านี้มีอาณาจักรของอนารยชนเหล่านี้ตั้งอยู่หลายอาณาจักร อาณาจักรแต่ละแห่งมีผลิตภัณฑ์ชนิดพิเศษที่เป็นเอกลักษณ์ของตนเอง รวมทั้งอาณาจักรแต่

¹⁹⁶ Paul Wheatley, *The Golden Khersonese : Studies in the historical geography of the Malay*

ละแห่งมีศูนย์กลางของการค้าขายเป็นของตนเอง ศูนย์กลางทางการค้าเหล่านี้เป็นสถานที่ที่มีความมั่งคั่งรุ่งเรือง โดยรัฐแห่งนั้นได้พึ่งพาอาศัยความมั่งคั่งรุ่งเรืองของศูนย์กลางของการค้าขายดังกล่าว อาณาจักรที่ตั้งอยู่ทางทิศใต้ของประเทศจีนมีสันโฟจี (San - fo - ch'i) ¹⁹⁷ ซึ่งเป็นศูนย์กลางของการค้าขายของอนารยชนเหล่านั้น ส่วนทางด้านทิศตะวันออกเฉียงใต้มีเซโผ (She - p'o) ¹⁹⁸ ทางด้านทิศใต้ของสันโฟจีเป็นที่ตั้งของมหาสมุทรภาคใต้ที่ยิ่งใหญ่ ซึ่งในมหาสมุทรแห่งนั้นได้มีหมู่เกาะอยู่เป็นจำนวนมาก หมู่เกาะเหล่านี้เป็นที่อยู่อาศัยของประชาชนดั้งเดิมดั้งแสนและมีชนเผ่าเป็นจำนวนมาก ถัดออกไปจากหมู่เกาะเหล่านี้ ผู้หนึ่งผู้ใดไม่สามารถที่จะเดินทางไกลออกไปทางทิศใต้ได้อีกแล้ว ทางทิศตะวันออกของเซโผเป็นที่ตั้งของมหาสมุทรตะวันออกที่ยิ่งใหญ่ อันเป็นสถานที่ซึ่งน้ำได้เริ่มต้นไหลลงไปทางด้านล่าง ส่วนมหาสมุทรทางด้านทิศตะวันตกเฉียงใต้ไม่สามารถที่จะระบุประเทศต่าง ๆ ได้ แต่ทางด้านทิศใต้ของเซียวชี่ (Chiao - chih) ¹⁹⁹ ชานเฉง (Chan - ch'eng) ²⁰⁰ เจนละ (Chen - la) ²⁰¹ และโฟโลอัน (Fo - lo - an) ²⁰² โดยโจวฉูเพยได้กล่าวว่าในบรรดาดินแดนของชาวต่างชาติที่มีความมั่งคั่งร่ำรวย ซึ่งได้มีร้านที่ยิ่งใหญ่ที่เป็นคลังของสินค้าที่มีค่าและมีความหลากหลายเหล่านั้น ไม่มีสถานที่แห่งใดที่ขึ้นหน้าราชอาณาจักรทาชี่ (Ta - shih) ²⁰³ รองลงไปจากอาณาจักรแห่งนี้ คือ เซโผ ในขณะที่สันโฟจีอยู่ในอันดับที่สาม ส่วนอาณาจักรอื่น ๆ อีกเป็นจำนวนมากก็อยู่ในอันดับรองลงมาในการจัดอันดับดังกล่าวนี้ สันโฟจีเป็นถนนหลวงที่ไม่มีทางตันที่มีความสำคัญแห่งหนึ่งบนเส้นทางทางทะเลสายต่าง ๆ ของชาวต่างชาติบนเส้นทางที่เดินทางไปสู่และเดินทางออกมาจากประเทศจีน ²⁰⁴

ในการค้าระหว่างจีนกับคาบสมุทรมลายูในช่วงระยะที่กล่าวนี้ รัฐตามพรลิงค์ได้มีบทบาทอย่างสำคัญในฐานะของรัฐที่เป็นศูนย์กลางทางการค้าแห่งหนึ่งบนคาบสมุทรมลายู โดยได้ปรากฏชื่อในเอกสารโบราณของจีนที่กล่าวนั้นในชื่อที่ใกล้เคียงหรือคล้ายคลึงกันหลายชื่อ โดยโจว

¹⁹⁷ นักวิชาการ โดยทั่วไปมีความเห็นว่าชื่อสันโฟจีตรงกันกับชื่อศรีวิชัย (Sri Vijaya)

¹⁹⁸ นักวิชาการ โดยทั่วไปมีความเห็นว่าชื่อเซโผตรงกันกับชื่อชวา (Java)

¹⁹⁹ นักวิชาการ โดยทั่วไปมีความเห็นว่าชื่อเซียวชี่ตรงกันกับชื่อตงเกี้ยว (Tong - king)

²⁰⁰ นักวิชาการ โดยทั่วไปมีความเห็นว่าชื่อชานเฉงตรงกันกับชื่ออันนัม (Annam)

²⁰¹ นักวิชาการ โดยทั่วไปมีความเห็นว่าชื่อเจนละตรงกันกับชื่อกัมพูชา (Cambodia)

²⁰² นักวิชาการ โดยทั่วไปมีความเห็นว่าโฟโลอันเป็นดินแดนที่ตั้งอยู่บนคาบสมุทรมลายู โดยเฉพาะบริเวณลุ่มแม่น้ำเบริง (Berang) ในประเทศมาเลเซียปัจจุบันนี้

²⁰³ นักวิชาการ โดยทั่วไปมีความเห็นว่าชื่อราชอาณาจักรทาชี่ตรงกับราชอาณาจักรอาหรับ (Arabs)

²⁰⁴ Paul Wheatley, *The Golden Khersonese : Studies in the historical geography of the Malay Peninsula before A.D. 1500*, pp. 63 - 64.

จูเฟยได้กล่าวถึงรัฐแห่งนี้ในชื่อว่า “เตง – หลิว – เหมย” (teng – liu – mei) ดังความบางตอนที่กล่าวถึงรัฐนี้ไว้ดังนี้

ประเทศ “เตง – หลิว – เหมย” (Teng – liu – mei) ตั้งอยู่ทางทิศตะวันตกของ “เจน – ละ” (Chen – la) ผู้ปกครองของประเทศนี้ทรงมีดอกไม้ประดับไว้ในพระเกศา โดยทรงรวบพระเกศาเข้าไว้ด้วยกันในรูปของมวยผมขมวดหนึ่ง เหนือพระอังสาของพระองค์ ทั้งสองข้างพระองค์ทรงสวมฉลองพระองค์ด้วย (เสื้อผ้า) สีแดงชุดหนึ่งที่ทำด้วยผ้าสีขาว ในวันที่พระองค์ทรงโปรดให้มีการเข้าเฝ้า พระองค์จะเสด็จขึ้นประทับบนเวทียกพื้นสูงที่เปิดโล่ง สำหรับ (ประเทศนี้) ที่ปราศจากพระบรมมหาราชวังที่สร้างขึ้นเป็นอาคารชนิดใด ๆ ก็ตามทั้งหมด ได้มีการใช้สอยใบปาล์ม (Palm) สำหรับแทนงานในการรับประทานและการดื่ม ไม่มีทั้งช้อนและตะเกียบใช้สอยในการรับประทาน ซึ่งในการรับประทานอาหารดังกล่าวนี้ ได้มีการใช้นิ้วมือในการรับประทาน ในสถานที่แห่งนั้นมีภูเขาอยู่ลูกหนึ่งเรียกว่า “วู – นุง” (Wu – nung) (อันเป็นสถานที่ซึ่ง) “ซีห์ – เซีย” (Shih – Chia)²⁰⁵ ได้เสด็จเข้าไปสู่นิรวาณ (Nirvana) อันเป็นเหตุการณ์อย่างหนึ่งที่ได้มีการสร้างอนุสรณ์ไว้ด้วยข้างตำริคเชือกหนึ่ง ผลผลิตต่าง ๆ (ของ “เตง – หลิว – เหมย”) คือ กระวาน, เซียน (Chien), เจน (Ch'en) และ สู (Su)²⁰⁶ ขี้ผึ้ง และครั่ง²⁰⁷

นอกจากข้อความที่ยกมาข้างต้นนี้แล้ว ในผลงานชิ้นนี้โจวจูเฟยยังได้กล่าวไว้ในหมายเหตุด้วยว่า เตง – หลิว – เหมย เป็นผู้ผลิตไม้กฤษณาหรือไม้หอมหรือไม้ฆรุ (Gharuwood) ที่มีกลิ่นหอมมากที่สุดในโลก ในขณะเดียวกันในหนังสือสูงซีห์ ซึ่งเขียนขึ้นในระยะเวลาหลังลงมาได้กล่าวถึงรัฐตัน – เหมย – หลิว (Tan – mei – liu) ซึ่งเป็นรัฐที่ตั้งอยู่ทางทิศตะวันตกเฉียงใต้ของเจนละ และได้รับการกล่าวถึงอีกหลายครั้งในหนังสือที่เขียนขึ้นในระยะเวลาหลังลงมา บนพื้นฐานของความเหมือนกันของตำแหน่งที่ตั้งที่มีความสัมพันธ์เกี่ยวข้องกันกับเจนละดังกล่าวมา ทำให้นักวิชาการโดยทั่วไปมีความเห็นว่ารัฐตัน – มา – ลิง รัฐเตง – หลิว – เหมย และรัฐตัน – เหมย – หลิว ที่ปรากฏชื่อในเอกสารโบราณต่าง ๆ ที่กล่าวนี้เป็นรัฐแห่งเดียวกัน โดยมีความเห็นว่าเป็นการแน่นอนว่าการสับเปลี่ยนที่กันของตัว

²⁰⁵ นักวิชาการโดยทั่วไปมีความเห็นว่าคำว่า ซีห์ – เซีย ตรงกันกับคำว่า “ศากยมนี” (Shakyamuni)

²⁰⁶ นักวิชาการโดยทั่วไปมีความเห็นว่าชื่อของผลิตภัณฑ์เหล่านี้ ล้วนแล้วแต่เป็นชื่อของไม้กฤษณาหรือไม้หอมหรือไม้ฆรุที่มีอยู่มากมายหลายชนิด

²⁰⁷ Paul Wheatley, *The Golden Khersonese : Studies in the historical geography of the Malay Peninsula before A. D. 1500*, pp. 65 – 66.

อักษรเช่นนี้ไม่ได้เป็นสิ่งที่มีคตินิยมในรูปแบบของชาวจีนสำหรับชื่อของสถานที่ในต่างประเทศ²⁰⁸ รวมทั้งจากการพิสูจน์ ตรวจสอบ และตีความในระยะเวลาที่ผ่านมา บรรดานักวิชาการต่างก็ยอมรับกันว่าชื่อ “ตัน – มา – ลิง” เป็นการถ่ายทอดเสียงไปเป็นภาษาจีนอย่างหนึ่งของชื่อรัฐ “ตามพรลิงค์” ของศิลาจารึกหลักที่ 24 หรือชื่อ “มาทามลิงคัม” ของศิลาจารึกตันซอร์ และชื่อทั้งหมดนี้ล้วนแล้วแต่อ้างอิงหรือพาดพิงถึงรัฐแห่งหนึ่งที่ตั้งอยู่ในอำเภอลิกอร์ (Logor District) หรือนครศรีธรรมราชทั้งสิ้น²⁰⁹

สำหรับชาวจีนแล้ว รัฐตามพรลิงค์และรัฐต่าง ๆ อีกเป็นจำนวนมากบนคาบสมุทรมาลายูแห่งนี้ ล้วนแล้วแต่เป็นแหล่งที่มาของผลิตภัณฑ์ต่าง ๆ ที่มาจากป่า โดยเฉพาะไม้ต่าง ๆ ที่เป็นเครื่องหอม เครื่องเทศ งามาช้าง และนอแรด โดยลำดับ สำหรับนอแรดนั้น เป็นสิ่งของที่มีความสำคัญอย่างหนึ่งในตำราสำหรับการปรุงยาของชาวจีน สำหรับเตง – หลิว – เหมย ได้มีความโดดเด่นเป็นพิเศษเกี่ยวกับการผลิตไม้กฤษณาหรือไม้หอมหรือไม้จันทน์ที่มีคุณภาพสูงที่สุด ซึ่งเป็นไม้หอมที่มีคุณภาพเป็นอย่างดี ในการให้ผลตอบแทนสำหรับบรรดาสินค้าที่มีความสำคัญอยู่ในลำดับต้นเหล่านี้ บรรดาพ่อค้าเหล่านั้นจะخذใช้ให้ด้วยผลผลิตและสิ่งของของชาวบ้านที่เป็นคนพื้นเมืองในท้องถิ่น ซึ่งประกอบด้วยผลผลิตและสิ่งของเครื่องใช้ที่แยกออกเป็นประเภทต่าง ๆ ได้สามประเภท คือ ประเภทแรก ได้แก่ ผลผลิตและสิ่งของเครื่องใช้จำพวกเกลือ ข้าวเจ้าที่สีแล้ว เหล็ก และภาชนะดินเผาประเภทเนื้อดิน (Earthenware) ซึ่งล้วนแต่มีความจำเป็นสำหรับการบำรุงมาตรฐานบางประการของการดำเนินชีวิตอยู่อาศัย ในอาณาจักรต่าง ๆ ที่ตั้งอยู่บนชายฝั่งทะเล ซึ่งมีระดับต่าง ๆ ที่เหนือกว่าระดับการดำเนินชีวิตอยู่อาศัยของผู้จับจองที่ดินอยู่เป็นพวกแรก (Aborigine) ของบริเวณที่อยู่ห่างไกลเข้ามาจากชายฝั่งทะเลเข้ามาในผืนแผ่นดินแต่เพียงเล็กน้อย ประเภทที่สอง ได้แก่ สิ่งของฟุ่มเฟือยต่าง ๆ จำพวก ทองคำ เงิน ไหม ภาชนะดินเผาประเภทเครื่องเคลือบ (Porcelain) และเครื่องเงิน สำหรับบรรดาสมาชิกของชนชั้นระดับผู้ปกครองและประเภทที่สาม ได้แก่ สิ่งของเครื่องใช้สำหรับใช้ในการประกอบพิธีกรรม อาทิ ร่มกันแดด และบางทีอาจจะมีส่วนของสิ่งของตามที่ได้มีการทำบัญชีรายชื่อไว้ในระดับที่ต่ำกว่าสิ่งของประเภทที่สองที่กล่าวมา²¹⁰

สำหรับในผลงานรายการที่สอง เขาจูกั๋ว ได้กล่าวเพิ่มเติมจากผลงานรายการแรกว่า สันโฝฉี เป็นทางหลวงที่ไม่มีทางตันที่มีความสำคัญแห่งหนึ่งสำหรับการจราจรของชาวต่างชาติจากประเทศต่าง ๆ ผลิตผลของประเทศอื่น ๆ ทุกประเทศจะได้รับการสกัดกั้นและเก็บรักษาไว้ในร้านหรือคลังของสินค้าในสถานที่แห่งนั้น สำหรับการค้าของบรรดาเรือของชาวต่างชาติ ในขณะที่เขาจูกั๋วได้อธิบายว่า

²⁰⁸ Ibid., pp. 65 – 66.

²⁰⁹ Ibid., pp. 66 – 67.

²¹⁰ Ibid., p. 73.

ประเทศต่าง ๆ ของคาบสมุทรเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ส่วนแล้วแต่เป็นที่รู้จักมักคุ้นกันโดยส่วนรวม หรือทั้งหมดในฐานะของชายฝั่งทะเลตอนบน (Upper Coast) ในขณะที่หมู่เกาะที่กล่าวนั้นได้รับการกำหนดให้เป็นชายฝั่งทะเลตอนล่าง (Lower Coast) รวมทั้งยังได้กล่าวเพิ่มเติมว่า ในฐานะที่การค้าขายระหว่างประเทศต่าง ๆ ที่มีพรมแดนติดต่อกันกับมหาสมุทรอินเดียกับประเทศจีนได้พากันหลงไหลกันไปผ่านทางช่องแคบมะละกา ส่งผลให้อย่างน้อยที่สุดก็บริเวณชายฝั่งทะเลทางทิศตะวันตกของคาบสมุทรมาลายูจะต้องเป็นบริเวณหนึ่งที่บรรดานักเดินเรือมีความรู้จักคุ้นเคยกันเป็นอย่างดีสำหรับช่วงระยะเวลาดังกล่าวนี้²¹¹

ในผลงานดังกล่าวได้แสดงให้เห็นเช่นเดียวกันว่า ในการค้าระหว่างจีนกับคาบสมุทรมาลายู ในช่วงระยะที่กล่าวนี้ รัฐตามพรลิงค์ได้มีบทบาทอย่างสำคัญในฐานะของรัฐที่เป็นศูนย์กลางทางการค้าแห่งหนึ่งบนคาบสมุทรมาลายู โดยรัฐแห่งนี้ได้ปรากฏชื่อในเอกสารโบราณของจีนรายการที่สองนี้ว่า “ตัน-มา-ลิง” (Tan-ma-ling) โดยเอกสารรายการนี้ได้มีการพรรณนาเกี่ยวกับรัฐนี้ไว้ดังนี้

ผู้ปกครองของอาณาจักร “ตัน-มา-ลิง” (Tan-ma-ling) ทรงได้รับการเรียกว่า “เสียง-คุง” (Hsiang-Kung)²¹² บริเวณโดยรอบเมืองแห่งนี้มีรั้วที่ทำด้วยไม้รั้วหนึ่ง ซึ่งมีความหนาหรือเจ็ดฟุต และมีความสูงเกินกว่าสี่สิบฟุต ซึ่งสามารถที่จะใช้สอย (ในฐานะของชานหรือแท่นยกพื้นแห่งหนึ่ง) สำหรับการต่อสู้หรือประจัญบาน พลเมืองผู้อยู่อาศัยของประเทศนี้จักควาย มุ่นมวยผมไว้ทางด้านหลัง และเดินไปไหนมาไหนด้วยเท้าเปล่า สำหรับบ้านเรือนอยู่อาศัยของพวกเขาเหล่านั้น หากเป็นบ้านเรือนของข้าราชการมีการสร้างขึ้นโดยการทำด้วยไม้ ในขณะที่บ้านเรือนของสามัญชนได้มีการสร้างขึ้นเป็นกระท่อมไม้ไผ่ ด้วยการใช้ใบไม้เป็นเครื่องกัน และการใช้หวายเป็นเครื่องผูก ผลิตภัณฑ์ต่าง ๆ ของคนพื้นเมืองในท้องถิ่นมีอยู่หลายชนิด อันหมายรวมถึงจี๊ฝั้ง, ไม้ลากา (Lakawood), ไม้กฤษณา หรือไม้ขมรุ (Gharuwood or “su” variety), ไม้แข็งสีดำ เช่น ไม้มะเกลือ ไม้คำคง ไม้ตะโก เป็นต้น (Ebony), งาช้าง และนอแรด บรรดาชาวต่างชาติ (พ่อค้า) ได้เข้ามาขายสินค้าประเภทร่มกันแดดและกลดที่ทำด้วยแพรเปลือกไม้ทำด้วยไหม

²¹¹ Ibid., pp. 63- 64.

²¹² นักวิชาการโดยทั่วไปมีความเห็นว่าชื่อเสียงคุง โดยความหมายในทางภาษาหมายถึง “รัฐมนตรีแห่งรัฐ” (Minister of State)

คิบ (Pongee), ไวน์หรือเช็ดของไหมที่มีชื่อว่า “โฮ - ฉี” (Ho - ch'hi),²¹³ เหล้าองุ่น (Wine), ข้าวเจ้าที่สีแล้ว (Rice), เกลือ, น้ำตาล, ภาชนะ เช่น ถ้วย ชัน หม้อ งานที่ทำด้วยดินเผาและมีการเคลือบ (Porcelain), ขามกลมหรือขามอ่างที่ทำด้วยดินเผาเนื้อดิน (Earthenware) และภาชนะต่างๆ ที่มีขนาดใหญ่ที่มีเนื้อหยาบและไม่สละสลวยเหมือนกันนี้ พร้อมด้วยจานแบบโบราณ (Platter) ที่ทำด้วยทองคำและเงิน ส่วน “จีหฺ - โล - ลิง” (Jih - lo - t'ing)²¹⁴ “เฉียน - ไม - พะ - ถา” (Ch'ien - mai - pa - t'a)²¹⁵ และ “เซีย - โล - ลี” (Chia - lo - hsi)²¹⁶ ล้วนแล้วแต่เป็นประเทศที่เหมือนกัน ประเทศนี้ (ตัน - มา - ลิง) ได้เก็บรวบรวมภาชนะต่างๆ ที่ทำด้วยทองคำและเงินทั้งหมดที่ตนเองได้รับมา ในขณะที่ “จีหฺ - โล - ลิง” (Jih - lo - t'ing) และประเทศอื่นๆ ได้เก็บสะสมที่เหมือนกันนี้ (สิ่งเหล่านี้ทั้งหมด) ล้วนแล้วแต่จะได้รับการจัดส่งไปสู่ “สัน - โฟ - ฉี” (San - fo - ch'i)²¹⁷

คำพรรณนาเกี่ยวกับตัน - มา - ลิงข้างต้นนี้เป็นเพียงข้อความส่วนหนึ่งที่ปรากฏอยู่ในผลงานของเขาอีกที่ได้กล่าวมา ซึ่งได้มีการกล่าวเพิ่มเติมไว้ด้วยว่า จากรัฐแห่งนี้สามารถที่จะเดินทางไปสู่สถานที่อีกแห่งหนึ่งที่มีชื่อว่า ลังกาสูกะ (Langasuka) ได้ทั้งโดยทางเรือและโดยทางบก หากเดินทางไปโดยทางเรือต้องใช้ระยะเวลาหกวันและหกคืน แต่ไม่ได้มีการระบุเอาไว้ว่าการเดินทางโดยทางบกจะต้องใช้ระยะเวลายาวนานเพียงใด

ส่วนผลงานราชการที่สาม เป็นผลงานที่ปรากฏขึ้นในสมัยราชวงศ์หยวน (Yuan) โดยในสมัยราชวงศ์หยวนซึ่งปกครองประเทศจีนในระหว่างปี พ.ศ.1823-1911 รัฐบาลจีนได้พยายามรักษาไว้ซึ่งระบบการค้าในเครือข่ายทางการค้านานาชาติที่ราชวงศ์ซ้องได้พัฒนาขึ้นแทบทุกประการ รวมทั้งเร่งรัดการฟื้นฟูการค้ากับชนเผ่าต่างๆ ของหมู่เกาะของเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ สิ้น

²¹³ นักวิชาการโดยทั่วไปมีความเห็นว่าชื่อ โฮ - ฉี เป็นชื่อของอำเภออำเภอหนึ่ง ซึ่งเป็นแหล่งผลิตไหมชนิดนี้ อำเภอที่ตั้งอยู่ในเซินสี (Shen - si) โดยอยู่ภายใต้การปกครองของราชวงศ์สุย (Sui Dynasty) บางทีอาจจะเป็นไปได้ที่เสื้อผ้าที่ทำด้วยผ้าไหมบางชนิดจะยังคงรับเอาชื่อนี้มาใช้อยู่ในพุทธศตวรรษที่ 18

²¹⁴ นักวิชาการโดยทั่วไปมีความเห็นว่าชื่อจีหฺ - โล - ลิง ตรงกันกับชื่อของรัฐแห่งหนึ่งที่ตั้งอยู่บนคาบสมุทรไทยในบริเวณใกล้เคียงกันกับครหิ (Grahi) และลิกอร์

²¹⁵ นักวิชาการโดยทั่วไปมีความเห็นว่าชื่อเฉียน - ไม - พะ - ถา ตรงกันกับชื่อของรัฐแห่งหนึ่งที่ตั้งอยู่บนคาบสมุทรมาลายู

²¹⁶ นักวิชาการโดยทั่วไปมีความเห็นว่าชื่อเซีย - โล - ลี ตรงกันกับชื่อสถานที่แห่งหนึ่งที่ตั้งอยู่บนคาบสมุทรไทยใกล้กันกับตัน - มา - ลิง อาจจะหมายถึงไชยา

²¹⁷ Paul Wheatley, *The Golden Khersonese : Studies in the historical geography of the Malay Peninsula before A. D. 1500*, pp. 66 - 67.

ค่าที่สำคัญของเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ที่เข้าไปสู่เมืองท่าทางภาคใต้ของประเทศจีน คือ เครื่องเทศ ไข่มุก น้ำหอม และไม้หอม ส่งผลให้เงินตราที่ทำด้วยโลหะของจีนที่ใช้ชำระค่าสินค้าเหล่านี้ไหลออกไปนอกประเทศมาก รัฐบาลจึงออกมาตรการหลายประการเพื่อควบคุมการไหลออกไปของเงินตราดังกล่าว เช่น การกำหนดภาษีให้สูงขึ้น การกำหนดประเภทของสินค้าฟุ่มเฟือย และการห้ามนำทองคำ เงิน เงินตราที่ทำด้วยทองแดง ภาชนะหรือเครื่องใช้หรือสินค้าที่ทำด้วยเหล็ก และทาสออกนอกประเทศ เป็นต้น แม้ว่ามาตรการดังกล่าวจะส่งผลกระทบต่อบรรดาหมู่เกาะบ้าง แต่ก็ไม่ได้ทำให้การค้าในระบบการค้านานาชาติของจีนซบเซาลง กลับทำให้ราชวงศ์หยวนสามารถขยายการค้าที่เชื่อมระหว่างจีนกับอาหรับออกไปอย่างกว้างขวางยิ่งขึ้น นอกจากนี้จะมีการค้าผ้าไหมกับเครื่องถ้วยอย่างจริงจังแล้ว ยังมีการแลกเปลี่ยนทางวัฒนธรรมด้านอื่น ๆ อย่างจริงจังด้วย อันเป็นการเริ่มต้นขึ้นของการเดินทางและการสำรวจทางทะเลระหว่างตะวันตกกับตะวันออก

ในระหว่างปี พ.ศ. 1873 – 1883 วังตาหยวน (Wang Ta – Yuan) ได้ออกเดินทางท่องเที่ยวไปในทะเลใต้ แล้วได้รวบรวมเรื่องราวของตนลงไว้ในหนังสือชื่อ “เตา – อี ชีห์ – เลียว” (Tao – i Chih – lioh) เมื่อปี พ.ศ. 1892 ซึ่งมีอยู่หลายแห่งที่ได้เคยมีการกล่าวถึงในเอกสารโบราณของจีนมาก่อนหน้านี้แล้ว รวมทั้งรัฐตามพรลิงค์ ซึ่งในหนังสือเล่มนี้ วังตาหยวนได้กล่าวถึงรัฐตามพรลิงค์ไว้ในชื่อว่าอาณาจักร “ตัน – มา – ลิง” เช่นเดียวกับกับชื่อที่เคยปรากฏในเอกสารโบราณของจีนมาในระยะก่อนหน้านี้นี้

อาณาจักร (ตัน – มา – ลิง) แห่งนี้ตั้งอยู่ติดกันกับอาณาจักร “ซา – ลี – โฟไล – อัน” (Sha – li – fo – lai – an)²¹⁸ อาณาจักร (ตัน – มา – ลิง) แห่งนี้ประกอบด้วยที่ราบลุ่มอันกว้างใหญ่ไพศาลแห่งหนึ่ง อันเป็นสถานที่ซึ่งการผลิตของธัญพืชได้ผลผลิตมากเกินกว่าการบริโภค ธัญพืชที่ได้รับการเก็บเกี่ยวครั้งใหม่ได้รับการวางอยู่ข้าง ๆ สำหรับการใส่สอยในอนาคสำหรับ (ผู้คนที่อยู่อาศัย) ความจำเป็นทางเศรษฐกิจด้วยความมั่งคั่งในวิถีการดำเนินชีวิตของพวกเขา สภาพภูมิอากาศมีความอบอุ่นพอสบายอย่างน่าพอใจ ทั้งผู้ชายและผู้หญิงได้ผูกผมของพวกตนเข้าเป็นมวย มวยหนึ่ง การแต่งกายของพวกเขามีเสื้อเชิร์ตสีขาวตัวหนึ่ง พร้อมด้วยผ้าโสร่งสีดำทำด้วยฝ้ายผืนหนึ่ง ในการจัดการสำหรับการแต่งงานของพวกเขา พวกเขาจะจัดเตรียมตัวนหรือ

²¹⁸ นักวิชาการโดยทั่วไปมีความเห็นว่าชื่อ ซา – ลี – โฟ – ไล – อัน ตรงกันกับชื่อโฟไลอันในผลงของเซาจูกัว

แพรเลียน (Satin) ไหมยกดอกเงินหรือทอง (Brocade) หรือดิบุกพอประมาณ ผู้คนที่อาศัยอยู่เหล่านั้นได้ดัดน้ำทะเลสำหรับการได้เกลือมาใช้ และพวกเขาจะทำเชื้อที่จะก่อให้เกิดการนูดกลายเป็นสุราหรือสาเหล้ม้าด้วยข้าวเดือยหรือข้าวฟ่าง (Millet) สำหรับการผลิตสุรา พวกเขาอยู่ภายใต้หัวหน้าหรือพระเจ้าแผ่นดินพระองค์หนึ่ง ผลิตภัณฑ์ต่าง ๆ ที่เป็นของคนพื้นเมืองในท้องถิ่นหมายรวมถึงดิบุกที่มีคุณภาพสูง ไช่มุก การบูร กระจดองเต่า กะโหลกของนกเงือกหรือนกฮัง ไม้ลากา (Lakawood) จี้ผึ้ง และฮวง – ชู – เสียง – โถว (Huang – shu – hsiang – t'ou)²¹⁹ สินค้าที่ใช้กันในทางการค้า คือ ฝ้ายคัน – ลี (Kan – li)²²⁰ ฝ้ายแดง ชามอ่างหรือชามกลมที่เป็นภาชนะดินเผาเคลือบสีน้ำเงินและสีขาวหรือ เครื่องลายคราม (Blue and White Porcelain) และกลอง²²¹

จากคำพรรณนาของวังตาหยวนในผลงานเรื่อง เต่า – อี ซีห์ – เดียว ที่ได้รวบรวมขึ้นในปี พ.ศ.1892 ข้างต้นนี้ได้แสดงให้เห็นว่ารายการสินค้าของรัฐตามพรลึงค์มีการเปลี่ยนแปลงบางประการจากคำพรรณนาในศตวรรษก่อนหน้าของโจวจู่เหย ในผลงานเรื่อง ลิง – ไวไท – ทา ซึ่งได้รวบรวมขึ้นในปี พ.ศ.1721 และของเซาจูกัวในผลงานเรื่อง ชู – ฟาน – ซีห์ ที่ได้รวบรวมขึ้นในปี พ.ศ.1769 ดังรายละเอียดในตารางที่ 1 และตารางที่ 7

จากตารางดังกล่าวจะเห็นได้ว่ารายการของสินค้าขาออกของรัฐตามพรลึงค์ที่สามารถรวบรวมได้จากเอกสารโบราณของจีนที่กล่าวมามีอยู่ 15 รายการ ในบรรดาสินค้าขาออกเหล่านี้ ในช่วงต้นพุทธศตวรรษที่ 18 กับช่วงปลายพุทธศตวรรษที่ 18 รายการสินค้าจะไม่แตกต่างกัน แต่ครั้งในช่วงปลายพุทธศตวรรษที่ 19 รายการสินค้าเหล่านั้นได้เปลี่ยนแปลงออกไปมาก โดยได้มีสินค้าชนิดใหม่ ปรากฏขึ้นในช่วงหลังนี้หลายชนิด เช่น การบูร กะโหลกนกเงือกหรือนกฮัง ดิบุก และกระจดองเต่า เป็นต้น สำหรับกะโหลกนกเงือกหรือนกฮังและกระจดองเต่า คงจะเป็นสินค้าประเภทของแปลกที่มีการสั่งเข้าไปเป็นสินค้าฟุ่มเฟือย ในขณะที่ดิบุกเป็นสินค้าที่สำคัญและเป็นที่ต้องการของรัฐบาลจีนมาก เพราะเหรียญกษาปณ์ของจีนได้หลั่งไหลออกไปนอกประเทศจีนมาก

²¹⁹ นักวิชาการโดยทั่วไปมีความเห็นว่าชื่อฮวง – ชู – เสียง – โถว นี้ หมายถึง ไม้หอมจำพวกไม้กฤษณา หรือ ไม้มรุ (Gharuwood)

²²⁰ นักวิชาการโดยทั่วไปมีความเห็นว่าชื่อ คัน – ลี อาจจะเป็นชื่อย่อของชื่อคัน ไมลี (Kan – mai – li) อันเป็นประเทศแห่งหนึ่ง ซึ่งคงจะตั้งอยู่ในตะวันออกเฉียง

²²¹ Paul Wheatley, *The Golden Khersonese : Studies in the historical geography of the Malay Peninsula before A.D. 1500*, p. 77.

จนเกิดความขาดแคลนและต้องการแร่โลหะจากเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ไปทดแทน การส่งแร่ดีบุก เป็นสินค้าออกของรัฐตามพรลิงค์ในช่วงปลายพุทธศตวรรษที่ 19 นี้ อาจจะเป็นนัยที่แสดงให้เห็น ถึงการเริ่มต้นขึ้นสำหรับการทำเหมืองแร่ดีบุกของชาวจีนในรัฐตามพรลิงค์ ซึ่งจะเฟื่องฟูขึ้นในระยะ ต่อมาอีกยาวนาน

นอกจากนี้ยังปรากฏว่ามีสินค้าอยู่สองประเภทที่ปรากฏในรายการสินค้าขาออกของรัฐ ตามพรลิงค์ทุกช่วงเวลา คือ ขี้ผึ้งและไม้กฤษณานานาชนิด รวมทั้งสินค้าทั้งสองประเภทนี้เป็นสินค้า ที่ปรากฏอยู่ในบัญชีรายชื่อสินค้าของรัฐอื่นที่สันนิษฐานว่าตั้งอยู่บนคาบสมุทรมลายูอีกเพียง 1-2 รัฐ เท่านั้น ส่งผลให้สินค้าทั้งสองประเภทนี้เป็นสินค้าที่สำคัญของรัฐตามพรลิงค์และไม่มีคู่แข่ง ดังที่ เอกสารโบราณเหล่านั้นบางชิ้น ได้สะท้อนให้เห็นถึงคุณภาพของไม้กฤษณานานาชนิดของรัฐตาม พรลิงค์ว่าเป็นสินค้าที่มีคุณภาพยอดเยี่ยมที่สุด สำหรับขี้ผึ้งนั้นเป็นสินค้าประเภทผลิตภัณฑ์จากป่า อย่างหนึ่ง บางครั้งเรียกว่ารังผึ้งหรือสีผึ้ง โดยรังผึ้งนี้สามารถที่จะเอามาหุงสำหรับใช้ในการต่าง ๆ ได้หลายอย่าง เช่น ทำเทียน ทำขี้ผึ้งทาปาก และผสมยา เป็นต้น ของป่าประเภทนี้ได้มาโดยการไป จับผึ้งป่าซึ่งทำรังตามต้นไม้และเพิงผาบนภูเขา โดยใช้วิธีทำคบคว้นไฟเอาไปไล่ตัวผึ้งให้หนีออก จากรัง แล้วตัดรังผึ้งมา ภายในรังผึ้งแต่ละรังมีอยู่สองส่วน คือ ส่วนที่เป็นน้ำผึ้งและส่วนที่เป็นตัวอ่อนของผึ้งหรือ “ลูกผึ้ง” โดยทั่วไปลูกผึ้งจะนำไปรับประทานเป็นอาหาร ส่วนที่เป็นน้ำผึ้งจะนำมา คั้นเอาน้ำผึ้งออกมาใช้ประโยชน์เพื่อการต่าง ๆ ส่วนการรังผึ้งที่เหลือเอาไปหุงแยกสิ่งแปลกปลอม ออกไปก็จะได้ขี้ผึ้ง อาชีพการหาน้ำผึ้งและขี้ผึ้งเป็นอาชีพที่มีอยู่โดยทั่วไปในภาคใต้ เพราะสภาพ แวดล้อมเอื้ออำนวย โดยปกติเมื่อถึงต้นฤดูฝนดอกไม้ป่าจะบาน ผึ้งจะเริ่มทำรังโดยการนำเอาน้ำหวานจากดอกไม้เหล่านั้นมาเก็บสะสมในรัง และผสมพันธุ์ออกลูกออกหลาน ในช่วงนี้นักจับผึ้งจะ แอบสังเกตดูตัวผึ้งขณะที่ออกหาน้ำหวานว่าผึ้งบินไปทางทิศใด เมื่อตามไปก็จะได้พบรังผึ้ง นอกจากนี้ ผึ้งบางชนิดชอบทำรังตามต้นไม้ใหญ่ในป่าดิบ อาศัยการทำรังบนต้นไม้เดียวกันนับเป็นสิบ ๆ รัง การจับผึ้งแต่ละครั้งจึงได้ผลประโยชน์ทั้งน้ำผึ้งและขี้ผึ้งเป็นจำนวนมาก โดยเฉพาะขี้ผึ้งนั้นรัฐบาล ไทยเองก็ปรารถนาจะได้มากมาแต่โบราณเพื่อใช้ทำเทียนสำหรับการประกอบพิธีกรรมต่าง ๆ รัฐบาลจึงหาวิธีการที่จะได้มาด้วยการกำหนดให้ขี้ผึ้งเป็นสินค้าของหลวงผู้ประสงค์จะเก็บจะต้องผูก ขาดไปทำในรูปของอากรขี้ผึ้งหรืออากรสีผึ้ง อย่างกรณีที่ปลัดเมืองนครศรีธรรมราชได้รับอากรชนิดนี้ ไปในปี พ.ศ.2425 โดยการผูกขาดการจับผึ้งในเมืองนี้ทั้งหมด แล้วต้องจัดหาขี้ผึ้งส่งเป็นอากรผูก

ขาดให้แก่รัฐบาลปีละเจ็ดหมื่น²²² ด้วยเหตุนี้ จึงอาจจะกล่าวได้ว่านอกจากซีผิงจะเป็นสินค้าออกที่สำคัญของจีนมาแต่โบราณแล้ว ยังเป็นสินค้าที่สำคัญของท้องถิ่นด้วย

ส่วนไม้กฤษณานั้น เอกสารโบราณของจีนที่กล่าวมาได้แสดงให้เห็นว่าชาวจีนได้เรียกแตกต่างกันออกไปเป็นหลายชื่อ อันอาจจะเป็นนัยที่ตรงกันกับชื่อเท็จจริงที่ว่าไม้กฤษณามีชนิดย่อยหลายชนิด ชื่อของไม้กฤษณาในภาษาสันสกฤตใช้ว่า “อครู” (Agaru) แต่มักจะเรียกกันโดยทั่วไปในบรรดานักวิชาการชาวต่างชาติว่า “ไม้ฆรรู” (Gharuwood) ส่วนเอกสารโบราณของจีนที่กล่าวมาได้ปรากฏชื่อของไม้ชนิดนี้หลายชื่อ เช่น เซียน (Chien) สู (Su) เฉิน (Ch'en) ชาน (Chan) เซง (Sheng) หวง - ชู - เสียง - โถว (Huang - shu - hsiang - t'ou) และไม้ลากา (Lakawood) เป็นต้น

ในภาคใต้ของประเทศไทยมีการเรียกไม้กฤษณาหลายชื่อ เช่น กฤษณา ปรีศนา ไม้หอม และไม้พวมพร้าว เป็นต้น เป็นไม้ยืนต้นขนาดกลางถึงขนาดใหญ่ สูงประมาณ 25-30 เมตร มีชื่อทางวิทยาศาสตร์ว่า “อควิลเลีย มะดักเซนซีส แลมก” (Aquilaria malaccensis Lamk) ขึ้นตามป่าดงดิบที่มีความชุ่มชื้นสูง หรือใกล้ลำธาร ลำต้นสูงชะลูด เปลือกเรียบสีขาวหรือสีเทาหรือสีขาวอมเทา หากมีอายุมากเปลือกจะแตกเป็นร่องเล็ก ๆ มีรูระบายอากาศทั่วลำต้น เนื้อไม้สีขาวนวลหรือสีเหลืองอ่อน เนื้ออ่อนข้างหยาบ ใบมนเป็นมัน ผลิดอกเป็นช่อเล็ก ๆ ตามง่ามใบ สีเหลือง กลิ่นหอม ผลรูปคล้ายดัลลีย์ เปลือกผลแข็งและมีสีเทา ชาวภาคใต้นิยมนำเปลือกไม้กฤษณามาทำกระดาษเช่นเดียวกับเปลือกข่อย เรียกหนังสือที่ทำจากเปลือกไม้ชนิดนี้ว่า “บุค” หรือ “หนังสือบุค” แต่บางท้องถิ่นนิยมทำหนังสือนี้จากเปลือกไม้กฤษณาเป็นหลัก จึงเรียกหนังสือบุคว่า “หนังสือกฤษณา” หรือ “หนังสือกริดหนา” หรือ “หนังสือปรีศหนา” ส่วนเนื้อไม้กฤษณาทำเครื่องมือเครื่องใช้นานาชนิด โดยแก่นไม้กฤษณามีสีดำดำและมีกลิ่นหอม นิยมทำเครื่องใช้ที่ต้องการความประณีตเป็นพิเศษ เช่น ค้ำอาวูธ ฝักมิด ไฟตบ กรอบรูป เซียนหมาก พานหมาก และเครื่องประดับมุก เป็นต้น ไม้กฤษณาใช้ผสมเป็นยากลางบ้านแก้โรคต่าง ๆ ได้หลายชนิด เช่น ยานัตถ์ แก้ลมขึ้นเบื้องสูง แก้ไข แก้พิษ ฝิพิษ ชาง แก้กระหายน้ำ แก้ไข้กาฬ ยาบำรุงธาตุ ยาระบายสำหรับเด็ก ยาครรภ์รักษา ยาบำรุงโลหิต แก้อาการอาเจียน แก้หัวใจเต้น แก้ปวดท้อง ท้องเสีย และกระตุ้นความรู้สึกทางเพศ เป็นต้น นอกจากนี้ยังมีการนำแก่นกฤษณาเผาเอาควันรมตัวเพื่อให้มีกลิ่นหอม และใช้รมবাদแผลแก้ปวดอีกด้วย การหากฤษณาที่เรียกว่า “แก่นกฤษณา” ซึ่งมีกลิ่นหอมนี้ ไม่ใช่หาได้แต่เฉพาะจากต้นกฤษณาเพียงเท่านั้น แต่อาจจะหาได้จากไม้อื่น ๆ อีกหลายชนิด เพราะกฤษณา คือ

²²² สถาบันทักษิณคดีศึกษา, สารานุกรมวัฒนธรรมภาคใต้ พุทธศักราช 2529 10 (2529) : 4236.

เนื้อไม้หอมที่เกิดเมื่อมีเชื้อราชนิดหนึ่งลงที่เนื้อไม้ในตระกูลเดียวกันกับ ไม้กฤษณา จึงเกิดกลิ่นหอมขึ้น นักหาของป่าจึงเที่ยวเสาะหาโดยถากดูแก่นกฤษณาบริเวณลำต้น กิ่ง หรือรากของต้นไม้พวกนี้ที่มีอายุมาก แล้วดมกลิ่นว่ามีกฤษณาหรือไม่ ลักษณะแก่นกฤษณามีสีน้ำตาลอมดำ²²³

ส่วนสินค้าขาเข้าของรัฐตามพรลิงค์ในช่วงระหว่างพุทธศตวรรษที่ 18-19 ตามที่ปรากฏในผลงานที่กล่าวมาทั้งสามเรื่องนั้น ปรากฏว่าในช่วงแรก (พ.ศ.1721) ไม่ปรากฏรายการใด ส่วนในช่วงที่สอง (พ.ศ.1769) มีเป็นจำนวนมาก และในช่วงสุดท้าย (พ.ศ.1892) ได้ลดลงเหลือเพียงไม่กี่รายการ โดยในช่วงที่สองตามพรลิงค์นับเป็นรัฐบนคาบสมุทรแห่งนี้เพียงรัฐเดียวที่รับชามอ่างเนื้อดินเข้ามา เช่นเดียวกับรุ่มกันแดดและกลดทำด้วยแพรเปลือกไม้ที่ทำด้วยไหมดิบ อาจจะทำให้เห็นว่าชุมชนในท้องถิ่นได้มีการใช้สินค้าประเภทสินค้าฟุ่มเฟือยที่เข้ามาจากประเทศจีนเช่นเดียวกัน โดยเฉพาะรายการรุ่มกันแดดดังกล่าวอาจจะสะท้อนให้เห็นถึงการปรากฏขึ้นของลำดับชนชั้นบางประการในรัฐตามพรลิงค์ในขณะที่ไม่ปรากฏในรัฐอื่น ๆ เช่นเดียวกับกับการปรากฏรายการสินค้าขาเข้าประเภทฝ้ายคันลีและกลองแต่เพียงเฉพาะรัฐนี้ ในขณะที่ไม่ปรากฏในรัฐอื่น ๆ ในช่วงสุดท้าย ซึ่งล้วนแล้วแต่เป็นการสะท้อนให้เห็นเอกลักษณ์บางประการของรัฐแห่งนี้ทั้งสิ้น นอกจากนี้จากการที่ได้มีการส่งภาชนะทำด้วยกระเบื้องเคลือบของจีนเข้ามาในชุมชนในช่วงที่สองและการสั่งชามอ่างเคลือบเข้ามาในช่วงสุดท้ายทำให้มีการค้นพบโบราณวัตถุดังกล่าว ทั้งในส่วนของเครื่องถ้วยของจีนในสมัยราชวงศ์ซ้องและในสมัยราชวงศ์หยวนกระจัดกระจายอยู่โดยทั่วไปในชุมชนโบราณต่าง ๆ โดยเฉพาะชุมชนโบราณทางการค้าที่แหล่งโบราณคดีบ้านท่าเรือที่ได้กล่าวมา และในโบราณสถานที่ยังสร้างขึ้นในระบะเวลาดังกล่าวโดยทั่วไป เช่น ในบริเวณสถูปวัดท้าวโคตร นอกเมืองโบราณพระเวียง อำเภอเมือง จังหวัดนครศรีธรรมราช ซึ่งสร้างขึ้นในระหว่างราวปี พ.ศ.1700-1900 ได้มีการค้นพบเครื่องถ้วยของราชวงศ์หยวนและเครื่องถ้วยของราชวงศ์หมิง (ปกครองในระหว่างปี พ.ศ.1911-2187) เป็นจำนวนมาก ในทำนองเดียวกันกับที่บริเวณสถูปของวัดเจดีย์ยักษ์ (ร้าง) ภายนอกเมืองโบราณนครศรีธรรมราช ซึ่งสร้างขึ้นในระหว่างราวพุทธศตวรรษที่ 18-20 ได้มีการค้นพบเครื่องถ้วยของราชวงศ์หมิงและเครื่องถ้วยสังคโลกของสุโขทัยที่มีอายุอยู่ในระหว่างราวพุทธศตวรรษที่ 19-21 เป็นจำนวนมาก²²⁴ เป็นต้น นอกจากนี้ในการสร้างหรือการบูรณะศาสนสถานที่สำคัญมักจะมีการนำภาชนะดินเผาเคลือบดังกล่าวประดับตกแต่งเข้าไปด้วย เพราะวัฒนธรรมการใช้โบราณวัตถุของจีนเนื่องในกิจกรรมทางพุทธศาสนาได้ปรากฏในรัฐตามพรลิงค์มาตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 12 แล้ว ตามความที่ปรากฏในศิลาจารึกหลักที่ 27 (ศิลาจารึกวัดมเหยงคณ์) ดัง

²²³ สถาบันทักษิณคดีศึกษา, สารานุกรมวัฒนธรรมภาคใต้ พุทธศักราช 2529 1 (2529) : 62.

²²⁴ กรมศิลปากร, นำชมพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ นครศรีธรรมราช, หน้า 147-153.

กล่าวมา ส่งผลให้ภาชนะดินเผาเคลือบที่สั่งเข้ามาเป็นสินค้าขาเข้าทั้งในช่วงที่สองและช่วงสุดท้ายนี้แพร่กระจายไปอย่างกว้างขวางในรัฐตามพรลิงค์ในพุทธศตวรรษที่ 18 และพุทธศตวรรษที่ 19

นับตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 18 เป็นต้นมารัฐตามพรลิงค์หรือนครศรีธรรมราช ได้จัดรูปแบบการปกครองเมืองบริวารของตนในรูปของ “เมืองสิบสองนักษัตร” โดยมีเมืองนครศรีธรรมราชเป็นศูนย์กลาง โดยเมืองต่าง ๆ เหล่านี้ทั้งสิบสองเมืองมีตราสัญลักษณ์เป็นรูปสัตว์ตามปีนักษัตรประจำเมืองแต่ละเมืองดังนี้²²⁵

1) ปีชวด	เมืองสาย	ถือตราหนู
2) ปีฉลู	เมืองตานี	ถือตราวัว
3) ปีขาล	เมืองกะลันตัน	ถือตราเสือ
4) ปีเถาะ	เมืองปะหัง	ถือตรากระต่าย
5) ปีมะโรง	เมืองไทร	ถือตรางูใหญ่
6) ปีมะเส็ง	เมืองพัทลุง	ถือตรางูเล็ก
7) ปีมะเมีย	เมืองตรัง	ถือตราม้า
8) ปีมะแม	เมืองชุมพร	ถือตราแพะ
9) ปีวอก	เมืองบันไทยสมอ	ถือตราวานร
10) ปีระกา	เมืองสะอูเลา	ถือตราไก่
11) ปีจอ	เมืองตะกั่วถกลาง	ถือตราสุนัข
12) ปีกุน	เมืองกระ	ถือตราสุกร

แม้ว่าการจัดรูปแบบของเมืองบริวารดังกล่าวนี้ของรัฐนครศรีธรรมราชจะเป็นการจัดระบบของเมืองขึ้น เพื่อประโยชน์ในการบริหารจัดการทางด้านการเมืองการปกครองเป็นหลักก็ตาม แต่สิ่งหนึ่งที่ตามมาโดยไม่อาจจะหลีกเลี่ยงได้ คือ การจัดระบบดังกล่าวนี้ให้ผลประโยชน์โดยตรงต่อรัฐนครศรีธรรมราช โดยเฉพาะการเข้าไปมีอำนาจในการบริหารจัดการทรัพยากร ตลอดจนการพัฒนาและการเพิ่มผลผลิตของเมืองเหล่านั้น และการนำทรัพยากรเหล่านั้นมาใช้ประโยชน์ในทางการค้าของรัฐนครศรีธรรมราช อย่างกรณีของการนำดีบุกจากเมืองขึ้นเหล่านั้นบางเมืองที่มีดีบุกมาก เช่น เมืองไทรบุรี เมืองกะลันตัน เมืองปาหัง และเมืองตะกั่วถกลาง เป็นต้น มาส่งเป็นสินค้าออกที่สำคัญของรัฐ ตามที่ได้ปรากฏขึ้นในบัญชีรายชื่อสินค้ารายการใหม่ที่ไม่เคยปรากฏมาก่อน

²²⁵ “ตำนานเมืองนครศรีธรรมราช” ใน ชวน เพชรแก้ว และปรีชา นุ่นสุข, กำแพงเมือง มรดกทางวัฒนธรรมของชาวนคร, หน้า 117-134.

ของรัฐนี้ในผลงานของวังตาหยวนในปี พ.ศ.1892 ในทำนองเดียวกันกับการนำทรัพยากรประเภทอื่น ๆ อีกนานาชนิดมาสู่การส่งเป็นสินค้าออกของรัฐ โดยเฉพาะผลิตภัณฑ์ประเภทของป่าและของแปลก ส่งผลให้สินค้าออกของรัฐนครศรีธรรมราชในช่วงพุทธศตวรรษที่ 18 - 19 ได้เพิ่มขึ้นอย่างมาก ทั้งในเชิงปริมาณและชนิดของสินค้าออก ดังที่ปรากฏในตารางที่ 7 เพราะเป็นสินค้าที่หามาได้จากในบริเวณอันกว้างใหญ่ไพศาล คือ แทบจะทั่วทั้งคาบสมุทร เนื่องจากเมืองขึ้นของตนตั้งอยู่ทั่วทั้งคาบสมุทร ซึ่งความรุ่งโรจน์ขึ้นของสภาพทางเศรษฐกิจเช่นนี้ ได้ส่งผลให้การเมืองการปกครองของรัฐนครศรีธรรมราชในช่วงนี้แข็งแกร่งและเกรียงไกรตามไปด้วย

ในบริเวณลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา ซึ่งตั้งอยู่ทางด้านทิศเหนือของรัฐนครศรีธรรมราช ในปี พ.ศ.1893 สมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1 (พระเจ้าอู่ทอง) ได้ทรงสถาปนาอาณาจักรแห่งใหม่ขึ้นมาอาณาจักรหนึ่ง คือ อาณาจักรอยุธยา โดยสถาปนากรุงพระนครศรีอยุธยาหรือกรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานี โดยพระองค์ได้ทรงเป็นปฐมกษัตริย์แห่งราชวงศ์ และได้ครองราชย์สืบต่อมาจนกระทั่งถึงปี พ.ศ. 1912 การสถาปนาอาณาจักรขึ้นมาใหม่ในครั้งนี้ของพระองค์²²⁶ ได้ส่งผลกระทบต่ออย่างสำคัญต่อรัฐนครศรีธรรมราช โดยนับตั้งแต่ต้นพุทธศตวรรษที่ 20 เป็นต้นไป ดูเหมือนว่าตำนานประวัติศาสตร์ของรัฐนครศรีธรรมราชจะแสดงให้เห็นว่า ในระยะเวลานั้นรัฐนครศรีธรรมราชกำลังเสื่อมอำนาจลง แม้ว่าเมืองบริวารของนครศรีธรรมราชจะแผ่ไพศาลอยู่พอสมควรก็ตาม เพราะเจ้าเมืองของนครศรีธรรมราช คือ เจ้าพระยาศรีธรรมมาโศกราชได้ยอมจำนนต่ออำนาจของพระเจ้าแผ่นดินของอาณาจักรอยุธยา คือ พระเจ้าอู่ทอง การยอมจำนนดังกล่าวอาจจะเป็นการยอมจำนนแต่เพียงในนาม แต่ก็แสดงให้เห็นความเป็นรอง²²⁷ โดยในการสถาปนากรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานีของอาณาจักรในลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาดอนล่างดังกล่าว มักจะเป็นที่ยอมรับกันโดยทั่วไปว่านครศรีธรรมราชเป็นเมืองออกของอยุธยา แม้ว่าจะไม่มีหลักฐานขั้นต้นยืนยันก็ตาม แต่ก็มักจะยอมรับรายชื่อเมืองที่ส่งดอกไม้เงินดอกไม้ทองตามที่ปรากฏในกฎหมายเทียบบาลว่า ส่วนใหญ่น่าจะเป็นเมืองออกของอยุธยาสมัยพระเจ้าอู่ทององค์ที่เป็นพระรามาธิบดีที่ 1 จริง ซึ่งก็สอดคล้องกันกับที่กล่าวในตำนาน

²²⁶ กรมศิลปากร, พระราชพงศาวดาร ฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม 1 (กรุงเทพมหานคร : กองวรรณคดีและประวัติศาสตร์, 2534), หน้า 57.

²²⁷ "ตำนานเมืองนครศรีธรรมราช" ใน ชวน เพชรแก้ว และปรีชา นุ่นสุข, กำแพงเมือง มรดกทางวัฒนธรรมของชาวนคร, หน้า 122-134.

ประวัติศาสตร์ของนครศรีธรรมราชที่กล่าวมา²²⁸ โดยมักจะกล่าวกันว่าในครั้งนั้นอาณาจักรอยุธยา มีพระยาประเทศราชขึ้น 16 เมือง คือ เมืองมะละกา เมืองชวา เมืองตะนาวศรี เมือง นครศรีธรรมราช เมืองทวาย เมืองเมาะตะมะ เมืองเมาะล่ำเล็ง เมืองสงขลา เมืองจันทบูร เมือง พิชณุโลก เมืองสุโขทัย เมืองพิชัย เมืองสวรรคโลก เมืองพิจิตร เมืองกำแพงเพชร และเมือง นครสวรรค์²²⁹

จากที่กล่าวมานี้ได้แสดงให้เห็นว่า ตลอดระยะเวลาอันยาวนานแห่งพัฒนาการของรัฐ ตามพรลิงค์ คือ นับตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 11 จนกระทั่งถึงพุทธศตวรรษที่ 19 ทั้งการค้าในระบบ เครือข่ายทางการค้าของการค้านานาชาติ พุทธศาสนา และการใช้ทรัพยากรธรรมชาติในท้องถิ่น ได้เป็นปัจจัยอันสำคัญที่ผนึกกันเข้าเป็นพลังผลักดันให้เกิดพัฒนาการของรัฐแห่งนี้ โดยระบบเครือข่ายทางการค้าของการค้านานาชาติได้ส่งผลให้พุทธศาสนาหลายลัทธิและหลายนิกายหลังไหลเข้ามาสู่รัฐตามพรลิงค์ตลอดช่วงระยะเวลาในระหว่างราวพุทธศตวรรษที่ 11 – 19 เมื่อพุทธศาสนาได้ เข้ามาสู่รัฐแห่งนี้แล้ว พุทธศาสนาได้มีบทบาทอย่างสำคัญภายในรัฐ ซึ่งบทบาทดังกล่าวนี้ สามารถที่จะวัดแบ่งออกอย่างกว้าง ๆ ได้เป็นสองช่วง คือ ช่วงแรก ได้แก่ ช่วงระยะเวลาตั้งแต่ ราวพุทธศตวรรษที่ 11 – 16 อันเป็นช่วงที่ศาสนาพราหมณ์ ลัทธิไสวนิกายได้สถาปนา “ระบบ มณฑลละ” ของตนขึ้นภายในรัฐตามพรลิงค์นั้น ทั้งพุทธศาสนา ลัทธิหินยาน นิกายเถรวาท ซึ่ง ปรากฏขึ้นภายในระบบมณฑลละดังกล่าวของรัฐในระหว่างราวพุทธศตวรรษที่ 11 – 16 และพุทธ ศาสนา ลัทธิหินยาน ซึ่งปรากฏขึ้นภายในระบบมณฑลละของรัฐในระหว่างในราวพุทธศตวรรษที่ 13 – 16 ต่างก็ดำรงอยู่อย่างผสมกลมกลืนกับระบบมณฑลละของลัทธิไสวนิกายแห่งรัฐ โดยพุทธ ศาสนาทั้งสอระลัทธินี้ได้รับการอุปถัมภ์จากรัฐ และมีบทบาทในการเกื้อหนุนระบบมณฑลละของรัฐ ทั้งในด้านการค้าและการใช้ทรัพยากรธรรมชาติในท้องถิ่นของระบบมณฑลละของรัฐ ส่งผลให้ พัฒนาการทางเศรษฐกิจ สังคม และการเมืองการปกครองของรัฐที่บูรณาการกันอยู่ภายในระบบ มณฑลละเป็นไปอย่างเข้มแข็ง รามรื่น และมั่นคง และช่วงที่สอง ได้แก่ ช่วงระยะเวลาตั้งแต่ราว พุทธศตวรรษที่ 17 – 19 อันเป็นช่วงที่ระบบมณฑลละของลัทธิไสวนิกายแห่งรัฐได้ร่วงโรยลง พร้อมกับกับการสถาปนาลงอย่างมั่นคงและการรุ่งโรจน์ขึ้นของพุทธศาสนา ลัทธิหินยานจากศรี

²²⁸ นิธิ เอียวศรีวงศ์, “การเปลี่ยนแปลงอำนาจทางการเมืองของนครศรีธรรมราชระหว่างปลายอยุธยา ถึงต้นรัตนโกสินทร์” ใน รายงานการสัมมนาประวัติศาสตร์นครศรีธรรมราช ครั้งที่ 4 : ศิลปวัฒนธรรม นครศรีธรรมราชกับการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและสังคมของนครศรีธรรมราช (นครศรีธรรมราช : วิทยาลัย ครุมนครศรีธรรมราช และกรมศิลปากร, 2531), หน้า 164-165.

²²⁹ กรมศิลปากร, พระราชพงศาวดาร ฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม 1, หน้า 57.

ลังกาที่เรียกกันว่าลัทธิลังกาวงศ์หรือนิกายลังกาวงศ์นั้น นอกจากรัฐตามพรลิงค์จะมีบทบาทอย่างสำคัญในฐานะของศูนย์กลางแห่งหนึ่งของนิคมนี้ในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้แล้ว รัฐตามพรลิงค์ยังพัฒนาขึ้นเป็น “รัฐพุทธศาสนานิกายลังกาวงศ์” อีกด้วย ในการสถาปนารัฐพุทธศาสนาของรัฐตามพรลิงค์ดังกล่าวนี้ นอกจากรัฐจะสืบต่อระบบมณฑลละอันศักดิ์สิทธิ์ที่เคยมีมาก่อนหน้านี้ โดยการปรับปรุงและพัฒนาขึ้นเป็น “ระบบเมืองสิบสองนักษัตร” อันศักดิ์สิทธิ์ในพุทธศาสนาแล้ว ยังมี การขยายการค้าและการใช้ทรัพยากรธรรมชาติในท้องถิ่นอย่างกว้างขวางด้วย ส่งผลให้การค้า ศาสนา และการใช้ทรัพยากรธรรมชาติในท้องถิ่นบูรณาการกันเข้าเป็นพลังผลักดันให้รัฐพุทธศาสนาแห่งนี้กลายเป็นรัฐที่มีความรุ่งโรจน์และมั่นคงทั้งในทางเศรษฐกิจ สังคม และการเมืองการปกครองที่สุครึฐหนึ่งในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้

ศูนย์วิทยทรัพยากร
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย